

СТУБОВИ КУЛТУРЕ

КЊИГА ЧЕТВРТА

Уредник
Предраг Марковић

Уређивачки одбор "Стубова културе"
мр Бојан Јовић
др Владимир Мако
Предраг Марковић
мр Борис Милосављевић
мр Бошко Спасојевић

Објављивање ове књиге помогао је
Фонд за отворено друштво, Београд.

Опрема
Душан Шевић

Радивој Радић

СТРАХ У ПОЗНОЈ ВИЗАНТИЈИ 1180-1453.

I

Београд
2000.

Рецензенти
Академик Сима Ћирковић
Проф. др Љубомир Максимовић

Објављивање ове књиге резултат је сарадње са
Византолошким институтом САНУ (посебна издања, књига 23).

Заштитни знак библиотеке
Душан Шевић

Оквир на корицама
Захарије Орфелин: *Историја Петра Великог*, титуларни лист

Оцу

ПРЕДГОВОР

Књигу коју управо излажем суду јавности најрадије бих означио као „историографски покушај“ или „историографски оглед“. Јер, нема сумње, веома је тешко – можда и немогуће! – написати истинску историју страха у Византији, царству које је постојало више од миленијума. Само је на први поглед лакше, али још увек врло заметно и тегобно, писати о страховима који су заокупљали Византинце током последња два и по столећа њихове историје. Разлози, разумљиво, леже у хроничном помањкању одговарајућих изворних података и још увек неутемељеном методолошком ослонцу за овакве подухвате. Ипак, велика и у византологији једва дотакнута тема, која стоји као истински изазов, подстакла ме је да се отиснем у неизвесну интелектуалну пустоловину. Исход такве авантуре је ова књига чији су основни циљеви изложени у уводном поглављу. Наравно, тема страха у позној Византији исувише је велика да би била исцрпена једном књигом. Зато ћу са великим занимањем ослушкивати њен одјек не само код стручњака него и код оног дела јавности који се обично обухвата синтагмом „шира читалачка публика“. Узгред, ништа мање неће бити ни моје нестрпљење да у скорој будућности угледам истраживање са сличном тематиком.

Са осећањем угодне обавезе желим да се захвалим академику Сими Ћирковићу и проф. Љубомиру Максимовићу не само као рецензентима књиге него и као мојим професорима од којих сам много научио. И у овој прилици не могу а да се не сетим покојног академика Божидара Ферјанчића, мога учитеља и својеврсног духовног родитеља.

Византолошком институту Српске академије наука и уметности и свим његовим члановима изражавам нарочиту захвалност. Веома значајна била је и колегијална подршка мојих пријатеља Љубодрага Димића, Душана Батаковића и Душана Корaћа. Посебно сам благодаран проф. Владети Јеротићу који ми је на самом почетку истраживања дао неколико корисних савета. Драгоцену помоћ приликом уобличавања XI поглавља пружио ми је колега Милан Радујко.

Ова књига је највећим делом настала током мог боравка у Дамбартон Оуксу, византолошком центру Харвардског универзитета у Вашингтону, школске 1997/1998. године. Тамо, у „најлепшој оази на византолошкој мапи света“, био сам у прилици да консултујем врло ретке и тешко приступачне публикације. Због тога сам неизмерно захвалан проф. Ангелики Лаиу, тадашњем директору центра, и госпођи Алис–Мери Талбот, управнику византијских студија.

Најзад, али не и на последњем месту, посебну захвалност дугујем издавачкој кући „Стубови културе“, пре свега њеном директору Предрагу Марковићу и уреднику Гојку Божовићу, која је моју књигу уврстила у своју историјску библиотеку.

у Београду,
с јесени 1999. године *Р. Р.*

УВОД

„Der Historiker ist ein rückwärts gekehrter Prophet."
„Историчар је уназад окренути пророк."

Фридрих Шлегел (1772-1829)

У почетку свега је страх! Овом језгровитом али и свеобухватном сентенцом, која је на неки начин реплика познатом библијском наравоучењију: „У почетку беше реч, и реч беше у Бога, и Бог беше реч",[1] настојали су филозофи и књижевници да укажу на значај страха у људском друштву. На сличан начин се може парафразирати и чувена максима „Мислим, дакле постојим!" француског мислиоца Рене Декарта која у новом руху гласи: *„Timeo, ergo sum!"* (Плашим се, дакле постојим).[2] Страх је феномен стар колико и људски род, појава која прати човека од праисторије до нашег времена.[3] Јер, нема сумње, страх као неугодно осећање, најчешће изазвано свешћу о некој опасности, од искона је био својствен човековој природи.

---

[1] Јеванђеље по Јовану 1, 1.

[2] *Delimo*, Greh i strah II, 837.

[3] Будући да је библиографија научних дела о страху као психолошкој категорији непрегледна, а да је за нашу тему и непотребно подробно навођење најважније литературе ограничићемо се само на неколико радова који су нам били приступачни. В. Encyclopaedia of Religion and Ethics, ed. *J. Hastings*, vol. V, New York 1928, 797-801 (J. L. McIntyre); Die Angst, mit beiträgen von *G. Benedetti – E. Benz – H. Heideger – A. Jores – E. Neumann – U. Schwarz – W. Ueberwasser – H. Zulliger*, Stuttgart 1959, 7-252; Angst und Schuld in theologischer und psychotherapeutischer Sicht. Ein Tagungsbericht, Herausgegeben von *W. Bitter*, Stuttgart 1959, 14-183; *D. Krech – R. S. Crutchfield*, Elements of Psychology, New York 1965, 236-238; Aspekte der Angst. Starnberger Gespräche 1964, Herausgegeben von *H. v. Ditfurth*, Stuttgart 1965, 1-129; *J. R. Davitz*, The Language of Emotion, New York – London 1969, 54-56; *Lj. Erić*, Strah, anksioznost i anksiozna stanja, Beograd 1972; *C. E. Izard*, Human Emotions, New York – London 1977, 355-384; Theologische Realenzyklopädie, Band XI, Berlin – New York 1983, 755-767 (*G. Schnurr*); *Lj. Erić*, Panična stanja, Beograd 1989; *V. Starčević*, Stanje straha u kliničkoj praksi, Beograd 1997. (са исцрпном и богатом библиографијом, стр. 215-234).

Страх увек и свуда

„Сви се људи плаше. Сви." – писао је Жан-Пол Сартр – „Онај који се не плаши није нормалан, то нема никакве везе са храброшћу."[4] И, заиста, не само појединци, узети изоловано, већ и читаве људске заједнице, па и цивилизације, у непрестаном су дијалогу са страхом.[5] Застрашен је и преисторијски пећински човек, грубих црта лица и потпуно зарастао у длаку, који избезумљено посматра како муње парају олујно небо, и човек нашег времена, ужаснути сведок и учесник тешке саобраћајне несреће или неког терористичког напада. У оба случаја људско биће бива поражено осећањем властите немоћи и немилосрдном спознајом о крхкости, односно ништавности живота, док је разоран страх заједнички именитељ онога што се одвија у главама како давно преминулог косматог неандерталца тако и његовог далеког потомка и нашег савременика.

У најстаријим писаним споменицима људске цивилизације можемо се срести са феноменом страха. Тако, на пример, страх од смрти је готово опсесивна мисао водиља главног јунака „Епа о Гилгамешу".[6] С друге стране, један од највећих учењака античког света, грчки лекар Хипократ, већ у IV столећу пре наше ере подробно је описао две фобије – страх од звука флауте и страх од ходања поред провалије. Позната је чињеница да су стари народи у страху видели казну коју им шаљу богови. Отуда су у хеленском свету дивинизовани Дејмос (Страх) и Фобос (Ужас), чији су римски еквиваленти Палор, божанство страве, и Павор, божанство ужаса.[7] Дакле, древни народи су у страху видели силу која је јача од човека, па су својски настојали да је некако умилостиве. Стога су живели у уверењу да се та сила жртвама може не само придобити него да је могуће постићи да се њено погубно дејство усмери против непријатеља. И схватили су, у извесној мери и признали, суштинску улогу коју страх игра у индивидуалним и колективним судбинама.[8]

---

[4] Navedeno prema *Delimo*, Strah na Zapadu, I, 16.
[5] Исто, 6.
[6] О страху од смрти ће више бити речи у XI поглављу.
[7] *Д. Срејовић – А. Цермановић-Кузмановић*, Речник грчке и римске митологије, Београд 1979, 316-317, 438. Up. *Delimo*, Strah na Zapadu, I, 19.
[8] *Delimo*, Strah na Zapadu, I, 19.

Мислиоци античког света оставили су велики број мудрости које се односе на страх.[9] Публилије Сир, који је живео у I веку пре наше ере завештао је за будућност следеће сентенце: „Непоштеног човека смирује страх, а не милост, односно благост према њему“; „Где дође страх, сан ретко има место“; „Ако желиш да се ничега не бојиш, бој се свега“; „Глупо је плашити се нечег што се не може избећи“; „Где нема страха, рађа се оно чега се треба бојати“. Сенека, римски филозоф из I столећа наше ере, каже да „срећа многе ослобађа од казне, али од страха никога!“, као и: „Многих се мора плашити онај којег се многи плаше“, што је једна од најсажетијих и најживописнијих дефиниција тиранских владавина. У Светонијевом делу и код Цицерона можемо да прочитамо: „Нека ме мрзе, само нека ме се боје“. Поменутим мислима треба придружити и две следеће латинске изреке: „Нико не воли оне којих се боји!“ и „Ко сеје страх, више се сам плаши: то је судбина тиранина“, док Вергилије у „Енеиди“ вели: „Страх је дао ногама крила!“

Византинци о страху

И у Византијском царству, једној од најзначајнијих цивилизација средњовековног света, људи од пера су расправљали о појави страха. Наоружани ваљаним знањима, наслеђеним из антике, они су настојали да га осветле са различитих страна и да га сврстају по одређеним мерилима. Неопходно је нагласити да су полазишта ових прегнућа превасходно била заснована на резултатима до којих је дошао касноантички аутор Немесије, писац чија делатност припада завршним деценијама IV века.[10] На његово знаменито дело „О људској природи“ у знатној мери

---

[9] Максиме о страху које доносимо у овом одељку, као и у даљем тексту, наведене су према књигама Velika enciklopedija aforizama, IV izdanje, Zagreb 1984, 729-734 и *A. Vilhar*, Latinski citati, Novi Sad 1973, 63 br. 581, 161 br. 1722, 166 br. 1779, 169 br. 1808-1809, 175 br. 1868, 177 br. 1890, 202 br. 2180, 215 br. 2339, 268 br. 2954, 271 br. 2980, 279 br. 3075, 293 br. 3239.

[10] За основне податке о животу и учењу Немесија, епископа Емесе, в. *B. Domanski*, Die Psychologie des Nemesius, Münster 1900, 1-168; *F.M. Märc*, Anthropologische Grundlagen der christlichen Ethik bei Nemesios von Emesa, München 1959, 4-178; *A. Siclari*, L'antropologia di Nemesio di Emesa, Padova 1974, 7-301; *A. Kallis*, Der Mensch im Kosmos. Das Weltbild Nemesios' von Emesa, Münster 1978, 1-173; ODB, II, 1452-1453. (*B. Baldwin*).

се касније ослањао Јован Дамаскин, византијски богослов и светац који је живео у арабљанском калифату у последњој четвртини VII и првој половини VIII столећа. Сагласно Немесијевим схватањима,[11] које је следио Јован Дамаскин,[12] страх (φόβος) је разврставан у шест категорија:

1) ὄκνος – оклевање, устручавање, страх да се нешто предузме;
2) αἰδώς – страхопоштовање, морални страх, стид, страх од срамоте;
3) αἰσχύνη – срамота, стид, скрнављење, страх да се учини нешто нечасно;
4) κατάπληξις – страх, односно запрепашћеност проузрокована сучељавањем са утварама;
5) ἔκπληξις – страва, страховање пред аветима;
6) ἀγωνία – узрујаност, патња, страх од неуспеха.

Неопходно је нагласити да су се и црквени оци у својим размишљањима дотицали страха, али су настојали да читаво питање донекле издигну из равни обичне свакодневице – што је разумљиво само по себи – и преселе га у сферу духовних осећања. Тако у IV веку, на пример, Василије Велики, епископ Цезареје у Кападокији и један од највећих ауторитета међу хришћанским мислиоцима, јасно се одређујући према том феномену и свесно га сужавајући, прави разлику између доброг страха, а то је страх од Бога који доноси спасење, и недостојног, па и прозаичног страха узрокованог тривијалним помањкањем среће.[13] Такав „добар страх“, уосталом, био је један од основних хришћанских погледа на свет.

Синајски монах Јован Лествичник, који је живео крајем VI и у већем делу VII столећа,[14] износи занимљива размишљања о страху. Он наглашава да је страшљивост „потомак таштине и кћер

[11] Nemesii Emeseni De natura hominis, ed. *M. Morani*, Leipzig 1987, 81-82. Cf. Cyril of Jerusalem and Nemesius of Emesa, ed. *W. Telfer*, The Library of Christian Classics, IV, London 1955, 360-361.
[12] Die Schriften des Johannes von Damascos, II, ed. *P.B. Kotter*, Berlin – New York 1973, 81. Cf. Saint John of Damascus, Writings, transl. *F. H. Chase*, Washington 1958 (reprint: 1970), 240-241.
[13] PG, 29, col. 369c. Cf. ODB, II, 780-781 (*A. Kazhdan*).
[14] За основне податке о Јовану Лествичнику в. ODB, II, 1060-1061 (*A. Kazhdan – R. S. Nelson*) /са богатом библиографијом, као и радове наведене у н. 15 и н. 16/.

неверја", „детињаста нарав у сујетној старој души"; „страх је опасност на коју се мисли још пре него што је настала", „страх је трепетно осећање срца које дрхти и тугује због неизвесних а могућих догађаја"; „страх је лишеност чврстог поуздања у Бога", а „охола душа је роб страшљивости јер се узда у саму себе и она се плаши од сваког шума, од сваке сенке".[15] Сагласно схватањима Јована Лествичника, страст страшљивости је последњи изданак гордости, односно фобично стање, а предмет фобије је не само демон него и мрак, и пусто место, и сваки шушањ. Другим речима, надменост и разметљивост самодовољности претварају самоувереног страсника у плашљивог болесника који дрхти и пред утварама своје усковитлане маште.[16]

О страху од Бога (φόβος τοῦ θεοῦ), између осталих, расправљали су и Максим Исповедник у VII столећу[17] и нарочито Симеон Нови Богослов, мистик чија су најзначајнија дела настала на прелазу из првог у други миленијум. Тај је страх, сходно његовим схватањима, потпуно и драговољно потчињавање Богу, односно самоодрицање и властити преображај у „раба Божијег".[18]

Упоредо са овим богословским разматрањима, смештеним у помало езотерична подручја односа Свевишњег и човека, у Византији су, када је реч о страху, постојала и далеко приземнија схватања. Другим речима, било је писаца мање окренутих апстрактном мудровању а више склоних обичним овоземаљским појавама, тегобним и животним. Један од таквих био је и Кекавмен из XI века,[19] аутор чија је биографија пуна непознаница. Његова промишљања о страху, лишена сувопарних излагања и на неки начин огољена, превасходно су плод човека од дела.

---

[15] PG, 88, col. 945. Превод: *Д. Богдановић*, Свети Јован Лествичник – Лествица, Београд 1963, 124.

[16] *Д. Богдановић*, Јован Лествичник у византијској и старој српској књижевности, Београд 1968, 60-61.

[17] На пример в. *M. B. Phillips*, Loci communes of Maximus the Confessor: Vaticanus graecus 739, Saint Louis University, Ph. D., 1977, 413-419; *P. M. Blowers*, Exegesis and Spiritual Pedagogy in Maximus the Confessor. An Investigation of the Questiones ad Thalassium, Notre Dame, Indiana 1991, 32 et passim.

[18] О учењу Симеона Новог Богослова о страху од Бога више ће бити речи у XI поглављу.

[19] За основне податке о Кекавмену в. Виз. извори, III, 189-194 (*J. Ферлуга*); ODB, II, 1119 (*A. Kazhdan*) /са навођењем важније литературе/.

Кекавмен полази од неоспорне и добро познате чињенице да је опасност која прети човеку присутна увек и на сваком месту, па је отуда и разврставање које предлаже веома разуђено и чини широку скалу свакидашњих страховања. Он започиње са најобичнијим страхом од отровних печурака или камења које се обрушава, потом прелази на прибојавања проистекла из односа међу људима, а то су, рецимо, бојазан због клопке коју могу да поставе било пријатељи или потчињени, да би завршио са оном врстом зебње која се тиче прилика на двору као што је, на пример, стрепња да се падне у немилост.[20] И Византинци су, попут људи из других времена и цивилизација, осећали да су окружени погубним природним појавама – земљотреси, олујне буре, суше, скакавци – а са пуно разлога страховали су и од политичких метежа, непријатељских најезди, разних побуна и, уопште, друштвених колебања. Сви побројани изазови захтевали су од Византинаца, поносних на свој особит положај у хришћанској васељени, голем напор да се страх савлада и да се задржи извесна мера оптимизма и ведрине.

Византијски аутори суочавали су се са страхом и приликом коментарисања текстова античких писаца. Тако, на пример, Аристотел у „Никомаховој етици“, између осталог, расправља и о неким аспектима страха.[21] Сачувани су коментари ромејских научника који су крајем XI и почетком XII столећа критички претресали ставове великог старогрчког филозофа.[22]

Међу визатијским писцима страхом је нарочито био заокупљен Никита Хонијат, један од највећих интелектуалаца које је подарила префињена и надмоћна ромејска цивилизација. Реч је о историчару, политичком посленику и богослову који је живео у другој половини XII и у два прва десетлећа XIII века.[23] У њего-

[20] Советы и рассказы Кекавмена. Сочинение византийского полководца XI века, изд. *Г. Г. Литаврин* (Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы), Москва 1972, 146, 148, 206, 208, 210, 248. Cf. ODB II, 781 (*A. Kazhdan*).

[21] Aristotle the Nicomachean Ethics, ed. *H. Rackham*, London 1939, 152-156.

[22] Eustratii et Michaelis et anonyma in Ethica Nicomachea commentaria, ed. *G. Heylbut*, Berolini 1892, 152-165. Најсрдачније се захваљујем колеги Карлу Пирсону, докторанту на Харвардском универзитету, који ми је скренуо пажњу на ове податке.

[23] О њему в. *Ф. Успенский*, Византийский писатель Никита Акоминат из Хон, С. Петербург 1874, 10 сл.; Виз. извори, IV, 107-115 (*Ј. Калић*); *A. Kazhdan – S. Franklin*, Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries, Cambridge 1984, 256-286; *A. Kazhdan*, Der Körper im Geschichtswerk des Niketas Choniates (Fest und Alltag in Byzanz, ed. *G. Prinzing – D. Simon*), München 1990, 91-105; ODB, I, 428 (*A. Kazhdan*).

вом случају заокупљеност страхом је каткад нарастала до неке врсте опседнутости, што најречитије могу да потврде поједини делови текстова које је оставио, било да се ради о његовој историји или реторским списима. Као сведочанство навешћемо неколико примера који то на најбољи начин илуструју.

Никита Хонијат каже да је Исак Комнин,[24] брат цара Манојла I Комнина (1143-1180), био подложан страшљивости која је недостојна и није својствена одраслим људима.[25] На другом месту он казује о страху који је обузео византијске војнике после тешког пораза у бици код Мириокефалона, 17. септембра 1176, када су у фригијским кланцима Селџуци потпуно разбили Ромеје.[26] За оне који су успели да се спасу уследила је једна бесана ноћ, испуњена стравом и неизвесношћу. У ишчекивању најгорег византијски војници су побледели од страха попут листова на дрвећу у време када лишће опада.[27] Описујући како је василевс Андроник I Комнин (1183-1185) опседао Никеју, која се 1184. отпадила од цара, Никита Хонијат бележи да су се становници Никеје у страху посакривали као зечеви.[28] Слично је било и са житељима Брусе који су исте 1184. године такође устали против „тиранског" цара, па можемо прочитати како су њихова срца била обузета ужасом и да су при првом треску камења које су нападачи убацили у град скоро сви умрли од страха.[29] Исти писац о застрашености неких људи за страховладе Андроника I Комнина истиче да су гледајући смрт пред очима били у таквом страху да су им зуби цвокотали.[30]

Никита Хонијат је у беседи коју је посветио цару Исаку II Анђелу (1185-1195, 1203-1204), где између осталог велича василевсову победу над Србима на Морави 1190. године, записао следеће: „Доиста, чим се брзокрилим гласом пронесе шта си и колико ти, десницу своју припремивши за недаће, учинио Далматима (sc. Србима), болови спопадоше народе разнојезичне који су до јуче и раније против нас бректали, и данас су они

[24] О севастократору Исаку Комнину в. *Varzos*, Genealogia, I, No. 78, 391-398.
[25] Chon. Historia, 52.
[26] *Осӣрогорски*, Историја, 366-367.
[27] Chon. Historia, 187.
[28] Ibid., 285. Up. *Radojčić*, Dva Komnena, 70-71; *Foss – Tulchin*, Nicaea, 54.
[29] Chon. Historia, 287. Up. *Radojčić*, Dva Komnena, 70-71; ODB, III, 1750 (*C. Foss*).
[30] Chon. Historia, 343.

страхом и трепетом обузети."[31] У беседи коју је посветио Теодору I Ласкарису (1204-1221), оснивачу Никејског царства, исти аутор се подсмева латинским ритерима против којих су Ромеји ратовали. Са пуно злурадости он саопштава да су на вест о царевом доласку неустрашиви западни ратници, непобедиви коњаници, горди, охоли и надмени, од страха изгубили разум и разбежали се скривајући лице од срамоте у ноћи.[32]

Научници су с разлогом приметили песимистичку ноту у погледима Никите Хонијата на историјске токове и исправно извели закључак да учени Византинац ход догађаја види као непрекидну промену ка горем.[33]

Георгије Пахимер, историчар и монах који је живео у другој половини XIII и на почетку XIV столећа,[34] доноси веома занимљиву оцену о страху. Он упозорава да када страх слика призоре страдања онда се непостојећа збивања онима који бдију чине као стварна и обмањујући вид удаљавају их од истине. У ствари, будући да изврнута оптика замрачује разум, тада – потчинивши се плашљивости замагљеног спољашњег опажаја – она га тако и посматра, односно хоће да види истину у машти уобразиље, па оно што постоји само у мислима приказује као да је заиста стварно.[35]

Византијски свезнадар Нићифор Григора, водећи интелектуалац Царства у XIV веку,[36] на једном месту у својој „Ромејској историји" вели: „Многе ствари храбрима, кажу, постају страшне, када им нога корача непријатељском земљом."[37] Међутим, за разлику од Никите Хонијата код којег преовлађује постојани песимизам у односу на замршене повесне токове, Нићифор Григора ипак поседује извесну интелектуалну ведрину с којом посматра и описује историјска кретања.[38]

---

[31] Chon. Orationes, 32. Превод: Виз. извори, IV, 231 (*Б. Ферјанчић*).
[32] Chon. Orationes, 145. Уп. *Н. Радошевић*, Никејски цареви у савременој им реторици, ЗРВИ 26 (1987) 78. Руски превод овог говора објавио је *П. И. Жаворонков* (Византийские очерки, Москва 1991, 216-238).
[33] *Каждан*, „Корабль в бурном море", 9, 15; ODB, II, 781 (*A. Kazhdan*).
[34] О њему в. Виз. извори, VI, 1-11 (*Љ. Максимовић*); PLP 9 (1989) No. 22186; ODB, III, 1550 (*A.-M. Talbot*).
[35] Pachym. (F), I, 319.
[36] За основне податке о Нићифору Григори в. Виз. извори, VI, 145-153 (*С. Ћирковић*); ODB, II, 874-875 (*A.-M. Talbot*).
[37] Greg. II, 638. Превод: Виз. извори, VI, 233 (*Б. Ферјанчић*).
[38] *Каждан*, „Корабль в бурном море", 9, 15; ODB, II, 781 (*A. Kazhdan*); Культура Византии, III, 285 (*М. В. Бибиков – С. К. Красавина*).

Код неких византијских писаца тема страха понекад је могла да поприми гротескне размере и да се опасно приближи неукусу као што је случај са једном беседом Теодора Продрома у којој велича војничке подвиге василевса Манојла I Комнина и на негативан начин посебно апострофира рашког великог жупана Уроша II: „Претражујући стене, твоји пси њушкачи скривене Србе као зечеве живе оловише и њих дивље у питоме претворише. Урош, страхом обузет и низ бедра испустивши урин, од једног удеса једно од другог друго постаде, бежећи кроз урвине гора, препит страхом, он урина испуштач беше."[39]

Циљеви и образложења

Људски страх, својствен свим друштвима и свим раздобљима светске повеснице, велика је историјска тема и у новије време све више заокупља истраживачку пажњу научника. Премда је проучавање овог феномена отворено још пре безмало седам деценија,[40] тек у последњих двадесетак година појавило се више радова који се њиме баве у племенитом настојању да се што потпуније проникне у поједине друштвене појаве и у начин мишљења људи током протеклих столећа.[41] И у нашој научној средини нису изостали одређени истраживачки покушаји,[42] тако да би

[39] *E. Miller*, Recueil des historiens des croisades. Historiens grecs II, Paris 1881, 762. Превод: Виз. извори, IV, 178 (*Б. Ферјанчић*).

[40] *G. Lefebvre*, Le Grande Peur de 1789, Paris 1932. Ова књига је са пуно разлога наишла на велики одјек и доживела је више издања. Између осталог, 1953. преведена је на италијански, а касније и на енглески језик. В. *G. Lefebvre*, The Great Fear of 1789, New York 1973. Такође в. *A. Tenenti*, La vie et la mort a travers l'art du XV siècle, Paris 1952.

[41] Наводимо неке од значајнијих радова: *J. Delumeau*, Le Peur en Occident (XIVe-XVIIIe siècles). Une cité assiégé, Paris 1978; *W. J. Bouwsma*, Anxiety and the formation of early modern culture, After the Reformation, ed. *B. C. Malament*, Manchester 1980, 215-246; *P. Mannoni*, La Peur, Paris 1982; *J. Delumeau*, Le Péché et la Peur. La culpabilisation en Occident (XIVe-XVIIIe siècles), Paris 1983; *V. Fumagalli*, Landscapes of Fear: Perceptions of Nature and the City in the Middle Ages, Stanford – London 1994; *A. Kneppe*, Metus temporum. Zur Bedeutung von Angst in Politik und Gesellschaft der römischen Kaiserzeit des 1. und 2. Jhdts. n. Chr., Stuttgart 1994, 9 sq.; *P. Dinzelbacher*, Angst im Mittelalter. Teufels-, Todes- und Gotteserfahrung: Mentalitätsgeschichte und Ikonographie, Paderborn – München – Wien - Zürich 1996, 9 sq.; Fear in early modern society, ed. *W. G. Naphy – P. Roberts*, Manchester – New York 1997, 2 sq.

[42] Достојан помена је један занимљив покушај: *М. Пашић-Суреш*, Кад су живи завидели мртвима, Београд 1960 (репринт: Ниш 1988). Нарочито је подстицајан рад који се појавио пре десетак година: *Ј. Калић*, „Страх турски" после Косова, Свети кнез Лазар, Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја 1389-1989, Београд 1989, 185-191.

данас било неумесно тврдити да је тема страха запостављена у савременој историографији.

Међутим, византологија, која је у новије време знатно проширила подручја истраживања, као да је по питању страха донекле остала по страни и у заостатку у односу на проучавања касног средњовековља и новог века у западној Европи. Осим једног малог прилога, достојног сваке хвале,[43] као и једне садржајне енциклопедијске белешке,[44] колико нам је познато није било сличних покушаја. Привучени занимљивом и у византологији занемареном темом страха, пре неколико година смо написали мали рад који је требало да послужи као нека врста пробног камена за једно озбиљније и темељније проучавање.[45] А онда смо се латили тешког, али крајње занимљивог подухвата – истраживања страха у позној Византији.

Само летимичан поглед у речник открива нам да уз одредницу страх стоји чак двадесет четири синонима. Неки од њих, као што су бојазан, бојажљивост, плашња, зебња, беспокој, беспокојство, неспокојство, немир, страва, преплашеност, престрашерност, страховање, страхић, стрепња и трепет, прилично су блиски основном значењу, други пак, као што су препад, препаст, малодушност, кукавичлук и назорљивост, унеколико су различити, а серију завршавају сасвим колоквијални термини прпа, вуна, цас(ак) и зорт.[46] Не треба сметнути с ума чињеницу да у неким другим језицима реч страх има још разуђеније поље значења.

У одговарајућим приручницима страх се означава као „емоција жестоког узбуђења или престрављености у присуству стварне или антиципиране опасности или бола, праћена обилним органским променама и понашањем бекства или скривања“, док се за фобију наглашава да је „скоро увек претеран страх од неког нарочитог типа предмета или ситуације; страх који је упоран и без здравих основа или без разлога прихваћених као разумних од

[43] Реч је о једном од реферата са XVI међународног византолошког конгреса који је одржан у Бечу у октобру 1981. године. В. *C. Serban*, La Peur à Byzance aux XIIIe-XIVe siècles, JÖB 32-2 (1982) 187-193.

[44] ODB, II, 780-781 (*A. Kazhdan*).

[45] *R. Radić*, Strah u vizantijskoj vojsci – jedan primer iz 1196. godine, Vojnoistorijski glasnik 3 (1994) 223-232.

[46] Sinonimi i srodne reči srpskohrvatskoga jezika, Beograd 1974, 760.

стране онога који пати“.[47] На другом месту читамо да је страх „снажна емоционална реакција на ситуацију која прети интегритету организма, са унутрашњим физиолошким променама и евентуалним спољним манифестацијама (бледило, знојење, дрхтавица, бекство или агресивност)“, док се анксиозност дефинише као „нејасна стрепња, трусљивост, страх без очигледног спољњег повода и углавном без организмичких знакова (који уобичајено прате страх произашао из спољње претње), потмули трусови који долазе из дубине саме личности“.[48] Међутим, ваља нагласити да у мом раду нисам могао да до танчина улазим у најфиније подробности које појам страха обухвата него сам се према овом феномену углавном односио као према јединственој појави која има шири и разуђенији смисао и која покрива читаву скалу сродних емоција од благих страховања и зебњи, с једне, до најстрашнијих ужаса, с друге стране.[49]

Жеља ми је била да овом књигом отворим нека питања која су у византологији до сада била у засенку и понудим један поглед на феномен страха у касној Византији. Истовремено, био бих потпуно задовољан уколико сам на нека од покренутих питања успео да одговорим. Не спорим да би под истим насловом неко други могао да напише сасвим другачију књигу. У избору историјских података увек сам водио рачуна о целини подухвата, истрајавајући у настојању да онај ко буде прочитао моју студију може да стекне целовиту представу о страховима који су у већој или мањој мери притискивали житеље Византијског царства у последња два и по столећа његовог постојања. Резултате до којих сам дошао уобличио сам у четрнаест глава, добро свестан да би се о појединим темама уместо поглавља могла написати не једна него више књига.

У истраживањима првенствено сам се ослањао на дела касновизантијских историчара, пре свега Никите Хонијата, Георгија Акрополита, Георгија Пахимера, Нићифора Григоре и Јована Кантакузина. Нешто мање података за моју тему нашао сам у списима ромејских писаца XV столећа. Разлог је једноставан – они, дакле, Лаоник Халкокондил, Дука и Критовул са Имброса, у средиште своје пажње стављају нарастање моћног Османског цар-

[47] *B. Stevanović*, Obuhvatni rečnik psiholoških i psihoanalitičkih pojmova, Beograd 1972, 138, 530.
[48] *Д. Крстић*, Психолошки речник, Београд 1988, 50-51, 595.
[49] Up. *Delimo*, Strah na Zapadu, I, 24-26; Fear in early modern society, 2-6.

ства које је потпуно наткрилило Византију. Једини изузетак међу њима је Георгије Сфранцес, одани великодостојник и хроничар последњих Палеолога, у чијим су мемоарима похрањене занимљиве вести. Драгоцене податке нашао сам и у разноврсној писаној заоставштини појединих позновизантијских интелектуалаца, Евстатија Солунског, Теодора Метохита, Димитрија Кидона или Алексија Макремволита, на пример, као и у хагиографским текстовима и такозваним Кратким хроникама, особеном виду народне књижевности. Да бих добио на објективности и потпуности, радо сам посезао за вестима западних писаца као што су Жофруа Вилардуен, Роберт од Кларија, Рамон Мунтанер, Перо Тафур, Јохан Шилтбергер, Бертрандон де ла Брокијер. И, најзад, у жељи да проширим базу изворних података ослањао сам се и на источнике које историчари иначе ређе користе. Тако сам, на пример, сликовите и драгоцене вести за моју тему нашао у појединим византијским пословицама и загонеткама. Упркос живописним изворним подацима о страховима остаје чињеница да поједини од страхова често остају у сенци њихових потврђених или претпостављених узрочника.

Хронолошки оквир мог рада обухвата раздобље од око две стотине седамдесет година, имајући за исходиште смрт василевса Манојла I Комнина (1180), а за завршну временску тачку пад Цариграда и пропаст Византије (1453). Овакав избор је био једноставна последица главних токова касновизантијске историје – обухватио сам смутно време уочи првог (привременог) пада државе Ромеја (1204), а затим и раздобље од два и по столећа до другог (овога пута коначног!) пада Византијског царства. У највећој мери ослањао сам се на податке историјских извора за период од 1180. до 1453, али када сам сматрао за умесно узимао сам и карактеристичне примере из раније византијске историје и, истина нешто ређе, поједине вести из поствизантијске епохе.

Сматрам за потребно да ставим до знања да пропусти и недостаци овога рада ипак не могу бити оправдавани само тежином постављеног задатка. Истовремено, слободан сам да верујем да ће уложени напор охрабрити будуће истраживаче који ће се подухватити ове занимљиве и у византологији још увек слабо испитане области. И, најзад, посебно бих желео да нагласим да књигу нисам писао ни као психолог, ни као социолог, ни као теолог, него – како сам једино и био у стању! – као историчар.

I ИЗМЕЂУ МРЖЊЕ И ЗЕБЊЕ

(Византија и Запад)

„Они (sc. Латини, западњаци) мисле да овај свет није довољно велики за њих и за нас!“[1] Овом језгровитом и свеобухватном оценом, коју је у последњој четвртини XII столећа изрекао солунски митрополит Евстатије,[2] можемо да започнемо, али истовремено и да завршимо поглавље посвећено односу Византинаца према западној Европи у епоси касног средњовековља. Крајње сажета и огољена до једноставности аксиома, она на најбољи начин одсликава ромејски став према Латинима. Из ње се могу наслутити не само прикривена нетрпељивост и подозрење него и суспрегнута стрепња према свету западног хришћанства.

Можда још оштрију оцену о односима Ромеја и Латина изнео је Никита Хонијат који каже: „Њихова прекомерна мржња према нама и наше потпуно неслагање с њима нису допуштали никакво осећање пријазности између њих и нас.“[3] Георгије Пахимер примећује да Грци у очима Латина нису ништа више него бели Агарени.[4] Само овлашно навођење мишљења неколицине каснодвизантијских писаца намах разоткрива тешко премостиву вододелницу која је раздвајала два антипода, византијски Исток и латински Запад. Отуда не би требало да чуди што је Византија – поготово после катастрофе из 1204. године – са зебњом гледала на латински део хришћанске васељене.

[1] Eustazio di Tessalonica, 130.

[2] О њему в. *P. Wirth*, Eustathiana. gesammelte Aufsätze zu leben und Werk des Metropoliten Eustathios von Thessalonike, Amsterdam 1980, 1-103; Культура Византии, II, 120-123 (*М. В. Бибиков*); ODB, II, 754 (*A. Kazhdan*); *P. Magdalino*, Eustathios and Thessalonica, ΦΙΛΕΛΛΗΝ. Studies in Honour of Robert Browning, Venice 1996, 225-238.

[3] Chon. Historia, 568.

[4] Pachym. (F), II, 471. Код византијских писаца термин Агарени се превасходно односи на Турке, како Селџуке тако и Османлије, као и на Татаре. В. *G. Moravcsik*, Byzantinoturcica, II, Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen, Berlin 1958 , 55; *A. Savvides*, Some notes on the Terms *Agarenoi*, *Ismaelitai* and *Sarakenoi* in Byzantine Sourses, Byz. 67 (1997) 90-92.

Корени нетрпељивости

„Латини, који још нису сасвим изашли из варварства, неспособни су да схвате тананости догме и једва да су дозрели да разумеју тајну Свете тројице.“[5] Остављајући по страни расправу о ваљаности изреченог суда и оправданости грубог ниподаштавања Латина, желимо да нагласимо да су Византинци били склони да уз западноевропски свет ставе придев варварски. На почетку аутобиографије која је изашла из пера цариградског патријарха Григорија II Кипарског (1283-1289)[6] стоји забележено да је његов завичај Кипар и да су његови преци били богати и виђени људи док тамошњи грчки народ није пао у ропство варварских Итала.[7] Варвари – то је заједнички именитељ ове две насумце изабране византијске оцене о западним хришћанима и, истовремено, то је одсудна реч која објашњава све: и убеђење о посебности Ромеја, и њихову увереност о неприкосновеном праву Византијског царства на универзалну власт над читавим хришћанским космосом, и схватање према којем су сви остали народи мање вредни и достојни презира. Према речима Ане Комнине,[8] царство Ромеја је по својој природи господарица народа, те отуда не треба да чуди да „робови“ мрзе своју мајку господарицу. Она такође наглашава да су Немци варварски народ који је одвајкада потчињен ромејској империји.[9] У исто време, мржња према Латинима, као и непрекидна и огорчена распра с њима – у којој су се политика и религија слиле у један ток! – од краја XI века све више постају особена црта идеолошког живота у Византији. Наравно, омраза, али са супротним предзнаком, постојала је и на другој страни и није била ништа мање острашћена.

Када је у смирај XI столећа Први крсташки рат довео византијски Исток и латински Запад у непосредан додир, одмах су

---

[5] *M. Jugie*, Le schisme byzantin aperçu historique et doctrinal, Paris 1941, 227. Up. *Arveler*, Politička ideologija, 68.

[6] О њему в. *A. Papadakis*, Crisis in Byzantium. The *Filioque* Controversy in the Patriarchate of Gregory II of Cyprus (1283-1289), New York 1983, 29 sq.; Виз. извори, VI, 587-588 (*Н. Радошевић*); ODB, II, 876-877 (*A. Papadakis*).

[7] The Autobiography of George of Cyprus (Ecumenical Patriarch Gregory II), ed. *W. Lameere*, London 1993, 20.

[8] О ученој византијској принцези в. Виз. извори, III, 367-369 (*Б. Крекић*); ODB, II, 1142 (*A. Kazhdan*).

[9] Ann. Comn. I, 92. Уп. Культура Византии, II, 88 (*Г. Г. Литаврин*).

се осетиле велика супротност и дубока разлика између две цивилизације, или боље рећи два света која су се сусрела.[10] Истине ради, не треба заборавити да је подвојеност хеленског Истока и латинског Запада заправо старија од хришћанства. Древни Рим јесте својевремено војнички покорио овај свет, али није био у стању да га духовно преиначи, па ни хришћанству није пошло за руком да укине ту првобитну и суштинску разлику.[11] Римски песник Хорације је записао: „Освојена Грчка освојила је дивљег победника (Римљане) и унела уметност у сељачки Лацијум."[12] Међутим, намећући своју вољу и политичко јединство цивилизацијама које уоквирује басен Средоземног мора, Царство чија је матица Апенинско полуострво није умело да отклони унутрашње разлике, размимоилажења и културне противречности. Уистину, оно није ни било кадро да отклони речене неуједначености из простог разлога што су и њега самог захватиле и мучиле културе рафинираније од његове које је војничком надмоћношћу укључило у своју орбиту. Међутим, кључна је истина да је Рим целокупном Медитерану наметнуо неоспориво првенство своје политике и својих институција.[13]

На једној страни имамо моћ, раскош и охолост Византинаца, а с друге задивљени Запад који посредством својих трговаца, ходочасника и војника, византијских најамника, открива баснословна блага која украшавају византијску престоницу чији су сјај и велелепност стварали завист и распаљивали деструктивну озлојеђеност. Трувери са Запада, запљуснути и омамљени причама о том блеску, о неизмерном богатству усидреном тик уз теснац

---

[10] Однос Византије и западне Европе је једно од питања у византологији о којем постоји обимна литература. Наводимо само неколико радова који се превасходно односе на период касног средњовековља. В. *Ph. Sherrard*, The Greek East and Latin West. A study in the Christian Tradition, London 1959, 33 sq.; *D. Geanakoplos*, Byzantine East and Latin West: Two Worlds of Christendom in Middle Ages and Renaissance. Studies in Ecclesiastical and Cultural History, New York – Evanston 1966, 11 sq.; *D. Nicol*, The Byzantine View of Western Europe, GRBS 8 (1967) 315-339 (= VR, Byzantium: its ecclesiastical history and relations with the western world, I, London 1972); *D. Geanakoplos*, Interaction of the „Sibling" Byzantine and Western Cultures in the Middle Ages and Italian Renaissance (330-1600), New Haven – London 1976, 3 sq.; Idem, Medieval Western Civilization and the Byzantine and Islamic Worlds. Interaction of Three Cultures, Lexington Mass. – Toronto 1979 , 3sq.; *М.А. Заборов*, Крестоносцы на Востоке, Москва 1980; *A. Papadakis*, Byzantine Perceptions of the Latin West, GOTR 36 (1991) 231-242.

[11] *Brodel*, Mediteran, 97.

[12] Horatius, Epistolae, II 1, 156.

[13] *Brodel*, Mediteran, 103-104.

Босфора, певали су о Цариграду као о земљи снова која се назире кроз неки златан сјај.[14] Дакле, лепота, велелепност и, нарочито, богатство Константинополиса узнемиривали су духове савременика, раздраживали радозналост и изазивали усхићење – осећања која су код једних била помешана с поносом и дивљењем, а код других са завишћу и грамзивошћу. Међутим, не би се могло рећи да су западњаци пред величанственошћу Византије били поколебани осећањем инфериорности. Напротив, осокољени значајним променама и огромним полетом који се осећао на истеку XI столећа – веома значајног у средњовековној историји западне Европе – они су били испуњени дубоким презиром према шизматичким Грцима. Уз то, не хајући много били су неспособни да у својој грубој надутости разумеју било шта од толике ромејске истанчаности и изнијансиране учтивости која их је вређала у њиховом самољубљу. Није на одмет нагласити да су почев од заласка XI века Латини морали бити свесни да у односу на Ромеје засигурно имају и премоћ у војној снази. Векови надмоћи византијског оружја већ су припадали прошлости. Јер, узалуд су Византинци рат против исламског света, односно свакодневну и непрестану борбу против суседних неверника, сматрали својим ексклузивним правом када ниједанпут – сем можда 975. године у бриљантном походу војничког цара Јована I Цимискија (969-976) – нису били ни близу да муслиманима преотму свети хришћански град – Јерусалим. Изгубили су га, подсетимо се, још давне 638. године. А крсташима је пошло за руком да релативно лако и у првом налету поседну Христов гроб 1099. године.

Византијско богатство и раскош су код Латина најпре изазивали завист која се распршивала у недостижне снове јер се, барем у почетку, богатство чинило далеким и сасвим недоступним. Потом је искуство крсташких похода уверило западњаке о њиховој војној премоћи и, следствено томе, давнашња сновиђења подигло до ступња оствариве могућности. На другој страни, Византинци нису напустили став надмене охолости – пре свега на духовном плану – али њихова понесеност није била слепа да превиди опасност која се ваљала са хришћанског Запада чије су претензије постепено нарастале. У таквом ходу историјских догађаја рођен

[14] *Ш. Дил*, Византиске слике, II, Београд 1929, 43 (репринт: Београд 1991, 264).

је ромејски страх од замагљених али не и потпуно невидљивих латинских намера. Према речима Михаила Ретора, византијског беседника XII века,[15] већ у време Другог крсташког рата (1147) док су латински ритери логоровали испред византијске престонице „голоруки народ Константинополиса био је у страху и стрепњи“.[16] Тај страх је најпре имао облик лагане и срамежљиве бојазни налик оној каква се осећа према нежељеним гостима који све чешће долазе у посету, насртљиви су и исказују хтења да што дуже остану. Каснији развој догађаја је такво прибојавање претварао у непријатну заокупљеност, каткад и опседнутост, коју су нова непријатна искуства претварала у наказну застрашеност чији је неизбежни пратилац била велика мржња.

На тај начин су се Латини и Византинци од првог значајнијег сусрета погледали с неповерењем и основно супарништво које је раздвајало две цивилизације исцрпљивало се у узајамним сумњама, непрекидним сукобима и сталним оптуживањима једне и друге стране за насиље и издајство. Колико је неповерење постојало сликовито казује једна живописна епизода из Првог крсташког рата. Нормански војвода Боемунд, син старог византијског непријатеља Роберта Гвискарда,[17] у страху да ће бити отрован није се усудио да једе оно што су му дворски кувари ромејског василевса припремили него је разделио својим људима а сам је обедовао оно што му је спремио његов кувар. Сутрадан када је са нестрпљивом бојажљивошћу питао своје људе како се осећају и када је видео да су они сасвим добро схватио је да је његов необични излив токсофобије био потпуно неумесан.[18]

Варљиво предвиђање да ће односи између Истока и Запада бивати све бољи што их више буде расплинуто је у XII веку. У ствари, десило се сасвим обратно. Током тог раздобља, најпре Други, па затим и Трећи крсташки рат, који су поново довели у везу Византинце и Латине, нарочито су нагласили трагове истог супарништва, само још већег и оштријег при сваком новом сус-

---

[15] О Михаилу Ретору, односно Михаилу Солунском в. Виз. извори, IV, 185 (*Б. Ферјанчић*); ODB, II, 1369 (*A. Kazhdan*).

[16] *W. Regel*, Fontes rerum byzantinarum, I, Petropoli 1892, 173 sq. Up. *Arveler*, Politička ideologija, 116.

[17] *Острогорски*, Историја, 337 сл.

[18] Ann. Comn. II, 232.

рету. Изнова су се могле чути исте приче о дрскости и недисциплини крсташких ратника, о њиховим пљачкањима и насиљима, о латинским прохтевима који су имали облик најстрожих заповеди. С друге стране, поново су на делу биле добро знане ромејске смицалице, истоветна средства, не ретко сасвим нечасна, које у наступу искрености признају, али истовремено и отворено препоручују, и византијски писци, све у намери да се некако ослободе досадних гостију и убију им вољу да опет дођу.

Сложен и вишезначан однос Византије и Запада садржавао је једну значајну – на неки начин можда и најважнију! – религијску димензију. Црква је живо настојала, и мора се признати у томе имала и пуно успеха – Византинци су увек били веома заинтересовани за хришћанско учење – да пастви објасни догматска скретања западњака представљајући их као најгоре светогрђе. Насртаји западних војски – у виду пролазака крсташких одреда и норманских најезди – умногоме издижу војничке сукобе у религијску раван, што је још више затровало ионако нарушене односе између двеју хришћанских заједница. Војна моћ и светске претензије папства згражавале су Ромеје, снажно привржене патристичкој традицији, за које је црква била духовна снага у служби мира, и у њиховим очима биле су доказ основаности подозрења у односу према Риму.[19] Нормански напади, којима је отворен оружани сукоб Запада и Византије, у очима просечних Ромеја били су, с једне стране, последица раскола цркава и папске подмуклости а, с друге, предигра за крсташке походе, који су врло брзо схваћени као најопаснији облик западне агресивности. За читаво питање није без значаја чињеница да се у свести Византинаца хришћански Запад јављао као заокружена, јединствена и мрачна целина.[20] И кад су, напослетку, узастопни порази светих похода постепено по целом Западу укоренили легенду пуну непријатељства према Византији, кад се старој, још појачаној мржњи придружила све јаснија свест о богатству а исто тако и о слабости Византије, Латини више нису могли одолети искушењу да се окрену против шизматика на Истоку.

[19] О томе како су Византинци гледали на претензије папа в. *A. Laiou-Thomadakis*, Οἱ δύο ἐξουσίες: Ἡ διαμάχη μεταξὺ παπῶν καὶ αὐτοκρατόρων καὶ οἱ θεωρίες τῶν Βυζαντινῶν, Θησαυρίσματα 15 (1978) 106–118; *D. Nicol*, The Byzantine View of Papal Sovereignty, The Church and Sovereignty c.590-1918 (Essays in Honour of Michael Wilks, ed. *D. Wood*), Oxford 1991, 173-185.

[20] *Arveler*, Politička ideologija, 89-93.

Једном речју, у освит XIII века западњаци су у очима Византинаца били не само пљачкаши, завојевачи, варвари који не познају праву веру и истинску културу него и непријатељи Христа, преступници и издајници хришћанства. Управо у XII столећу мржња према Латинима је постала друга природа Византинаца. Окрутна насртљивост Запада, с једне, и прекомерна нетрпељивост Византије, с друге стране, довели су њихове односе пред слепи зид тако да излаз из овог зачараног лавиринта није могао бити нађен ни до 1453. године када је Цариград подлегао турским освајачима.

Два погрома

„Често ногама радосно газимо оно чега смо се пре веома бојали!“[21] Ово је занимљиво мишљење које је у делу „О природи ствари“ изнео Тит Лукреције Кар, римски песник-филозоф из I столећа пре наше ере. У наведене речи потпуно се уклапа и једна опсервација његовог савременика Цезара коју је изнео у успоменама из галског рата: „...јер обично у скупној опасности страх не познаје милосрђе“.[22] Поменуте опаске могу се применити на два византијска испада – 1171. и 1182. године – када су мете гневних Ромеја били Млечани који су живели у Царству.

Порекло антилатинских осећања, чији је развој каткад попримао и веома насилничке облике, нарочито код нижих слојева византијског друштва, није се заснивало, као што би се могло очекивати, на расколу из 1054. године. Познато је да се у крајњој линији тај расцеп тицао црквених власти и да је код савременика прошао скоро незапажено. Норманска агресија, због присних веза њихових вођа са римским првосвештеником и због подударности с крсташким походима, протумачена је као значајан вид једног замашног папиног подухвата против православног света. Из истих разлога су Византинци с изразитим неповерењем гледали на крсташке походе западних ритера и током XII века осећали су се жртвом смишљеног насртаја од стране читавог западног

[21] Lucretius, De rerum natura, V.
[22] Cezar, Uspomene iz Galskog rata, VII, 26.

света.[23] Незадовољство Ромеја, створено безобзирним понашањем Венецијанаца које су поданици Царства веома брзо почели да сматрају непожељним уљезима, изродило се у крваве сукобе. Штавише, за владавине Андроника I Комнина антилатинско осећање нараста до чудовишних размера и прераста у праву мржњу против свега што је западно.[24]

Једна од последица овако радикалног усмерења су два антилатинска погрома чија је немилосрдна оштрица пре свега била окренута против Млечана. Захваљујући повластици да у византијским водама тргују без плаћања царине, коју им је 1082. дао цар Алексије I Комнин (1081-1118),[25] Венецијанци су брзо стекли велика богатства. Византинци нису могли мирно да гледају дошљаке са Запада како се на њихов рачун и пред њиховим очима силно богате. Најпре су 12. марта 1171, у замршеним спољнополитичким околностима, по наређењу василевса Манојла I Комнина утамничене хиљаде венецијанских трговаца у Цариграду и другим лукама Византије.[26] Ипак, много страшнији био је испад до којег је дошло у априлу 1182. када је уследио прави масакр млетачког живља у Византији. Реч је о догађају који је до крајности заоштрио односе хришћанског Истока и хришћанског Запада и наговестио нова трвења у блиској будућности.

Евстатије Солунски пише о погрому из 1182. и пребацује тешку кривицу на Византинце истичући да је њихов поступак био махнит и бестијалан.[27] Цариград је био крвава позорница на којој се излио сав бес, озлојеђеност и прикривени страх Византинаца и обрушио на латинске дошљаке. Подивљала гомила је дајући одушка својој заслепљеној мржњи правила чуда и чинила грозоте, тако да није било разлике између свештенства, војске и обичног пука.[28] Јер, добро је познато, у случајевима колективног страха, он може да доведе до настраних, разарајућих, па и самоуби-

---

[23] *Arveler*, Politička ideologija, 95.
[24] *Острогорски*, Историја, 370-375.
[25] Исто, 338.
[26] *Н. П. Соколов*, Образование венецианской колониальной империи, Саратов, 1963, 304; *D. M. Nicol*, Byzantium and Venice. A study in diplomatic and cultural relations, Cambridge 1988, 97-99; *Th. F. Madden*, Venice and Constantinople in 1171 and 1172: Enrico Dandolo's Attitudes towards Byzantium, Mediterranean Historical Review 8-2 (1993) 166-185.
[27] Eustazio di Tessalonica, 34 sq.
[28] *Radojčić*, Dva Komnena, 46.

лачких поступака када ишчезавају исправно поимање и опажање стварности.[29] С друге стране, осећање несигурности и макар привидне угрожености – „Дамоклов комплекс“ – постаје исходиште насртљиве и опасне агресивности.[30] У априлу 1182. на делу су били „православни жар и врући грчки патриотизам“; разуларена светина је пљачкала, палила и убијала, папином легату су одсекли главу и привезали је за псећи реп, вадили су мртваце из гробова и развлачили их на све стране; за латинском лађом, којој је пошло за руком да исплови и понесе ретке срећнике, Византинци су кренули у потеру и покушали да је спрже „грчком ватром“.[31] Разуларена маса је била срећна што јој се указала прилика да се у једном дану освети за толике године потмуле злобе, мрачне суревњивости и неутољиве мржње.[32] За одмазду, Латини у повлачењу су се устремили на ромејске луке и богате манастире на острвима, тако да су византијски житељи у провинцијама изнова морали да искусе низ невоља због хирова престонице.

Опрезни и богобојажљиви међу Византинцима наслутили су да ови испади Ромеја неће остати некажњени. Евстатије, митрополит Солуна, сасвим је изричит када говори о страху од Латина који се шире и угрожавају интересе и простор Византијског царства.[33] Високи црквени великодостојник је склон да верује да је молитва Латина убијених у познатим погромима допрла до Бога и изазвала одмазду,[34] пре свега у виду најезде Нормана и заузећа Солуна (1185),[35] а у исто време као да је на посебан начин наговештавала византијску катастрофу из 1204. године.

[29] *Delimo*, Strah na Zapadu, I, 18.

[30] Исто, 27.

[31] *Radojčić*, Dva Komnena, 46-47; *Brand*, Byzantium, 41-43.

[32] *Дил*, н. д., 59 (репринт, 279).

[33] Eustazio di Tessalonica, 65. Подсећања ради, не треба губити из вида да је Евстатије Солунски преживео норманско заузимање Солуна у августу 1185. године. В. *Острогорски*, Историја, 375.

[34] Eustazio di Tessalonica, 36. Уп. *М. З. Сюзюмов*, Внутренная политика Андроника Комнина и разгром пригородов Константинополя в 1187 году, ВВ 12 (1957) 63 н. 29.

[35] *Radojčić*, Dva Komnena, 86 sl.

1204. година

Четврти крсташки рат и латинско освајање Цариграда био је један од најважнијих и најспектакуларнијих догађаја у историји Средњег века,[36] и у исто време највећа траума византијског друштва у његовој дугој повести. Нићифор Григора са хладне временске удаљености од једног и по столећа пише како се тада Византијско царство попут теретне лађе у олуји разбило на мноштво малих делова.[37] Према сведочанству Жофруа Вилардуена, једног од виђенијих учесника Четвртог крсташког рата,[38] у Цариграду је почетком XIII столећа живело петнаест хиљада Латина.[39] С друге стране, сматра се да је у раздобљу од средине XIV до средине XV столећа у венецијанској Романији живело око двадесет хиљада западноевропских житеља.[40] Премда изнесене бројке можда нису биле толико велике, засигурно је утицај поменуте хетерогене етничке групације био много већи од њеног удела у општој популацији византијског света на источном Средоземљу.

Никита Хонијат, очевидац и сведок, описује ужас на улицама Цариграда после уласка крсташа у „царицу градова" 13. априла 1204. године. Он наводи да су се на улицама могли чути плач, урлици и кукњава; на раскрсницама ридања, у богомољама жалос-

---

[36] Будући да је литература о овом догађају тешко сагледива, ограничићемо са на навођење само појединих важнијих радова. В. *М. А. Заборов*, Крестовые походы, Москва 1956, 179-242; *E. Bradford*, The Great Betrayal. Constantinople 1204, London 1967, 21 sq.; История Византии, II, 331-346 (*К. Н. Юзбашян*); *Brand*, Byzantium, 232-269; A History of Crusades, ed. *K. M. Setton*, vol. II, The Later Crusades, 1189-1311, ed. *R. L. Wolff – H. W. Hazard*, Madison Wisc. – London 1969², 153-185; *D.E. Queller – S.J. Stratton*, A Century of Controversy on the Fourth Crusade, Studies in Medieval and Renaissance History 6 (1969) 233-277; *D.E. Queller – Th. K. Compton – D. A. Campbell*, The Fourth Crusade: The Neglected Majority, Speculum 49 (1974) 441-465; *I. Dujčev*, Le grand tournant historique de l'an 1204, ЗРВИ 16 (1975) 63-68; *Queller*, Fourth Crusade, 1-154; *J. Godfrey*, 1204. The Unholy Crusade, Oxford – New York – Toronto – Melbourne 1980; *Ch. M. Brand*, The Fourth Crusade: Some Recent Interpretations, Medievalia et humanistica 12 (1984) 33-45; *A.E. Laiou*, Observations on the Results of the Fourth Crusade: Greeks and Latins in Port and Market, Medievalia et humanistica 12 (1984) 47-60.

[37] Greg. I, 13. Уп. История Византии, III, 29 (*Г. Г. Литаврин*); *Радић*, Обласни господари, 165.

[38] О њему в. *J. Longnon*, Recherches sur la vie de Geoffroy de Villehardouin, Paris 1939; *Van der Vin*, Travellers, II, 540 sq.; ODB, III, 2169 (*M. McCormick*); LM 8 (1997) 1687-1688 (*G. Prinzing*).

[39] Villehardouin, I, No. 205, 210. Уп. *Поляковская – Чекалова*, Быт и нравы, 192.

[40] *F. Thiriet*, Recherches sur le nombre des „Latins" immigrés en Romanie Gréco-Vénitienne aux XIIIe-XIVe siècles, Byzance et les Slaves, Paris 1979, 421-436.

ни јецаји; мушкарци изнемогли од туге и јада; жене које вриште јер их осиони нападачи вуку по улицама, одвајају од мужева и потом силују.[41] Затим у истом тону наставља како су многи на коњима носили жене које су силовали крсташи, умотавши неке од њих у широке огртаче и везавши им умршене увојке и рашчупану косу у један смотуљак позади.[42] Чувена је реченица Никите Хонијата који је о окрутности латинских нападача на византијску престоницу записао: „Чак су и Сарацени милосрдни и благи у поређењу са овим људима који носе на раменима Христов крст".[43]

Роберт од Кларија, такође учесник и сведок али из супротног крсташког табора,[44] казује о огромном богатству које је допало крсташима по освајању Цариграда и наглашава да таквог блага није било ни у време Александра, ни у време Карла Великог, ни пре ни после; тешко да би се у четрдесет најбогатијих градова света нашло толико драгоцености колико је нађено у Цариграду; уосталом и Грци причају да су две трећине земаљског блага скупљене у Цариграду док је преостала трећина разбацана по свету.[45] Према истом аутору, француски ритери и учесници Четвртог крсташког рата веровали су да су потомци становника некадашње Троје.[46] Реч је, у ствари, о веома распрострањеној легенди у Француској у XIII столећу,[47] која је послужила као једно од оправдања за поседање византијске престонице. Ваља нагласити да су латински епископи уверавали крсташе утаборене на Босфору да је њихов подухват законит јер су Грци вређали римску веру истичући да њу исповедају пси, па напад на Цариград није никакав грех него благочастиво дело.[48] Осим тога, чињеница да су Византинци убили свог законитог цара – Алексија IV Анђела (1203-1204), 8. фебруара 1204. године[49] –

[41] Chon. Historia, 574.

[42] Ibid. 594.

[43] Ibid. 575. Уп. *Острогорски*, Историја, 391.

[44] О њему в. *Van der Vin*, Travellers, II, 543 sq.; *Заборов*, Завоевание, 81-121; ODB, II, 1799 (*M. McCormick*); LM 7 (1995) 902-903 (*S. Schein*).

[45] Robert de Clari, No. LXXXI, 172-173.

[46] Ibid. No. CVI, 220-223.

[47] *Заборов*, Завоевание, 156 н. 388.

[48] Robert de Clari, LXXII, 153-154. Уп. *Заборов*, Завоевание, 147 н. 288.

[49] EPLVIP 1 (1996) 240-241 (*R. Radić*).

такође је давала за право западним ритерима да јурну на ромејску престоницу против божијих непријатеља и за то од својих свештеника добију благослов.[50]

Отуда је била и неописива радост Ромеја када су у лето 1261. године поново овладали Цариградом. Сведок тих догађаја Георгије Акрополит, историчар Никејског царства,[51] забележио је да тада није било човека који није скакао од радости и ликовао, готово не верујући да се то збиља десило; радило се о неочекиваном догађају који је све испунио задовољством.[52] Занимљиву опсервацију срећемо у историји Нићифора Григоре који наглашава да Латини нису много бринули о Цариграду док су га безмало шест деценија држали у својој власти будући да су веровали тајном божијем гласу који им је прорицао да у граду Константинополису неће заувек остати.[53]

Падом Цариграда, априла 1204, када су крсташи за неколико десетлећа збрисали Византијско царство са лица земље, међу Ромејима је морала да нестане, чини се за свагда, истинска жеља за помирењем са Латинима. Тај догађај је Византинце оптеретио новом и још снажнијом антилатинском настројеношћу која их је каткад наводила да чак делују против интереса сопствене државе,[54] и истовремено је у Ромејима пробудио једно неподношљиво осећање пониженостн. После 1204. године, утисак је, сва настојања да се стварно приближе хришћански Исток и хришћански Запад, два света постављена један насупрот другом на непомирљивим фронтовима историје, нису више могла да имају будућност.[55]

[50] Robert de Clari, Nos LXXIII, 154-155; No. LXXIV, 156.

[51] О Георгију Акрополиту в. *П. И. Жаворонков*, Некоторые аспекты мировоззрения Георгия Акрополита, ВВ 47 (1986) 125-133; ODB, I, 49 (*R. Macrides*); EPLVIP I (1996) 193-195 (*A. Savvides*).

[52] Acrop. 188.

[53] Greg. I, 88.

[54] *Arveler*, Politička ideologija, 94.

[55] *Радић*, Време Јована V, 93.

Ромеји о Латинима

„Франак нека ти је пријатељ, али сусед не!“ Ово је грчка пословица коју доноси франачки писац Ајнхард у *Живоšу Карла Великоī*[56] и која на једноставан начин говори о томе да су Византинци и много пре црквеног расцепа (1054), а пре горких и опомињућих искустава крсташких ратова – поготово трауме из 1204. године – зазирали од оних који су насељавали западну Европу. Јер, подсетимо се, Карло Велики (768-814) је први који је царским крунисањем у храму Светог Петра у Риму на Божић 800. године повредио ексклузивну ромејску идеологију о једном цару, божијем изасланику на земљи, и јединому универзалном царству.[57]

Јован Кинам, византијски историчар XII века,[58] у опису Другог крсташког рата бележи како је од тог времена почело кретање разних народа Запада под изговором посете светих места и да војују против Турака који им се буду испречили на том путу, а у ствари да до темеља разоре ромејску земљу, при чему је њихова војска била многољуднија него византијска.[59] Говорећи о Венецијанцима, исти писац каже да је то искварен, неотесан и подао народ који у Византији живи од владавине цара Алексија I Комнина. Његов син, василевс Јован II Комнин (1118-1143) их је протерао, али су Млечани узвратили морским разбојништвом и приморали га да их поново прими под пређашњим условима. Од тог времена они су постали још више надмени јер охолост свесна својих успеха обично доводи до безумља.[60]

Кинамов млађи савременик Никита Хонијат у више наврата казује о Латинима.[61] Тако, на једном месту каже да су они надмени,[62] а на другом износи веома занимљиво мишљење да се цар Манојло I Комнин непрестано прибојавао народа који живе око

---

[56] Einhard, Život Karla Velikog, prev. *Z. Sikirić*, Zagreb 1992, 76-77.
[57] *Осшроīорски*, Историја, 190 сл.
[58] О Јовану Кинаму в. *М. М. Фрейденберг*, Труд Иоанна Киннама как исторический источник, ВВ 16 (1959) 29-51; Виз. извори, IV, 1-5 (*Ј. Калић*); ODB, II, 1130 (*A. Kazhdan*).
[59] Cinn. 67.
[60] Ibid. 280-281.
[61] О односу ове двојице византијских историчара XII века према Латинима в. *C. Acdracha*, L'image de l'homme occidental à Byzance: le témoignage de Kinnamos et de Choniatès, BSl 44 (1983) 31-40. Такође в. *A. Ducelier*, L'Europe occidentale vue par les historiens grecs des XIVème et XVème siècle, BF 22 (1996) 119-159.
[62] Chon. Historia, 39.

Јонског залива сматрајући их опасним за Ромеје. При том је био свестан да је византијска војска – попут крчага у односу на котао! – слабија од западне, а био је застрашен могућношћу да се образује широк латински савез и окрене против Цариграда. Цар је истицао да новцем и силом оружја релативно лако може изаћи на крај са варварима на Истоку, то јест муслиманима, али је истински страховао од многобројних народа западне Европе. Они су необуздани, узохољени и увек крволочни, вазда непријатељски настројени према Византинцима.[63] На једном месту Никита Хонијат наглашава похлепу Латина према новцу уверавајући своје читаоце да нема народа који је толико користољубив, расипан и наклоњен раскоши, те да би било потребно злата као Тиренско море како би се утолила њихова жеђ за новцем.[64] Још грубљу оцену доноси када каже да је тешко угодити Латину који је по речи туђ за Византинце, користољубивог је карактера, несмотреног ока, незаситог трбуха, душе срдите и напрасите, руке увек спремне да посегне за мачем.[65]

Михаило Хонијат, митрополит Атине и један од водећих интелектуалаца византијског света крајем XII и почетком XIII века[66] – иначе старији брат историчара Никите – Латине назива бесним псима.[67] Описујући прве године по крсташком освајању Цариграда, Нићифор Григора који пише о томе са временске дистанце од столећа и по, свакако преносећи некакву традицију, истиче да Латини не само да нису били умеренији од Скита, односно Татара, него су их надмашили у суровости.[68] Нешто другачију оцену о Латинима доноси историчар Никејског царства Георгије Акрополит који каже да они нису сувише устрајни у условима који су својствени војним походима.[69]

Колики су страх имали Византинци уочи латинског освајања Цариграда одсликава Никита Хонијат веома упечатљивим поређењем да су се бојали сукоба против Латина више него што

---

[63] Ibid. 199.
[64] Ibid. 551.
[65] Ibid. 602.
[66] О њему в. *G. Stadtmüller*, Michael Choniates, Metropolit von Athen, Orientalia Christiana Analecta 33. 2, Rome 1934, 131 sq.; ODB, I, 427-428 (*A. Kazhdan – A. Cutler*).
[67] Mich. Chon. II, 151. Up. *Arveler*, Politička ideologija, 122.
[68] Greg. I, 27-28.
[69] Acrop. 27.

крдо јелена страхује од рике лава.[70] Исти писац бележи да су Ромеји који су остали да живе у Цариграду по латинском освајању дрхтали од страха.[71]

Ипак, као историчар који настоји да буде објективан Никита Хонијат признаје да су и Византинци каткад бивали некоректни и да су заподевали кавгу са учесницима Другог крсташког рата који су пролазили кроз њихове земље.[72] Сличну кривицу признаје и за Ромеје који су подстицали несугласице са учесницима Трећег крсташког рата 1189. године.[73] Георгије Акрополит хвали италијанске плаћенике у војсци Теодора I Ласкариса речима да их је било осам стотина и да је време показало да су храбри и силни.[74]

Парадигматична је оцена коју Нићифор Григора износи о Теодору I, маркизу од Монферата (1306-1338),[75] сину василевса Андроника II Палеолога (1282-1328) и западне принцезе Ирине (Јоланте) од Монферата: „И сам је сањао о власти над Ромејима, искључујући законитог наследника. Како му отац многе ствари није одобравао, јер је у својим схватањима, својој вери, својој спољашности, бријању браде и у свеукупном понашању постао прави Латин, он се у жељи да се освети прикључи младом цару.“[76] Шпански путник Перо Тафур, који је тридесетих година XV столећа боравио у Византији,[77] такође подвлачи ту разлику између западних и источних хришћана. Он је записао како га је василевс Јован VIII Палеолог (1425-1448), с којим је иначе био у веома пријатељским односима, благо прекорио што се пред њим појавио глатко обријан нагласивши да је брада највећа част и достојанство које припадају човеку.[78]

Алексије Макремволит, учени Византинац XIV века,[79] приписује Латинима, који изигравају потпуну правичност и претворно

---

[70] Chon. Historia, 561.
[71] Ibid. 617.
[72] Ibid. 66.
[73] Ibid. 402. Уп. *Радић*, Обласни господари, 209.
[74] Acrop. 16.
[75] *A. Laiou*, A Byzantine Prince Latinized: Theodore Palaeologos, Marquis of Montferrat, Byz. 38 (1968) 386-410; PLP 9 (1989) No. 21465
[76] Greg. I, 396. Превод: Виз. извори, VI, 203 (*С. Ћирковић*).
[77] *Van der Vin*, Travellers, I, 52-63; II, 690 sq.; ODB, III, 2005 (*A. Kazhdan*).
[78] *Vasiliev*, Pero Tafur, 119-120.
[79] О њему в. *Пoляковская*, Алексей Макремволит, 135-140; ODB, II, 1272-1273 (*A. Kazhdan – A.-M. Talbot*); *Поляковская*, Портреты, 207-243.

се размећу, да од својих учитеља имају поуку да за туђина никад у животу не ступају у борбу.[80] Он им оштро замера због недовољног уважавања Бога и чак наводног светогрђа у односу на Свевишњег. При том, помиње примере када су латински духовници, одевени у одећу свештеника, играли, пијанчили и урлали, ниподаштавајући свете тајне хришћана.[81] Алексије Макремволит, не губећи из вида искуство из 1204, пише неповољније о Латинима него о Турцима, пре свега пребацујући западњацима што су дигли руку на своју хришћанску браћу. На тај начин су они који се боре против поштовалаца крста постали оруђе зла – змије.[82] Свестан некадашње величине Византијског царства, Алексије Макремволит јадикује над чињеницом да су дани када су цветали Царство Ромеја и њихова вера, када су владали удаљеним земљама и свим народима – од којих сада зависе! – постали далека прошлост.[83]

Понекад се догађало да су непосредни односи Византинаца и Латина били веома срдачни. Никита Хонијат описује како су житељи Филаделфије веома благонаклоно дочекали немачког цара Фридриха I Барбаросу (1152-1190) и његове крсташе 1190. године. Међутим, чим је он минуо њихов град, они су разбојнички напали део његових трупа.[84] Ипак, у византијској Лаодикеји су тако гостољубиво и пријазно дочекали немачке крсташе да су сви без разлике били једноставно дирнути. Никита Хонијат бележи да немачки владар и његови ритери нису нигде били тако срдачно дочекани, па узбуђени цар није издржао него је узвратио једним патетичним гестом. Фридрих I Барбароса је клекнуо на земљу, подигао руку увис, погледао према небу и замолио Свевишњег да буде милостив према овим хришћанима. Потом су крсташи мирно и без несугласица за новац куповали храну од житеља Лаодикеје.[85]

---

[80] Alexios Makrembolites, Logos historikos, 147-148. Уп. *Поляковская,* Алексей Макремволит, 137.

[81] Alexios Makrembolites, Logos historikos, 148. Уп. *Поляковская,* Алексей Макремволит, 137-138.

[82] Alexios Makrembolites, Logos historikos, 148. Уп. *Поляковская,* Алексей Макремволит, 137.

[83] Dialogue, 213. Уп. *Поляковская,* Алексей Макремволит, 135-136.

[84] Chon. Historia, 412. О Филаделфији која се налази у малоазијској области Лидији в. ODB, III, 1648 (*C. Foss*) као и литературу наведену у књизи *Радић,* Време Јована V, 61 н. 93.

[85] Chon. Historia, 412. За основне податке о фригијском граду Лаодикеји в. ODB, II, 1177 (*C. Foss*).

Лако је уочити да изнесене оцене Византинаца о Латинима не само да су неповољне него кипте зазирањем, непомирљивим гневом и отвореном мржњом. Утисак је да је реч о оној врсти омразе која у себи садржи и запретени, али ипак видљиви страх од Запада.

Латини о Ромејима

„Graeca fides nulla fides (Грчка вера – никаква вера)."[86] Ово је једна реченица из „Магареће комедије" коју је негде на прелазу из III у II век пре наше ере написао римски комедиограф Тит Макције Плаут. Изречена опаска се примењује када неко не држи реч, а по томе су, бар према мишљењу Латина, Грци били познати. Није на одмет нагласити да је Плаутова литерарна жаока пратила латинске представе о Хеленима и у следећа два миленијума.

Веома неповољне оцене о Ромејима доноси и Лиутпранд од Кремоне, изасланик немачког цара Отона I Великог (962-973) на византијском двору 968. године,[87] који такође истрајава на томе да су Византинци непоуздани, да не држе реч и да лако крше дате заклетве:

Не веруј Грцима јер они живе само да издају
Нити се обазиру на своја обећања, шта год да кажу
Ако ће им лажи послужити закleће се у било шта
И када дође време да прекрше заклетве не осећају никакав страх.[88]

Отон Фрајзиншки, немачки историчар и учесник Другог крсташког рата,[89] не пориче значај Истока, али успева да одбрани

[86] Plaut, Asinaria, 199.

[87] *J.E. Rexine*, The Roman Bishop Liutprand and Constantinople, GOTR 3 (1957) 197-211; *Van der Vin*, Travellers, II, 496 sq.; *K. Leyser*, Liudprand of Cremona, Preacher and Homilist, Studies in Church History. Subsidia 4 (1985) 43-60; Культура Византии, II, 258 сл. (*З. В. Удальцова*).

[88] Liutprandi antapodosis, Liutprandi opera, ed. *J. Becker*, Hannover – Leipzig 1915, 206-207.

[89] О њему в. ODB, III, 1543-1544 (*M. McCormick*); LM 6 (1993) 1581-1583 (*K. Schnith*) са навођењем одговарајуће библиографије.

свој хришћански Запад. Он каже следеће: „Сва моћ и људска мудрост, рођене на Истоку, завршавају се на Западу!"[90] Његов савременик и такође учесник Другог крсташког рата Одо од Деја без било каквог околишања истиче да су Грци варалице.[91]

Француски великодостојник Жофруа Виларудуен, учесник Четвртог крсташког рата и латински очевидац, доноси неколико занимљивих оцена о Византинцима. Он нема неко високо мишљење о њиховој ратничкој вештини и храбрости и наглашава да су западноевропски ритери лако освојили ромејску престоницу и да готово није било никаквог озбиљнијег отпора.[92] У наставку Вилардуен каже да су Грци били толико преплашени да су остављали своје поседе и бежали у Једрене и Дидимотику.[93] Са оваквим оценама подударне су вести и других западних аутора, Роберта од Кларија на пример, који говори да је страх обузео византијске браниоце када су крсташи напали Цариград и да је одбрана била сасвим слаба.[94]

Жофруа Вилардуен наглашава и склоност Византинаца вероломству и издајству.[95] Истовремено, он је био спреман да призна и неке „грехе" Латина. Наиме, пребацивао је Млечанима и крсташима да су приликом поделе Византијског царства били незасити.[96] Сличне оцене о Византинцима износи и Роберт од Кларија, такође учесник крсташког освајања Цариграда, али не као великодостојник већ као обичан војник. Изузетно је његово сведочанство о наводном разговору Млетака и крсташа, с једне, и византијског цара Алексија IV Анђела, с друге стране. Западњаци су пребацивали василевсу што им није исплатио договорену суму новца као противуслугу за уздизање на ромејски престо у Цариграду и интересовали су се шта намерава да предузме. Он

[90] *Гуревич*, Категорије, 152.
[91] Odo of Deuil, De profectione Ludovici VII in orientem. The Journey of Louis VII to the East, ed. *V. Gingerick Berry*, New York 1965, 12. Cf. *M. G. Arbagy*, Byzantium in Latin Eyes: 800-1204, Rutgers 1969, 200; *Van der Vin*, Travellers, II, 518 sq. Такође в. *G. Constable*, The Second Crusade as Seen by Contemporaries, Traditio 9 (1953) 213-280.
[92] Villehardouin, I, No. 157, 156.
[93] Ibid, II, No. 391, 200-202. О пљачкању Цариграда у априлу 1204. године в. *Ch. Ferrard*, The Amount of Constantinopolitan Booty in 1204, Studi Veneziani 13 (1971) 95-104.
[94] Robert de Clari, No. LXXIV, 159-161.
[95] Villehardouin, II, No. 211, 10; No. 333, 142.
[96] Ibid. II, No. 303, 110-112.

је одговорио на начин потпуно непримерен околностима и тренутку да неће урадити више ништа. Озлојеђени, али смирени млетачки дужд Енрико Дандоло (1192-1205), који је већ увелико био превалио деведесету годину живота, назвао је цара ништавним дечком и запретио му да су га Латини подигли из блата и да ће га поново бацити у каљугу.[97]

Посебно оштар према Ромејима био је немачки духовник Гинтер из алзашке опатије Перис који је живео у другој половини XII и у првој деценији XIII века.[98] Он је саставио дело *Historia Constantinopolitana*, несвакидашњу мешавину поезије и прозе, у којем наглашава да је Византија „шљам шљама" (fex fecis).[99]

Веома занимљиве, али и врло негативне оцене о Византинцима доноси и Рамон Мунтанер (1265-1336), политичар, војник, пустолов и историчар,[100] припадник чувене каталанске компаније, плаћеничке војне дружине која је понудила своје услуге византијском цару Андронику II Палеологу у борби против Турака и после сјајних почетних успеха окренула се против Ромеја.[101] Стога је Византија у првој деценији XIV столећа била приморана да проживи неколико тешких година испуњених пустошењима ратника са Иберијског полуострва. Подвиге и авантуре каталанске компаније на ромејском тлу подробно је описао Рамон Мунтанер.[102] Он у својој хроници са искључивошћу и једном врстом

[97] Robert de Clari, No. LIX, 129-130.

[98] О њему в. *F. R. Swietek*, Gunther of Pairis and the *Historia Constantinopolitana*, Speculum 53 (1978) 49-79; *A. J. Andrea*, The Historia Constantinopolitana, Analecta Cisterciensia 36 (1981) 269-302; ODB, II, 888 (*M. McCormick*); The Capture of Constantinople. The *Historia Constantinopolitana* of Gunther of Pairis, ed. and transl. *A. J. Andrea*, Philadelphia 1997, 3-62.

[99] Gunther von Pairis, 136.

[100] За основне податке о животу и историјском делу Рамона Мунтанера в. *N. Iorga*, Ramon Muntaner et l'empire byzantin, Revue historique du Sud-Est européen 4 (1927) 325-355; *A. Rubió i Lluch*, Paquimeres i Muntaner, Institut d'Estudos Catalans. Secció históricо-arqueologica. Memòries I-2 (1927) 33-60; *R. Sablonier*, Krieg und kriegertum in der Crònica des Ramon Muntaner. Eine Studie zum spätmittelalterlichen Kriegswesen aufgrund katalanischer Quellen, Bern – Frankfurt/M. 1971, 11 sq.

[101] *Острогорски*, Историја, 460 сл.; *Laiou*, Andronicus II, 158-226.

[102] Његов опширан текст, који садржи пролог и две стотине деведесет осам поглавља а описује период од 1208. до 1328. године, доживео је неколико издања. У нашем раду били смо у прилици да користимо издање из 1951. године, једно од новијих, мада не и најбоље. В. Muntaner, Crònica I sq. О популарности овог дела речито казује и чињеница да је још у првој половини XIX века преведено на француски (1827), немачки (1844) и италијански (такође 1844). У XX столећу смо добили енглески (1921) и недавно делимичан бугарски превод (1994). В. The Chronicle of Muntaner, transl. *Lady Goodenough*, I-II, London 1920-1921; Рамон Мунтанер, Хроника (Експедицията на Каталонците на Изток), прев. *Р. Панова*, ред. *И. Божилов*, София 1994, 37-101.

каталанског „шовинизма“ веома неповољно говори не само о Византинцима него и о многим другим народима. При том, не штеди ни оне из латинског дела Европе као што су, на пример, Французи,[103] или грађани италијанских република за које каже да су варалице чија су злодела толико велика да би му за њихов опис била недовољна целокупна хартија која се производи у граду Хативи.[104]

Ипак, посебно је негативно настројен према Византинцима с којима су његови саплеменици имали толико сукоба у првим годинама XIV столећа. На једном месту он саопштава следеће: „Али Бог је бацио на Грке такво проклетство, да свако може лако да их посрами. А, то је због два велика греха који су им својствени. С једне стране, јер су најохолији народ на земљи и осим себе никог не уважавају, мада сами нису достојни поштовања, а, с друге, јер од њих нема немилостивијих према суседним народима.“[105] Рамон Мунтанер илуструје себичност и грубост Ромеја врло занимљивом причом о томе како су се житељи Цариграда без имало разумевања и родољубивих саосећања – заправо потпуно немилосрдно! – односили према сународницима који су бежећи од Турака из Мале Азије стизали у престоницу на Босфору. У продужетку он записује: „Док смо се налазили у Цариграду, народ који је стигао из Анадолије, бежећи од Турака, живео је на гомилама ђубрета и запомагао ‘Гладни смо!’ и у име Бога молио за хлеб. Међутим, није се нашао ниједан Грк да им нешто удели иако је у исто време била велика пијаца са свакојаким намирницама. А Алмогавари,[106] саосећајући због њиховог страдања, поделили су са њима своју храну. Захваљујући милости коју наш народ испољава ма где да се појави, више од две хиљаде убогих Грка, које су Турци били лишили имовине, дошли су међу нас и живели заједно са нама. Из свега тога може да се разабере

[103] Muntaner, Crònica, V, 85-86, No. 193.

[104] Ibid., VIII, 40, No. 282. Хатива је град у области Валенсије.

[105] Ibid., VI, 28, No. 203.

[106] Алмогавари су војници каталанско-арагонске круне, превасходно регрутовани из планинских области, учесници многобројних ратних похода. Одећа и оружје били су им једноставни, увек су служили у пешадији никад у коњици, а надалеко су били познати по својој ратничкој спретности. Истакли су се и у победама каталанске компаније на византијском тлу. Њихов назив долази од арапске речи al-mugawir, што значи „онај који прави упаде“. О њима в. LM I (1980) 447 (*S. Claramunt - L. Vones*) са навођењем одговарајуће литературе.

зашто је Бог излио свој гнев на Грке – зато што, како вели пословица, 'Када је Бог љут на некога, прво чиме хоће да га казни је да му одузме разум!' Зато се божији гнев обрушио на њих, који нису вредни пажње, а уображавају да су изнад осталих народа. Изгледа да онима који немају милости према ближњима Бог одузима разум."[107]

Говорећи о престолонаследнику Михаилу IX Палеологу, каталански хроничар је спреман да му призна одређене врлине, али не пропушта да му наведе једну велику ману. Он, наиме, каже да је син Андроника II „одличан ритер коме ништа не недостаје осим тога што није частан!".[108]

Као особен и вероватно не усамљен став, опасно нагнут према нескривеној мржњи, о томе како се на Западу гледало на Ромеје можемо навести речи Франческа Петрарке. У опширном писму које је 1. новембра 1352. године упутио у Ђенову он је крајње неповољно писао о Византинцима, наносећи им низ тешких увреда и разних дисквалификација. „А што се тиче лажљивих и кукавичких Грка" – читамо у епистоли великог песника – „који се сами ни на шта значајно не одважују, ја их не само не жалим, већ се радујем њиховој несрећи и жудим да њихова држава, седиште заблуда, вашим (ђеновљанским) рукама буде оборена."[109] Бујица жучних речи пуна големе мржње, непримерене једном поети истанчаних осећања, мора бар донекле да збуни. Иако до крајности лична, те стога натоварена бременом пристрасности, ова се оцена, речено је већ, не може сматрати усамљеном на Западу.[110]

Занимљиве оцене о Византинцима и њиховој вери доноси баварски ратник Јохан Шилтбергер, пустолов који је као шеснаестогодишњак учествовао у бици код Никопоља (1396) и допао османлијског ропства.[111] Он је двадесетих година XV века, бежећи

---

[107] Muntaner, Crònica, VI, 28, No. 203.

[108] Ibid., VI, 58, No. 221.

[109] *Е. Скржинская,* Петрарка о генуэзцах на Леванте, ВВ 2 (1949) 258-261.

[110] *Радић,* Време Јована V, 251.

[111] О Јохану Шилтбергеру в. *Van der Vin*, Travellers, II, 676 sq.; ODB, III, 1850 (*A. Kazhdan*); LM 7 (1995) 1465-1466 (*Ch. K. Neuman*). У току писања рада нису нам била доступна издања његовог текста (Reisen des Johannes Schiltberger aus München in Europa, Asia und Afrika von 1394 bis 1427, Herausgegeben und erläutert von *K.F. Neuman*, München 1859; Hans Schiltbergers Reisebuch. Nach der Nürnberger Handschrift herausgegeben von *DR. V. Längmantel*, Tübingen 1885), па смо користили бугарски превод урађен према Нирнбершком рукопису који је најближи оригиналном тексту. В. Ханс Шилтбергер, Пътепис, прев. *М. Киселинчева*, София 1971.

из тридесетогодишњег турског заробљеништва, извесно време „инкогнито“ боравио у Цариграду. Не би се могло рећи да о Ромејима говори са омразом, али наводи низ разлика између западног и источног хришћанства: Византинци врше причешће са квасним хлебом који се зове „просфора“ и који не могу да праве мушкарци и жене, него само девојка која је још чиста или калуђерица; причешће се даје и малој деци; они кажу да нема чистилишта, не једу месо средом, у петак једу само рибу и уље, и кажу да субота није дан за пост већ може да се једе месо. У цркви жене стоје одвојено, а ни мушкарци ни жене не могу да уђу у олтар. Кажу да свештеници на Западу врше смртни грех што брију браде, а то не раде због Бога него да би се допали женама. На сахранама једу кувано жито, истичући да је то у сагласности са старим заветом, и купају преминуле пре него што их покопају. Њихови свештеници купују и продају као други трговци, а нарочито се баве продајом вина.[112] И шпански емисар Руј Гонзалес Клавихо, који је Византију посетио почетком XV столећа,[113] износи да Грци имају пуно грешака у својој вери – употреба квасног хлеба у причешћу, погрешан ред крштења и још неких обреда – али истовремено наглашава да су веома побожан народ.[114]

Веома негативно о Византинцима пише и бургундски витез из XV столећа Бертрандон де ла Брокијер који је 1432. отпутовао на Блиски Исток, а онда се крајем пролећа следеће године преко Мале Азије, Балканског полуострва и Средње Европе вратио у Француску.[115] Премда у своме путопису истрајава у томе да је путовање предузео ради поклоњења тамошњим хришћанским светињама, сматра се да је његова мисија била по налогу бургундског војводе Филипа Доброг. Моћни бургундски госпо-

[112] Schiltberger, 75, 78-82.

[113] *Van der Vin*, Travellers, II, 623 sq.; La route de Samarkand au temps de Tamerlan. Relation du voyage de l'ambassade de Castille à la cour de Timour Beg par Ruy Gonzáles de Clavijo 1403-1406, trad. et comm. *L. Kehren*, Paris 1990, 25 sq.; ODB, I, 469 (*A. Kazdan*).

[114] Clavijo, 120, 122.

[115] За основне податке о Бертрандону де ла Брокијеру в. *N. Iorga*, Les aventures „sarrazines" des Francais de Bourgogne au XVe siècle, Mél. d'Histoire générale, éd. C. Marinescu, I, Cluj 1927, 7-56; *M. Izeddin*, Deux voyageurs du XVe siècle en Turquie. Bertrandon de la Broquière et Pero Tafur, Journal Asiatique 239 (1951) 159-167; *Van der Vin*, Travellers, II, 681-689; ODB, I, 284 (*A. Kazhdan*).

дар се у то време бавио мишљу да ратује против Турака, па је Брокијер требало да му прикупи важне податке о наоружању и војсци османске државе. Године 1433. француски витез је посетио Цариград и, између осталог, забележио је и следеће: „А са друге стране, према Цариграду, је један веома леп и доста добар крај у којем има више Грка него Турака. Они (sc. Грци) мрзе хришћане (sc. римокатолике) више него Турци."[116] Када је из Скутарија, који се налази на малоазијској обали преко пута Цариграда, кренуо византијским бродом према Златном Рогу, указали су му пуно поштовање пошто су мислили да је Турчин. На обали, међутим, сазнавши да је он путник из западне Европе, покушали су да га уцене и да му превоз наплате више него што је требало. „Они би ме радо и истукли јер су у то време веома мрзели хришћане (sc. римокатолике)."[117] Напослетку, притекао му је у помоћ неки обућар Ђеновљанин, а ако му је веровати морао је Византинцима да стави до знања и да поседује мач и тоболац с луком. „Пишем ово да бих обавестио неког другог ако сутра или касније буде имао посла са њима" – наставља своју приповест Бертрандон де ла Брокијер. – „Јер колико год сам посећивао речене Грке и могао да их опробам и кад год сам имао посла са њима, увек сам налазио више пријатељства код Турака и њима бих више веровао него реченим Грцима. Јер, како сам могао да увидим, они не воле хришћане који припадају римској цркви. И послушност коју су после тога показивали, верујем да су показивали више због сиромаштва и оскудице, него из љубави коју имају према римској цркви."[118] Да су Византинци, поготово они из касног Средњег века, имали одбојност према Латинима чињеница је која се тешко може оповргнути. Уосталом, како видимо, изразита нетрпељивост била је обострана.

Бургундски витез је, додуше, имао неповољно мишљење и о Угрима. Тако на једној од страница свог путописа каже следеће: „И би ми речено да је непоуздан човек и да не одржава добро своја обећања, а тако чини уопште и већина Угара. И уколико

[116] Бертрандон де ла Брокијер, Путовање преко мора, прев. *М. Рајичић*, Београд 1950, 86.
[117] Исто, 92.
[118] Исто.

сам их упознао, ја бих више поверовао обећањима једног Турчина, него једног Угрина.“[119] Насупрот Византинцима, односно Грцима како их означава, Бертрандон де ла Брокијер врло похвално описује Турке за које наглашава да су милосрди и честити, да су живахне и веселе нарави, да радо певају јуначке песме, да су радни и скромни људи.[120]

У изнесене оцене, испуњене нетрпељивошћу, презиром и мржњом, на најбољи начин се уклапа и мишљење шпанског путописца Пера Тафура да су „Грци у бити злурад и грешан народ“.[121]

Беживотна унија

„Очигледно, био је то само један сан!“[122] – филозофски и са умирујућим олакшањем закључује Георгије Пахимер о црквеној унији,[123] ноћној мори не само византијског клира и монаштва него и целокупног друштва, у распону од цвета ромејске аристократије до убогих представника најнижих слојева. Много оштрију оцену, лишену било каквог умекшавања, износи Генадије Схоларије који наглашава да је унија ђавоље дело и да предсказује слом оних који су окренули леђа Богу.[124] Нема сумње, реч је о једном од круцијалних питања у позној историји Византијског царства.

Унија је у касном средњем веку представљалала суштински проблем у сложеним и вишезначним односима између западних и источних хришћана. Неопходно је нагласити да се дог-

---

[119] Исто, 150, 152.

[120] Исто, 60.

[121] *Vasiliev*, Pero Tafur, 113. Уп. *Ђурић*, Сумрак Византије, 327.

[122] Pachym. (F), II, 585.

[123] Наводимо неколико значајнијих радова који се баве питањем уније римокатоличке и православне цркве: *W. Norden*, Das Papsttum und Byzanz. Die Trennung der beiden Mächte und das Problem uhrer Wiedervereinigung bis zum Untergange des byzantinischen Reichs (1453), Berlin 1903 (reprint: New York 1958); *M. Viller*, La question de l'union des églises entre Grecs et Latins depuis le concile de Lyon jusqu' à celui de Florence (1274-1438), Revue d'histoire ecclesiastique 17 (1921) 260-305, 515-532; 18 (1922) 20-60; *S. Runciman*, The Eastern Schism, Oxford 1955; *J. Gill*, The Council of Florence, Cambridge 1961; *F. Dvornik*, Byzantium and the Roman Primacy, New York 1966; *K. Setton*, The Papacy and the Levant (1204-1571), vol. I, Philadelphia 1976; *J. Gill*, Byzantium and the Papacy 1198-1400, New Brunswick, New Jersey 1979.

[124] *Никол*, Бесмртни цар, 75 (са позивањем на изворне податке).

матска страна спора често налазила у тешкој сенци политичких игара. Уопште, припадници црквених кругова у Византији су на питање уније гледали са великим подозрењем и веома хладно, па су неретко одбијали да преговарају са латинским делегацијама. Тако је 1334. у разговорима са двојицом доминиканаца, папиних емисара, Нићифор Григора заступао ромејску страну. Из опширног излагања, надахнутог и богословски беспрекорног, које је оставило снажан утисак на византијску публику, издвајају се две напомене које задиру у бит црквеног сједињења. Учени полихистор најпре проглашава беспредметним свако упуштање у диспут са Западом, будући да се Ромеји никада неће сагласити са њиховим мишљењем нити ће пак Латини прихватити гледиште византијске стране. Уз то, народ којем припада никада неће допустити ни најмање одступање од утемељених догми што сваку расправу на ту тему чини бескорисном.[125]

У Авињону је 1339. године у тајној мисији боравио Варлаам, грчки монах из Калабрије, и изнео византијско гледиште на суштинско питање односа Истока и Запада. Околност да је у Француску отишао тајно, како не би узбудио духове у ионако узрујаном Царству, сасвим недвосмислено показује какво је било расположење ондашњег јавног мњења. Будући да је веома добро познавао обе стране, можда боље него било ко други, могао је калабријски монах да схвати тежину постојећег раздора и, следствено томе, тешко достижно измирење двају хришћанских светова. У знаменитом говору који је одржао пред папом[126] Варлаам је поглавару римокатоличке цркве и кардиналима предочио разлоге због којих је ромејски живаљ изразито нерасположен према унији: није у питању само разлика у догми колико мржња према Латинима проузрокована многобројним несрећама које су Грци доживели од њих и које још и данас понекад доживљавају. Да би се расцеп изгладио, неопходно је било испунити два битна услова: неодложна војна помоћ, с једне, и одржавање васељенског сабора, с друге стране.[127] Неколико деценија касније, у јуну 1367,

[125] Greg. I, 504-505, 514-515. Уп. *Радић*, Време Јована V, 91.
[126] PG, 151, col. 1332-1337; Acta Benedicti XII (1334-1342), ed. *A. Tautu*, Pontificia Commissio ad redigendum codicem iuris canonici orientalis: Fontes, Series III, Vol. VIII, Città del Vaticano 1958, No. 43.
[127] *Радић*, Време Јована V, 92.

монах Јоасаф – бивши византијски василевс Јован VI Кантакузин – уверавао је папског легата Павла да царским декретом није могуће постићи унију: то је „нашој цркви немогуће, пошто вера не може да буде изнуђена“.[128]

У току дугих деценија, па и столећа узалудних покушаја да се изглади расцеп из 1054. године упркос свему православље је ојачало свој ауторитет и израсло у „националну“ религију.[129] Обичне људе, које су предводили зилотски настројени монаси, покретала је страсна оданост вери, литургији, традицијама за које су веровали да су утемељене од Бога.[130] Безусловна оданост православљу означава од тада верност националној ствари. Према њиховом уверењу, напустити или макар само мало окрњити веру предака представљало би отворену издају и неопростив грех, па не треба да изненађује да је број оних који су прешли у римокатоличку веру био мали и углавном ограничен на танак слој пролатински настројених интелектуалаца.[131] Отуда постаје сасвим јасно зашто је ефески митрополит Марко Евгеник, члан византијске делегације на сабору у Фиренци који није ставио свој потпис на склопљену унију (1439), по повратку са Апенинског полуострва дочекан као херој у Цариграду.[132] Пре свега, радило се о дубоко усађеној бојазни међу Ромејима да се црквеним сједињењем из темеља руши читав систем ексклузивних вредности на којима је византијска цивилизација вековима почивала.[133] Ово прибојавање је у суштини проистекло из познате ромејске „ксенофобије“.[134] У епоси касног средњовековља Византинци су у себи имали и

[128] Un dialogue inédit entre Jean Cantacuzène et le légat Paul, ed. *J. Meyendorff*, DOP 14 (1960) 174. Уп. *Радић*, Време Јована V, 327.

[129] Культура Византии, III, 204 (*Г. Л. Курбатов*).

[130] О начину на који су на унију гледали светогорски монаси в. *М. Живојиновић*, Света Гора и Лионска унија, ЗРВИ 18 (1978) 141-154.

[131] *T. M. Colbaba*, Conversion from Greek Orthodoxy to Roman Catholicism in the Fourteenth Century, BMGS 19 (1995) 120-134.

[132] *J. Gill*, Personalities of the Council of Florence and Other Essays, London 1964, 55-64.

[133] *Ђурић*, Сумрак Византије, 324-325.

[134] О овом феномену византијског друштва в *H. Ahrweiler*, Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXè-XIè siècles, Bulletin de Correspondance hellénique 84 (1960) 33 sq. (=VR, Etudes sur les structures administratives et sociales de Byzance, VIII, London 1971); *J. Irmscher*, „Griechischer Patriotismus" im 14. Jahrhundert, Actes du XIVe Congrés International des Études Byzantines, II, Bucarest 1975, 133-137; *F. Thiriet*, La formation d'une conscience nationale hellénique en Romanie (XIIIe-XVe siècles), RESEE 12 (1975) 187-196; *N. Oikonomidès*, Hommes d'affaires grecs et latins à Constantinople (XIIIe-XVe siècles), Montréal – Paris 1979, 23-33.

извесну дозу фатализма јер су веровали да уколико их и снађе пропаст биће то казна за грехове које су сами починили.[135] Код већег дела становништва са тим фатализмом се удружило и пучко осећање понижености због властитог положаја и зависности од западне милости.[136] Ромеји XIV и поготово прве половине XV столећа били су песимисти, али тај песимизам је истовремено био и знак привидне равнодушности и мирења са судбином, и обележје оне снаге коју имају људи који изгубе скоро све овоземаљско док их греје и подстиче нешто есхатолошко.

Чувен је дијалог Манојла II и Јована VIII Палеолога, вођен пред смрт старог василевса (1425), када је отац изричито устао против уније и заветовао сина да одустане од таквих планова. Поменути догађај на страницама свог дела доноси Георгије Сфранцес, уз напомену да је, изузев двојице царева, само он био присутан.[137] Овде губи на значају околност да се приповест хроничара последњих Палеолога може прихватити дословно,[138] или јој, евентуално, треба одрећи веродостојност,[139] а у први план избија чињеница да је реч о негативном ставу ромејског друштва према црквеном сједињењу са римском црквом. Није на одмет нагласити да у случајевима када су политички разлози за склапање уније губили на уверљивости код византијског јавног мњења цареви – најбољи пример је Јован VIII Палеолог – прибегавају демагошким мерама истичући јединствену прилику да православље утиче на верско оздрављење и очишћење католичанства.[140]

Једна од најпознатијих византијских изјава, која је веома радо и често цитирана у радовима модерних истраживача, јесте бритак и бревилоквентан закључак Луке Нотараса, ромејског великодостојника XV века. Позновизантијски историчар Дука му приписује речи: „Више волим да усред града видим турски турбан него латинску митру.“[141] Ове речи убедљиво и недвосмислено

[135] *Рансимен*, Пад Цариграда, 33
[136] *Ђурић*, Сумрак Византије, 327.
[137] Sphrantzes 80, 82. О Георгију Сфранцесу в. *Е. Д. Джагацпанян*, Мировоззрение византийского историка XV в. Георгия Сфрандзи, Кавказ и Византия 3 (1982) 45-63; ODB, III, 1937 (*A.-M. Talbot*); PLP 11 (1991) No. 27278.
[138] *Barker*, Manuel II, 329-330; *D. Nicol*, Church and Society in the Last Centuries of Byzantium, Cambridge 1977, 109, 122.
[139] *Ђурић*, Сумрак Византије, 195 н. 47, 229-230.
[140] Исто, 316.
[141] Ducas, 329.

казују о расположењу једног, рекли бисмо знатног дела ромејског живља.[142] Истине ради, треба нагласити да ово мишљење није било усамљено у Византијском царству. Столеће пре Луке Нотараса, дакле средином XIV века, Алексије Макремволит је размишљајући о будућности Царства која није била нимало светла подвукао да уколико нема другог излаза боље је бити под Турцима него потчињен Латинима.[143]

Ради бољег сагледавања проблема расцепа хришћанског Истока и хришћанског Запада, као и каснијих покушаја црквеног помирења, ваља нагласити да су у западној Европи за шизму кривце тражили у Византији и налазили да је то био неопростив грех православаца. Тако, на пример, немачки клирик Лудолф Зудхајм, жупник Зухема у околини Падерборна, који је током петогодишњег обиласка Свете Земље, од 1336. до 1341, посетио и Цариград, између осталог, бележи да је некада цар Грка био господар целе Азије (ту свакако мисли на подручје малоазијског потконтинента), али је од времена шизме изгубио мноштво тих земаља.[144] Премда се губитак провинција у Малој Азији донекле подударио са временом великог раскола из 1054. године, овде је реч о тврдокорном и непомирљивом ставу једног помало опскурног римокатоличког духовника, склоног да селџучко потискивање Ромеја из некадашњег језгра схвати као неку врсту васпитне мере за „непослушност" источне цркве.[145]

Крајње радикалан став римокатоличке цркве по питању уније живописно се огледа у изјави папе Мартина V (1417-1431) који је упозорио на неопходност „да се источна црква, као ћерка мајци, врати у крило римске".[146]

Питање уније цркава, у којем су се на сложен и замршен начин сустекли вишезначни и противречни односи хришћанског

---

[142] О овој Нотарасовој изјави в. *H. Evert-Kappesowa*, La tiare et le turban, BSl 14 (1953) 245-257; *D. R. Reinsch*, Lieber den Turban als was? Bemerkungen zum Dictum des Lukas Notaras, ΦΙΛΕΛΛΗΝ. Studies in Honour of Robert Browning, Venice 1996, 377-389.

[143] *Поляковская*, Портреты, 234.

[144] Palestine Pilgrims' Text Society: Ludolph von Suchem's Description of the Holy Land and of the Way Thither, written in the year a.d. 1350, translated by *A. Stewart*, London 1895, 4-7. Такође в. *Van der Vin*, Travellers, II, 579 sq.

[145] *Радић*, Време Јована V, 87.

[146] Les „Mémoires" du Grand Ecclésiarque de l'Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438-1439), éd. par *V. Laurent*, Paris 1971, 114. Уп. *Ђурић*, Сумрак Византије, 292.

Истока и хришћанског Запада, сажето је веома спретно и проницљиво у формулацију умногоме налик на загонетну питалицу: „Грци су инсистирали на три основна питања: помоћ, сабор и поновно уједињење, док су Латини избегавали друго, а прво само обећавали као логичну последицу трећег."[147] У том зачараном кругу су и потонула сва византијска надања да ће неопходна и толико прижељкивана помоћ доћи са Запада. И тако ватрени присталица уније као што је био учењак и политичар Димитрије Кидон умео је да призна како се од стране Латина све завршава само на речима, писмима и обећањима, тако да чак и Турци збијају заједљиве шале на рачун узалудног византијског надања у помоћ са Запада.[148] Премда се појединим византијским царевима чинило да је унионистичка политика једина могућност да Царство преживи, унија Византију ипак није спасла.

Тврдокоран и непопустљив став Византинаца у односу на унију са римокатоличком црквом није остао непознат Латинима. Напротив, они са Запада који су долазили у земље византијског света, а стремили су да истински проникну у расположење Ромеја, нису могли да превиде колики је њихов анимозитет према римокатоличком делу хришћанске васељене. Тако је, на пример, венецијански писац Марино Санудо Старији, одлично упућен у прилике на Леванту, забележио следеће: „Претпоставимо да смо освојили и већи део империје, тиме ипак не би приволели срца народа на послушност римској цркви".[149] Ни настојања да се два антипода, ромејски и латински, насељени на подручју византијског света, зближе међусобним браковима нису дала резултате.[150] У бракове су превасходно ступали мушкарци-Латини и

---

[147] *E. Gibbon*, The History of the Decline and Fall of the Roman Empire, ed. *J. B. Bury*, VII, London 1920⁴, 97. Уп. *Никол*, Бесмртни цар, 74.

[148] Cydonès, Correspondance, I, No. 93, 126-127. Уп. *Поляковская*, Портреты, 54-55.

[149] *F. Thiriet*, Le symbiose dans les états Latins formés sur les territories de la Romania byzantine (1202 à 1261), XVe Congrès international d'études byzantines, Athènes 1976, 18. Уп. Культура Византии, III, 29 (*С.П. Карпов – П. И. Жаворонков*).

[150] О мешаним браковима в. *D. Nicol*, Mixed Marriages in Byzantium in the Thirteenth Century, Studies in Church History 1 (1964) 160-172 (= VR, Byzantium: its ecclesiastical history and relations with the western world, IV, London 1972); *J. Chrysostomides*, Italian Women in Greece in the Late Fourteenth and Early Fifteenth Centuries, Rivista di Studi Bizantini e Slavi 2 (1982) 119-132; *S. Origone*, Marriage Connections between Byzantium and the West in the Age of the Palaiologoi, Mediteranean Historical Review 10 (1995) 226-241.

Византинке – из ових бракова потицали су такозвани Гасмули[151] – а веома ретко Византинци са Латинкама.[152]

Није тешко замислити атмосферу на улицама Цариграда у уторак 12. децембра 1452. када је у Светој Софији – најзначајнијој богомољи источног хришћанства – одржана божја служба у сагласности са захтевима уније. У молитвама су споменути папа и одсутни цариградски патријарх, али је било очигледно да је помирење са византијске стране примљено без одушевљења и са зловољном помиреношћу. Уз то, гомиле фанатичних калуђера и острашћеног престоничког становништва корачале су улицама уз бучне повике којима су изражавали своје незадовољство и вређали Латине.[153] Све то упркос непосредној животној претњи јер се престоница већ налазила у опсадном стању и дани су јој били одбројани.

Трагика противника и присталица уније са римокатоличком црквом састојала се у томе да су обе оштро супротстављене групације византијског друштва, додуше свака на свој начин, истовремено били реалисти, али и жртве идеалистичких заблуда у којима се губио смисао за реално сагледавање ондашњег стања. Реализам латинофила се огледао у процени да само са Запада може доћи помоћ против Османлија који су опасно запретили да сруше немоћно и исцрпено Царство и да је унија само нужан уступак којим би се обезбедио спас. Исту врсту смислене процене показивали су и туркофили, добро свесни огромног нерасположења већине свештенства и највећег дела становништва које је сваку помисао црквеног сједињавања чинило утопистичком. Заблуда првих лежала је у нереалним надама у готовост Запада да похита у помоћ, а идеализам других се огледао у погрешном веровању у мирну симбиозу са Османлијама.[154]

---

[151] *D. Jacoby*, Les Vénitiens naturalisés dans l'empire byzantin, TM 8 (1981) 221-224; ODB, II, 823 (*M. Bartusis*); *G. Makris*, Die Gasmulen, Thesaurismata 22 (1992) 44-96.
[152] Культура Византии, III, 29 (*С. П. Карпов – П. И. Жаворонков*).
[153] *Бабингер*, Мехмед Освајач, 71; *Рансимен*, Пад Цариграда, 93-94; *Никол*, Бесмртни цар, 76.
[154] Культура Византии, III, 599 (*Г. Г. Литаврин*).

Византијски цар на сеоском гробљу

Црква светих Апостола у Цариграду углавном је представљала маузолеј ромејских царева.[155] Знатан број владара Византије сахрањен је у тој богомољи, док су поједини „покопани" у неким од престоничких цркава. Међутим, жалосну судбину доживео је обновитељ Византијског царства и оснивач последње династије Михаило VIII Палеолог. Он је умро у једном трачком селу у петак 11. децембра 1282. године,[156] а син и наследник Андроник II Палеолог је заповедио да се његов отац, кога је због закључивања Лионске уније (1274) сматрао тешким грешником, сахрани кришом, ноћу у необележеној хумци месног сеоског гробља.[157]

Нешто касније, прибојавајући се да остављено тело не разнесу дивље звери, да га не оскрнаве варвари или заслепљени противници уније у Византији, Андроник II је наредио да се изврши ексхумација очевих посмртних остатака. Било је муке јер цареви људи нису одмах успели да нађу гробно место пошто није било обележено на доличан начин. Ствар је спасао и бруку отклонио локални монах који им је показао гробницу. Ипак, земни остаци великог василевса, највећег међу Палеолозима, ни том приликом нису пребачени у престоницу и похрањени у неки од престоничких манастира. Према василевсовој заповеди, земни остаци Михаила VIII Палеолога пренесени су у град Селимврију на трачкој обали Мраморног мора и без било каквог церемонијала покопани у мало познатом манастиру Христа Спаситеља.[158]

Хроничар Трапезунтског царства Михаило Панарет једно столеће после смрти Михаила VIII Палеолога записује у своме делу да је „по Палеологовој смрти, 10. децембра, наследио га његов син Андроник који је жигосао свог оца због привржености католичкој догми".[159] У синодику православља, састављеном 1439.

[155] О цркви Светих апостола у Цариграду в. ODB, II, 940 (*C. Mango*).

[156] О последњим часовима василевса Михаила VIII Палеолога в. одељак *Цареви на самртном одру* у XII поглављу.

[157] Pachym. (F), II, 663-667; Pachym. (B), II, 107-108. Уп. *Ф. Баришић,* Константин Порфирогенит Палеолог, ЗРВИ 22 (1983) 47.

[158] Pachym. (B), II, 107-108; Greg. I, 150-153, 159. Уп. *Б. Ферјанчић,* Архиепископ Данило II и Византија, Архиепископ Данило II и његово доба, Међународни научни скуп поводом 650 година од смрти, децембар 1987, Београд 1991, 9-10.

[159] Panaret. 62.

године, у којем су наведена имена свих византијских царева мистериозно недостаје Михаило VIII Палеолог.[160] Ово је типичан пример такозваног „намерног заборава" који је много гори него истински одлазак из овоземаљског живота. Древни Латини су имали свиреп обичај према онима за које су сматрали да су се много огрешили, па су као духовну и моралну ликвидацију смислили такозвани *Damnatio memoriae* (Осуда успомене) и уклањали њихове бисте и претапали новац са њиховим ликом. Колико је поступак оснивача последње византијске династије у православним круговима сматран за неопростив грех сведочи и чињеница да и данас, на измаку XX столећа, монаси на Светој Гори нерадо и у крајње негативном контексту говоре о василевсу Михаилу VIII Палеологу.

Таква је била судбина василевса који се приклонио црквеној унији са жељом да спасе тек обновљено Царство, дакле из виших државних интереса и у добронамерном хтењу да очува своју државу. Уосталом, и велики противник уније Георгије Пахимер, који износи обиље подробности о суровим царевим обрачунима са политичким неистомишљеницима, у свом историјском делу не либи се да каже како је Михаило VIII Палеолог пристао на унију искључиво из страха од Карла Анжујског. Да те бојазни није било, бележи образовани монах, василевс се на тако нешто никада не би одлучио.[161]

Слична судбина задесила је и Михаиловог далеког потомка Јована VIII Палеолога због склапања Фирентинске уније (1439). Он је, додуше, сахрањен у цариградском манастиру Пантократора, али су црквене власти одбиле да обаве нужне погребне церемоније. Чак је и његова царица-мајка Јелена Драгаш, за коју је био веома везан, забранила помињање Јовановог имена међу царевима приликом литургија. Тако се догодило да је он сахрањен по римокатоличким, а не по православним обичајима.[162] Очигледно, међу Византинцима XV века – у средини горљиве нетрпељивости према Латинима – није било ни разумевања ни опроста за оно што је учинио Јован VIII Палеолог.

[160] *J. Guillard*, Le synodikon de l'Orthodoxie: édition et commentaire, TM 2 (1967) 97 n. 327, 99.
[161] Pachym. (F), II, 475.
[162] *Ђурић*, Сумрак Византије, 421-422.

У „загрљају" италијанских поморских република

Последња столећа ромејске историје обележена су снажним, заправо пресудним утицајем италијанских поморских република на трговину у Византији. Економика Царства била је умногоме спутана и загушена, неретко и потпуно немоћна, што је у василевсове поданике морало да уноси тескобу и осећање подређености у односу на спретне дошљаке са Запада. Нићифор Григора примећује да су Ђеновљани почели да с висине гледају на Ромеје и да их презиру као слабије људе.[163] Никита Хонијат о Венецијанцима вели да су народ одрастао на мору, да су скиталице попут Феничана и да су обдарени превејаним умом.[164]

Према Нићифору Григори, са запостављањем ромејске флоте за владе Андроника II Палеолога почињу ромејске невоље на мору, али и не само на мору. Све то је ободрило Латине, који су се некада бојали византијског војника као непобедивог, па су могли да се шире и увећавају своја баснословна богатства. Упоредо с тим иде супротан процес сталног слабљења ромејских позиција на Леванту јер није било снаге да се одоли латинској превласти те је ромејска беда из дана у дан бивала све већа.[165] Уопште, епоха Андроника II Палеолога се не без разлога означава као почетак губитка илузија,[166] мада се, истини за вољу, мора нагласити да су први знаци агоније, премда готово неприметни и тешко ухватљиви, припадали већ последњим узлетима у доба Михаила VIII Палеолога.[167] На другом месту исти писац износи врло сличну оцену нагласивши да је од времена оснивача последње византијске династије почело да се увећава богатство Латина, док се богатство Ромеја смањило. Као последица таквог следа догађаја Ђеновљани су почели да се према Византинцима односе са више дрскости, презира и надмености.[168] Као очајнички крик

[163] Greg. I, 133-134.
[164] Chon. Historia, 171.
[165] Greg. I, 175.
[166] *Arveler*, Politička ideologija, 130.
[167] *Љ. Максимовић*, Византијска провинцијска управа у доба Палеолога, Београд 1972, 1.
[168] Greg. I, 527.

звучи оцена Нићифора Григоре да су Ђеновљани заокупљени само једном мишљу – како да захвате хегемонију над читавим морем.[169]

Савременик Нићифора Григоре, цар, писац и монах Јован VI Кантакузин, такође са пуно горчине, приписује лигуријској републици да настоји да господари морем и, као да оно припада само њој, не допушта пловидбу Ромејима.[170] Он наглашава да су Ђеновљани непријатељски настројени према Ромејима и увек спремни да роваре против њих, а такође да лако крше заклетве које су дали.[171]

Сличну оцену износи и Алексије Макремволит који каже да су се Ђеновљани, род дрзак и немилосрдан, први пут населили у Византији када је Михаило VIII Палеолог задобио скиптар, најпре у дрвене кућице, али после једног пожара у вишеспратне зграде. Ђенова је домовина ратоборности и пиратства, а уз име Ђеновљана, који презиру и вређају цара, иду убиство и незахвалност. У бездушности и окрутности они су надмашивали све варваре и безбожнике, а у односу на доброчинства Ромеја исказали су такву неправичност коју нису могли да надмаше ни Скити ни Агарени.[172]

Негативну оцену о Ђеновљанима има и Леонтије Махерас, кипарски хроничар из XV века,[173] који за њих каже да су лош народ.[174] На другом месту он истиче да нема другог народа који завиди толико као Ђеновљани и Јермени, и та два народа су проклета.[175] О суровости Ђеновљана Леонтије Махерас доноси једну занимљиву епизоду из 1373. године. Тада је дошло до рата између Кипра и Ђенове и до великог метежа на острву.[176] Напетост је потрајала и када се учинило да су се духови смирили један од локалних житеља је решио да се кришом врати кући. Уколико

[169] Ibid. III, 41, 194.
[170] Cant. III, 69.
[171] Ibid. 68.
[172] Alexios Makrembolites, Logos historikos, 144-148. Уп. *Поляковская*, Портреты, 167-168.
[173] О Леонтију Махерасу који је написао историју Кипра од 1190. до 1432. године в. *П. Тивчев*, Леонтий Махера как историк Кипра, ВВ 35 (1973) 165-180; 36 (1974) 122-133; Исти, Кипърска хроника, София 1974; *P. Tivčev*, Tendances patriotiques dans la „Chronique Chypriote" de Leontios Machaeras, Byzantinobulgarica 5 (1978) 147-174; PLP 7 (1985) No. 17517.
[174] Makhairas, I, 340, No. 362.
[175] Ibid. 510, No. 520.
[176] О овим догађајима на Кипру в. *Ch. Hatzidimitriou*, Ιστορία της Κύπρου, Leukosia 1987², 183 sq.; *Edbury*, Kingdom of Cyprus, 200 sq.

би запретила опасност, поново би избегао, а ако би све било у реду, мирно би остао у своме дому. Ушао је у кућу, али његова жена, забављена пословима у купатилу, није приметила мужевљев долазак. Неки вероломни људи су видели како је дошао и пријавили су га. Кад су Ђеновљани дошли да га ухвате, његова жена, не знајући да јој је муж у кући, упорно је одбијала сваку помисао да се супруг вратио. На оптужбу да га крије, она је казала да уколико га пронађу нека је спале. Ђеновљани су истрајно трагали и били су јаросни што га не налазе, док нису отворили сандук у који се пометени човек у страху сакрио. Војници су несрећну жену, која се звала Вергилина, збиља и спалили, а њеног мужа су обесили на вешалима.[177] Умесно је подвући чињеницу да је на Кипру, који се налазило под влашћу латинске династије Лузињана, у XIII и XIV веку било између двадесет пет и тридесет хиљада латинског живља, превасходно Француза, што није премашивало четвртину укупног броја становника на острву.[178]

Неоспорна превласт Ђеновљана и Млечана на мору у многоме је поткресала крила Царству и довела га не само у неравноправан него и у потпуно подређен положај. Утисак је да није неумесно говорити и о томе да је Византија била економски колонизована од стране Латина.[179] Управо је таласократија италијанских република, праћена осећањем властите немоћи на мору, највише сметала Ромејима. Осим тога, Царство је често извлачило дебљи крај у време међусобних сукоба Венеције и Ђенове када је, упркос истрајном настојању да остане неутрално, силом прилика приморавано да се стави на једну од зараћених страна. На тај начин је стављано између чекића и наковња и неизбежно би постајало тешки страдалник. У једној од међусобица јадранске и лигуријске републике, 23. октобра 1351, Ђеновљани су страховито опљачкали трачку Хераклеју и заробили многобројне Византинце.[180] Стога је разумљиво да је већина ромејског живља у источном Средоземљу са нерасположењем и недраговољном

[177] Makhairas, I, 428, No. 443.

[178] *W. H. Rudt de Collenberg*, Le déclin de la société franque de Chypre entre 1350 et 1450, Κυπριακαὶ Σπουδαὶ 46 (1982) 76.

[179] *Arveler*, Politička ideologija, 134.

[180] *V. Pseutonkas*, Φιλοθέου Κόκκινου λόγοι καὶ ὁμιλίες, Θεσσαλονικεῖς Βυζαντινοὶ Συγγραφεῖς 2), Thessaloniki 1981, 235-264. Уп. *Г. Прохоров*, Филофей Коккин о пленении и освобождении гераклеотов, ТОДРЛ 33 (1979) 253-260.

трпељивошћу подносила суседство поданика Ђенове и Венеције.

Отуда не би требало да изненађује податак да је на острву Криту, млетачком поседу после 1204, у периоду од 1212. до 1367. забележено дванаест великих испада против Венеције.[181] Не би требало заборавити ни устанак сељака на Кипру, такође латинском поседу, до којег је дошло 1426-1427. године.[182]

Ако се изнесено има у виду, разумљивијом постаје опаска Нићифора Григоре када се 10. октобра 1353. године Ђенова ставила под заштиту миланских војвода Висконтија и на Апенинском полуострву изгубила неке поседе. Учени полихистор је једва дочекао да, не без злурадости, закључи како су они који су стремили господарењу на мору од ушћа Дона све до Херкулових стубова сада истиснути из властите отаџбине.[183]

Западни сан

Пропаст Латинског царства са средиштем у Цариграду и рестаурација Византије, 1261. године, неизмерно су ослабили западноевропске позиције на Истоку. Пад Акре, последњег крсташког упоришта на Блиском истоку, коју су 1291. поселили Мамелуци из Египта, свео је латинско присуство у овом делу света на симболично. Додуше, власт над већином острва на Леванту и даље је била латинска. Одређене снаге на Западу, наравно, тешко су се мириле са новонасталим стањем, али су се, потпуно у духу средњовековних схватања, ревносно старале да се бар формално сачува наслеђе срушеног Латинског царства на Босфору. У водама замршене међународне дипломатије, али и у сфери реалног живота онога времена, истрајавање на традицијама латинске царевине, поготово у кризним временима за Византију – а у историји друге половине XIII и XIV столећа било је много таквих раздобља – могло је унети немир међу Ромеје

[181] Культура Византии, III, 24-25 (*С. П. Карпов – П. И. Жаворонков*).

[182] *В. М. Меженин*, Крестьянское восстание на Кипре в 1426-1427 гг., Страны Средиземноморья в эпоху феодализма, II, Горький 1975, 108-121. Такође в. *B. Arbel*, Slave Trade and Slave Labor in Frankish Cyprus (1191-1571), Studies in Medieval and Renaissance History 14 /24/ (1993) 149-190.

[183] Greg. III, 194. Уп. *Радић*, Време Јована V, 208.

и застрашити их, прерастајући из претње у веома делотворно оружје. О томе да су Византинци страховали да се не понови 1204. година казују нам разна сведочанства. Тако, на пример, Георгије Пахимер наглашава да се обновитељ Византије Михаило VIII Палеолог брижљиво старао да среди прилике у тек ослобођеном Цариграду. Један од првих подухвата био је да у престоницу насели што више житеља који су претходно живели уз море. Сматрао је неопходним да се обнови флота, а својски је настојао да удахне нови живот запуштеним престоничким црквама и манастирима. Георгије Пахимер завршава опис царевих делатности реченицом да је василевс радио и много другога како би предупредио напад не само због потреба него и притиснут осећањем страха.[184] Опасност је, дакле, заиста постојала. Штавише, Михаило VIII Палеолог је наредио да се у циљу одбране од непријатеља повећа висина бедема, посебно са морске стране где они нису били одвише високи јер у стара времена за то није било разлога будући да је Царство господарило морем.[185] Георгије Пахимер доноси још неке податке који јасно показују да је византијски цар рачунао са могућношћу да Цариград поново буде нападнут од стране Латина. Иако је слао посланике на Запад и све чинио да предупреди такву антивизантијску акцију, с друге стране се припремао за одбрану престонице. У Цариграду су ускладиштене велике количине житарица и усољеног меса како у случају латинског напада град не би страдао од глади. Уз то, прикупљено је много оружја и градска посада је била стављена у стање приправности, а упућена је и војска која је требало да брани приморска места и острва.[186] Није претерано рећи да се тих година владавине Михаила Палеолога Византија заправо налазила у некој врсти ванредног стања.

Зебња је остала и за владе његовог сина и наследника Андроника II Палеолога. Тако Манојло Холобол, византијски ретор друге половине XIII века,[187] у једној песми састављеној око 1284. године између осталог каже: „Са четири стране васељене зави-

---

[184] Pachym. (F), I, 223.
[185] Ibid. 251.
[186] Ibid. II, 469-471.
[187] О њему в. Виз. извори, VI, 577-578 (*Н. Радошевић*); PLP 9 (1989) No. 21047; ODB, II, 940 (*R. J. Macrides*).

јаху на твоје царство, царе, четири звери које угледа Данило. Персијанац као рис, Итал као лав, медвед из пећине је Трибал, а скитска племена су налик на многоглаву четврту звер. Али ти, богомдани, велеславни владаоче одухотворена слико најцарскије душе, жива представо срца достојног Бога, стојиш као храст непомичан пред налетима ветрова, као стена усправна пред нападима таласа са царем Михаилом, наследником Царства."[188] У библијској алузији на Књигу пророка Данила (7, 4-8) метонимијом су поименце наведени тадашњи најљући византијски непријатељи: Турци (Персијанац), Латини (Итал), Срби (Трибал) и Татари (скитска племена).[189]

Такође у једном царском говору с краја XIII или с почетка XIV столећа – за који се опрезно претпоставља да је могао да потекне из пера Манојла Холобола – стоји записано: „Ова глава (sc. Андроник II Палеолог) пред свакодневно смутљивим и завере снујућим Западом, који не предузима ништа што би било умесно и који наноси неправде, укопала је чврсти бедем и подигла ограду која се не може прескочити нити је било ко може срушити."[190] Реч је о оновременим плановима, кованим у појединим деловима западне Европе, чији је циљ била обнова Латинског царства са средиштем у Цариграду.

На другој страни, након владавине Михаила VIII Палеолога они који су водили Византију морали су да преиспитају циљеве ромејске спољне политике, да остану на терену могућег и да напусте некадашње снове. Јер, показало се, садашњост је била неухватљива а будућност несигурна, док страхови и сумње од тада увелико наткриљују византијски свет сведен на његов балкански део.[191]

Питање наслеђа Латинског царства текло је на следећи начин: последњег владара Балдуина II Куртенеа (1228-1261), који је од 1261. до 1273. био само титуларни латински цар, „наследио" је син Филип Куртене (1273-1283), такође титуларни цар. Царска ти-

---

[188] *J. F. Boissonade*, Anecdota Graeca, V, Paris 1833 (reprint: Hildesheim 1962), 181-182. Превод: Виз. извори, VI, 582-583 (*Н. Радошевић*).

[189] В. коментар у Виз. извори, VI, 582 н. 20-25 (*Н. Радошевић*).

[190] *St. Kurusis*, Ἡ πρώτη ἡλικία καὶ πρώιμος σταδιοδρομία τοῦ πρωτεκδίκου καὶ εἶτα σακελλίου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας Γεωργίου Γαλησιώτου (1278/80-1357/), Ἀθηνᾶ 75 (1974-1975) 365. Превод: Виз. извори, VI, 606 (*Н. Радошевић*).

[191] *Arveler*, Politička ideologija, 130.

тула је затим прешла на Филипову кћер Катарину Куртене (1283-1308), а из њеног брака са Карлом од Валоа, братом француског краља Филипа IV Лепог (1285-1314), потицала је титуларна латинска царица у Цариграду Катарина од Валоа (1308-1346). Њој се, на пример, и папа Климент VI (1342-1352) у писму од 12. јуна 1346. обратио речима: „Carissime in Christo filie Catherine imperatrici Constantinopolitane illustri".[192] После њене смрти наследили су је синови из брака са Филипом I Тарентским који се и сам, после женидбе са Катарином од Валоа, дичио титулом латинског цара у Цариграду од 1313. до 1331. године. Најпре је то био Роберт (1346-1364) кога папа Иноћентије VI (1352-1362) у епистоли од 17. јануара 1354. ословљава са Carissimo in Christo filio Roberto, imperatori Constantinopolitano illustri,[193] а потом и Филип II Тарентски (1364-1373), коме папа Григур XI (1370-1378) пише 3. децембра 1371: Carissimo in Christo filio Philippo, imperatori Constantinopolitano illustri...[194] Будући да браћа Роберт и Филип II Тарентски нису имали потомке, титуларни латински цар у Цариграду постао је њихов сестрић, син Маргарите Тарентске и Франсоа де Боа, последњи мушки потомак Филипа I Тарентског – Жак де Бо (1373-1383).[195] И жена Роберта Тарентског, Марија Бурбонска, званично је носила титулу латинске царице у Цариграду од 1347. до 1379, али се у своме познатом тестаменту, састављеном 1387, дакле у години када је умрла, и даље тако називала, па у реченом документу стоји: ad hospitium habitationis illustrissime domine domine Marie de Burbonio, imperatricis Constantinopolitane.[196] Међутим, остаје чињеница да се последњим

[192] *E. Déprez – J. Glénisson - G. Mollat*, Clément VI (1342-1352), Lettres closes, patentes et curiales se rapportant à la France (= Bibliothéque des Écoles francais d'Athènes et de Rome) II-3, Paris 1958, No. 2570. Уп. *Радић*, Време Јована V, 437.

[193] *P. Gasnault*, Innocent VI (1352-1362). Lettres secrètes et curiales (= Bibliothèque des Écoles francaises d'Athènes et de Rome), II-3, Paris 1962, No. 723. Уп. *Радић*, Време Јована V, 438.

[194] *G. Mollat*, Gregoire XI (1370-1378). Lettres secrètes et curiales relatives à la France (= Bibliothèque des Écoles francaises d'Athènes et de Rome) 3e serie, vol. VII-1, fasc. 4-5, Paris 1955, No. 2397. Уп. *Радић*, Време Јована V, 438.

[195] *J. Longnon*, L'Empire latin de Constantinople et la principaute de Morée, Paris 1949, 332; *A. Bon*, La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaie (1250-1430), Paris 1969, 251.

[196] Histoire de l'île de Chypre sous le règne des princes de la maison de Lusignan, par *M. L. de mas Lattrie*, II. Documents et mémoires servant de preuves à l'histoire de l'île de Chypre sous les Lusignans, Ire Partie – Documents, Paris 1852, 407-409. Уп. *Радић*, Време Јована V, 438.

титуларним латинским царем у Цариграду сматрао Жак де Бо,[197] који је умро 7. јула 1383, покушавши да своје славно наслеђе остави Лују I Анжујском, сину француског краља Јована II Доброг (1350-1364) и своме рођаку, који је умро септембра 1384. године. Тако се на појединим таблицама титуларних латинских царева у Цариграду као последња имена на листи могу наћи Луј I Анжујски (1383-1384) и његов син Луј II Анжујски (1384-1387).[198] У сваком случају, после више од сто двадесет година вештачког одржавања поменута династија се угасила.

Да је постојање титуларних латинских царева Цариграда на Западу могло да забрине Византинце – поготово у првим деценијама после рестаурације Царства – казује и упорно настојање Андроника II Палеолога да свога сина и наследника Михаила IX ожени Катарином Куртене. На тај начин би се остварила персонална унија између две династије и Византија би неутралисала претње са Запада.[199] Међутим, преговори који су почели 1288. и трајали неколико година завршили су се безуспешно.[200] Михаило IX се почетком 1295. оженио јерменском принцезом Ритом,[201] која је у Византији добила име Марија, а Катарина Куртене је 1301. удата за Карла од Валоа.

Ипак, после више од столећа претња са Запада у виду династије титуларних латинских царева у Цариграду – угасила се. „Западни сан" се расплинуо. Показало се да ни у приликама немоћног Византијског царства претензије са Запада нису имале потребну снагу да из сновиђења прерасту у јаву. Али, није сувишно упозорити, оно што ми данас можемо јасно да сагледамо није морало бити очигледно и људима касне Византије.

---

[197] A History of the Crusades, ed. *K. Setton*, vol. III, The Fourteenth and Fifteenth Centuries, ed. *H. Hazard*, Madison 1975, 149-150; *P. Lock*, The Franks in the Aegean, 1204-1500, London – New York 1995, 66-67.

[198] *Grumel*, Chronologie, 403.

[199] *G. I. Bratianu*, Notes sur le projet de mariage entre l'empereur Michel IX Paléologue et Catherine de Courtenay (1288-1295), Revue historique du Sud-Est européen 1 (1924) 59-62.

[200] *Laiou*, Andronicus II, 48-53.

[201] *Б. Ферјанчић*, Михајло IX Палеолог, 338-340; PLP 9 (1989) No. 21529.

II ТВРДИ ГРАДОВИ

„Душе немам, ал' спасавам душе многих!"
(Византијска загонетка)

„У XVI веку се у Аугзбург ноћу није лако улазило. Монтењ, који је овај град посетио 1580, нашао се у чуду пред 'слепим вратима' која, захваљујући двојици стражара, филтрирају намернике што стигну након заласка сунца. Путници се најпре нађу пред једним вратима која први стражар, чија се одаја налази на сто корака одатле, отвара са свога места помоћу једног гвозденог ланца, који 'заобилазно и са много заокрета' повлачи један – такође гвоздени клин. Пошто се прекорачи праг, врата се наједном поново затварају. Посетилац затим прелази мост изнад градског шанца и стиже на једну малу зараван, где показује своје исправе и даје адресу на којој ће боравити у Аугзбургу. Стражар онда једним звоном обавештава свога колегу који покреће једну опругу смештену у прокопу близу његове одаје. Ова опруга отвара најпре једну преграду – такође гвоздену – затим помоћу једног великог точка, диже покретни мост, 'а да се од свих тих покрета не може ништа опазити: јер они се обављају кроз отворе у зиду и врата, и све се наједном поново затвара уз велику буку'. На другој страни покретног моста отварају се једна огромна врата, 'од дрвета, али окована са више гвоздених шина'. Странац ступа у одају где се наједном нађе у затвореном мраку. Али друга врата, слична претходним, пропуштају га у следећу одају у којој овога пута, 'има светла', и на средини које, обешена на ланцу, виси једна гвоздена посуда. У њу он ставља новац којим плаћа улаз. /Други/ вратар повлачи ланац, узима новац који је посетилац оставио и проверава његов износ. Уколико овај не одговара утврђеној тарифи, вратар ће госта оставити да 'дрежди до ујутру'. Али, уколико је задовољан, онда 'му на исти начин отвара још једна врата слична осталима, која се затварају чим се прекораче, и посетилац се нађе у граду'. Једна важна појединост употпуњује овај у исто време сложен и оштроумно направљен уређај: испод

одаја и врата уређен је 'један велики подрум за боравак пет стотина наоружаних људи, заједно са њиховим коњима, приправних на свако изненађење'. Ако би затребало, шаљу се у рат 'без знања обичног света у граду'."[1]

У византијским изворима не можемо да сретнемо овако сликовит, подробан и луцидан опис какав је о својој посети Аугзбургу, крајем XVI столећа, завештао знаменити француски писац и филозоф моралист Мишел Монтењ (1533-1592). Међутим, добро је познато да су се и у Византијском царству, као, уосталом, и у другим средњовековним државама, градови извечери закључавали. Имао се утисак да су се осећања страха и несигурности, а као последица тога и нарасла потреба за некаквим спокојем и колико-толиком сигурношћу, са наиласком ноћи појачавали и попут сплина разливали и обавијали све оно што је било окружење човека кога називамо једним општим именом – homo medievalis. Држећи се изабране терминологије, можемо закључити да homo byzantinus у том погледу није био никакав изузетак. Напротив, савршено се уклапао у једну општу слику својих савременика који су настањивали огроман простор, на северу омеђен студеним руским земљама, а на југу широким ободом северног дела афричког континента, на истоку размакнут до плодног Међуречја, а на западу до такозваних Херкулових стубова – данашњи Гибралтар – где је некада наводно и било записано Ibi deficit orbis! (Онде нестаје свет, односно тамо је крај света!)

Закључани град

Када је полазио на последње од својих пет путовања у Србију, као главни византијски преговарач око удаје млађахне принцезе Симониде за времешног српског краља Милутина, Теодор Метохит није имао много среће са временским приликама.[2] Била је то зима 1299. године, једна од оних ледених зима које се памте годинама и препричавају од једног до другог нараштаја.[3] Смрзнута

---

[1] *Delimo*, Strah na Zapadu, 5-6.

[2] За основне податке о Теодору Метохиту в. PLP 7 (1985) No. 17982; Виз. извори, VI, 63-77 (*И. Ђурић*); ODB, II, 1357-1358 (*A.-M. Talbot*).

[3] О томе ће бити речи у IX поглављу.

земља, велики наноси снега, ниске температуре и студени трачки ветрови чинили су само део његових невоља. Ипак, мало по мало он се примицао српским земљама – крајњем одредишту своје значајне мисије.

Једног дана се десило да су пре подне касно кренули пошто су се „на отвореном задржали више него што је требало", па им није пошло за руком да увече стигну у одредишни град. У историографији је остала недоумица да ли је реч о Скопљу или Штипу,[4] што је за нашу тему од споредног значаја. „И прошао је, чини ми се, већ и први и други ноћни час" – записује у Посланичком слову Теодор Метохит – „а ми још никако да стигнемо у варош но смо усред поља, не мало заостали и, наравно, не знамо шта да предузмемо, јер није ваљало да као странци тамо било како останемо пошто је мрак већ увелико освојио, а са друге стране није нам се чинило приличним да као посланици уђемо у сред ноћи онде где пут треба да окончамо, као што из потаје и кришом упадају некакве људокрадице и пљачкаши гробова. Стога је ипак изгледало боље ово: да се, колико је могуће, напрегнемо и, дошавши врло близу, да ја отпремим заједно двојицу пратилаца, зналаца месног језика, да се распитају па, када сретну заповедника вароши и хегемона те области, да јаве да сам приспео и да ме он упути шта да чиним и где треба да се сместим".[5] Сада долази веома занимљиво место: „Тако и би. И одмах пошто је с вечери варош била затворена, какав је наиме и ред, послати људи се ипак са њим сретну." Теодор Метохит као једну уобичајену чињеницу саопштава да су се са наиласком ноћи градови закључавали и да је то било нешто што се заправо подразумевало.

У критичним ситуацијама у закључане градове су ради заштите и безбедности пуштани и житељи околних села. Тако Нићифор Григора саопштава да су у време пустошења ратника чувене Каталанске компаније по Тракији становници села проналазили уточиште у добро брањеним тврђавама.[6] Сличне податке доноси и други великан ромејске историографије XIV

---

[4] Виз. извори, VI, 107-109 н. 58 (*И. Ђурић*).

[5] Presbeutikos, 102. Превод: Виз. извори, VI, 107-109 (*И. Ђурић*).

[6] Greg. I, 246. О каталанској опасности у Византији више ће бити речи у IV поглављу.

столећа – цар Јован VI Кантакузин (1347-1354).[7] Василевс-писац је забележио да приликом упада одреда Стефана Душана (1331-1355) у византијске области у Македонији у лето 1341. године српски краљ није задобио „богзна колики плен и то због тога што су се претходно, када је запретио напад, и људи и стока били повукли у градове и тврђаве".[8] Исти писац наводи да је 1344. године великаш Момчило у страху да ће његову област напасти војска Јована Кантакузина „сеоско становништво сакупио у градове и тврђаве".[9] И неколико месеци уочи османлијске опсаде Цариграда, током 1452. године, у престоницу се слило околно сеоско становништво које је донело велике количине жита.[10] У смутним временима, очигледно, тврди градови су постајали готово једине оазе некакве сигурности, али је било неопходно да њихови заповедници веома пажљиво и будно прате развој догађаја. Јер, показало се, свака погрешна процена могла је да становнике тврђава и све оне који су спас потражили унутар њихових зидова доведе у крајње опасну ситуацију. Занимљив је случај црноморског града Месемврије,[11] смештеног у пограничном појасу између Византије и Бугарске, који је веома често мењао господара. У бурним догађајима почетком тридесетих година XIV столећа, када је међу суседима дошло до новог сукоба, на вест да су Ромеји поражени житељи Месемврије су окрутно ликвидирали тамошњу посаду тако што су византијске војнике побацали са градских бедема.[12]

Да би избегли сврставање уз једну или другу страну у грађанским ратовима, поједини византијски градови су задржавали своју неутралност пошто су они који су их предводили добро знали

---

[7] О њему в. *G. Weiss*, Joannes Kantakuzenos – Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Mönch in der Gesellschaftsentwicklung von Byzanz im 14. Jahrhundert, Wiesbaden 1969; Виз. извори, VI, 297-306 (*Б. Ферјанчић*); ODB, II, 1050-1051 (*A.-M. Talbot*); *D. M. Nicol*, The Reluctant Emperor. A biography of John Cantacuzene, Byzantine Emperor and monk, c. 1295-1383, Cambridge 1996, 1-186.

[8] Cant. II, 79. Превод: Виз. извори, VI, 359 (*Б. Ферјанчић*).

[9] Cant. II, 429. Превод: Виз. извори, VI, 462 (*Б. Ферјанчић*). О обласном господару Момчилу види даљи текст и н. 15, 17.

[10] *Бабингер*, Мехмед Освајач, 71.

[11] О Месемврији, данашњем Несебру, в. *V. Gjuzelev*, Die mittelalterliche Stadt Mesembria (Nesebar) im 6.-15. Jh., Bulgarian Historical Review VI-1 (1978) 50-59; ODB, II, 1347-1348 (*R. Browning – A. Cutler*).

[12] Greg. I, 487-488. Уп. *Д. Ангелов*, Българо-византийските отношения през периода 1331-1341 г. от царуването на Иван Александър, Военно-исторически сборник 41-1 (1973) 34-53.

да би приклањање било ком супротстављеном табору могло да се изроди у жестоку одмазду друге стране. Добар је пример града Струмице који је, према казивањима Јована Кантакузина, заузео став опрезног ишчекивања у трећој и одлучујућој фази грађанског рата двадесетих година XIV столећа. Наиме, када се у марту 1328. василевс Андроник III појавио пред зидинама Струмице, а због јачине њених зидова није био у стању да је освоји, неуспешно је покушао да убеди тамошње житеље да му предају град. Они који су управљали градом „се нису дали убедити, него су тврдили да ће град држати док год се међусобни рат царева не заврши“.[13]

Понекад је такав став могао да доведе до готово гротескних призора. Један од таквих догодио се у току грађанског рата четрдесетих година XIV века у случају града Перитеориона у Тракији.[14] На домак ове тврђаве почетком јуна 1345. године одиграла се важна битка у којој су снаге узурпатора Јована Кантакузина, ојачане четама ајдинског емира Умура (1334-1348), победиле одреде обласног господара Момчила.[15] Када је родопски великаш видео многобројну војску својих непријатеља, тражио је да га житељи Перитеориона пусте у град. Међутим, они су одбили да то ураде па су „затворили капије, показујући варваре и наговарајући да се сукоби са њима, како би град победницима био награда за храброст“.[16] Ипак, да не би сасвим порушили све мостове према Момчилу, кога су памтили по великој свирепости, примили су његовог нећака Рајка и педесет његових људи.[17] Заподенула се крвава битка непосредно уз саме бедеме тврђаве и војска Јована Кантакузина, захваљујући турским одредима, потиснула је војнике обласног господара до самих зидина. Становници Перитеориона су поново одбили да отворе врата великашу који се нашао у шкрипцу. Они су решили да до краја остану неутрални, те „стојећи на зидинама нити су се борили

[13] Cant. I, 285. Превод: Виз. извори, VI, 333 (*С. Ћирковић*). О Струмици ће више бити речи у даљем тексту. В. н. 65.

[14] О граду Перитеориону, античком Анастасиопољу, в. Виз. извори, VI, 455 н. 316 (*Б. Ферјанчић*); ODB, III, 1630 (*A. Kazhdan*).

[15] О Момчилу в. *M. Bartusis*, Chrelja und Momcilo: Occasional Servants of Byzantium in Fourteenth Century Macedonia, BSl 41 (1980) 206-221; Виз. извори, VI, 254 сл. (*Б. Ферјанчић.*).

[16] Cant. II, 531. Превод: Виз. извори, VI, 475 (*Б. Ферјанчић*).

[17] О Момчилу и Рајку в. PLP 8 (1986) No. 19255, PLP 10 (1990) No. 24038.

за Момчила нити су сами нападали, него су само као посматрачи борбе седели на зидинама".[18] Житељи Перитеориона су тада наликовали посетиоцима неке крваве позоришне представе која се одигравала пред њиховим очима. Родопски великаш је јуначки погинуо, а победник Јован Кантакузин се побринуо да Момчилова удовица не претрпи никакву штету и да се по њеном избору врати у своју земљу Бугарску.

Занимљива и поучна епизода сачувана је у мемоарима Георгија Сфранцеса. Приликом обављања једне дипломатске мисије он се предвече 29. августа 1435. нашао пред Еврипом намеран да са сарадницима ноћ неузнемиравано проведе у граду. Реч је о тврђави на морском теснацу који одваја копно Беотије од острва Еубеје.[19] Међутим, подозриви становници су једноставно подигли мост преко којег се ступало у утврду и византијски емисари су били приморани да преноће на отвореном, под ведрим небом. Била је то нимало пријатна ноћ: постељу су им представљале камене плоче уз мост, трпели су глад и хладноћу – премда је још увек било летње доба, знатна колебања температуре имала су за исход вреле дане и студене ноћи! – а страховали су да им људи оближњег турског великодостојника Турахана, чије се средиште налазило у Теби, не украду коње.[20]

Ка врлетним висовима

Древни град Коринт, који се налази на северу Пелопонеза, на домак Истмоса где се додирују копно средње грчке и полуострва, може да послужи као изванредан пример за једну занимљиву појаву. Античко насеље, које је у старом веку имало дугу и славну историју,[21] налази се у равници. У другој половини IV века Коринт је доживео низ невоља: тешко је пострадао у два

[18] Cant. II, 533. Превод: Виз. извори, VI, 476-477 (*Б. Ферјанчић*).
[19] ODB, II, 736-737 (*T. E. Gregory – N. P. Ševčenko*).
[20] Sphrantzes, 76.
[21] Литература о римском Коринту је велика и на овом месту ћемо навести само два новија рада. В. *D. Engels*, Roman Corinth. An alternative model for the classical city, Chicago – London 1990, 1-246; The Corinthia in the Roman Period, Including the papers given at a Symposium held at The Ohio State University on 7-9 March, 1991, ed. *T. E. Gregory* (=Journal of Roman Archaeology, Supplementary series number 8), Ann Arbor 1993, 7-160.

земљотреса, 365. и 375. године, а 396. опустошио га је германски вођ Аларих. Град је обновљен и задржао је своју важност и у каснијој епоси.[22] Међутим, ваља напоменути да је у византијско време све већи значај почео да добија такозвани Акрокоринт подигнут на оближњем каменитом и тешко приступачном брду. Реч је о тврдој цитадели која је Коринћанима требало да послужи као уточиште и спас приликом непријатељских напада. Можда нико није тако једноставно, а у исто време сликовито и убедљиво, нагласио значај Коринта, односно Акрокоринта, као ромејски угледник XV столећа Георгије Сфранцес који је и сам више година службовао на Пелопонезу. Он је у свом историјском делу записао да је Коринт важан за Мореју исто као што је глава битна за тело.[23] Непознати писац Морејске хронике наглашава кључну улогу ове утврде на пелопонеском полуострву.[24] Француски историчар Жофруа Вилардуен у два наврата истиче да су два града Коринт и Навплион међу најтврђима на свету.[25] На сличан начин о Коринту говоре шпански посланик Перо Тафур,[26] византијски историчар XV столећа Критовул са Имброса[27] и турски јаничар српског порекла Константин Михаиловић из Островице.[28]

У изворима је забележено да су се не само становници Коринта него и житељи околних села затворили у Акрокоринту

---

[22] *J. H. Finley*, Corinth in the Middle Ages, Speculum 7 (1932) 477-499.

[23] Sphrantzes,150.

[24] The Chronicle of Morea, ed. *J. Schmitt*, London 1904, 99.

[25] Villehardouin, II, No. 301, 108; No. 324, 132.

[26] *Vasiliev*, Pero Tafur, 81.

[27] Critobulos, 121. За основне податке о византијском историчару XV века Михаилу Критовулу са острва Имброса в. *З. В. Удальцова*, К вопросу о социально-политических взглядах византийского историка XV в. Критовула, ВВ 12 (1957) 172-197; *V. Grecu*, Kritobulos aus Imbros, BSl 18 (1957) 1-17; PLP 6 (1983) No. 13817; ODB, II, 1159 (*A.-M. Talbot*).

[28] Јаничарове успомене, 42. Спис Константина Михаиловића из Островице је због актуелне турске опасности био веома популаран у XVI и XVII столећу, па је често преписиван и превођен. Постоји неколико издања Јаничарових успомена, а оне су преведене на енглески, немачки и руски. В. Konstantin Mihailović, Memoirs of a Janissary, Translated by *B. Stoltz*, Historical comentary and notes by *S. Soucek* (=Michigan Slavic Translations 3), Ann Arbor 1975; Memoiren eines Janitscharen oder Türkische Chronik, Eingeleitet und übersetzt von *R. Lachmann*, Kommentiert von *C.-P. Haase, R. Lachmann, G. Prinzing* (=Slavische Geschichtsschreiber 8), Graz – Wien – Köln 1975; Записки янычара, написаны Константином Михайловичем из Островицы. Введение, перевод и комментарии *А. И. Рогова* (Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы), Москва 1978. Реч је, нема сумње, о веома значајном историјском извору. В. *G. Prinzing*, Zur historischen Relevanz der „Memoiren eines Janitscharen oder türkischen Chronik" des Konstantin Mihajlović aus Ostrovica, Mélanges Ivan Dujčev, Paris 1979, 373-384.

1147. године, у време инвазије трупа норманског краља Рожера II (1130-1154).[29] Упркос свему, утврђење није успело да одоли, али првенствено због неспособности команданта Нићифора Халуфе за кога је један од норманских вођа – бар према казивању Никите Хонијата – рекао да је гори од жене и да би му боље пристајали вретено и преслица.[30] Византијски историчар који описује те догађаје каже да је Акрокоринт акропољ древног града Коринта, а сада силна тврђава. Смештена је на високом узвишењу које се завршава стрмим врхом, а он је заравњена површина, налик на сто, опасана чврстим бедемом. У самој утврди налази се више бунара са чистом и врло укусном водом.[31] Последњи податак је важан због могућности бранилаца да издрже дугу опсаду. Зна се да је обласни господар Лав Сгур, затворен у Акрокоринту, пружао отпор латинским нападачима од 1205. до 1208. године.[32] Спремајући се на дуготрајну опсаду, а чврсто решен да поседне импресивну тврђаву, италијански маркиз Бонифације од Монферата је наредио да се недалеко од ње подигне ново утврђење. Затворен као у мишоловци и без могућности да побегне, Лав Сгур је после три године успешног одупирања латинским нападачима клонуо духом и наводно се одлучио на спектакуларно самоубиство: на коњу и под пуном ратном опремом, суновратио се низ стрме литице.[33] И данас, додајмо, бедеми Акрокоринта доминирају пределом[34] – са њих се може видети како Јонско тако и Егејско море! – и остављају дубок утисак на све посетиоце који се затекну у његовој близини.

Коринт и Акрокоринт, речено је, одличан су пример једне занимљиве и веома распрострањене појаве. Са преласком из

---

[29] О овој акцији норманских трупа в. *P. Rassow*, Zum byzantinisch-normannischen Krieg, 1147-1149, Mitteilungen des Instituts der österreichischen Geschichtsforschung 62 (1954) 213-218.

[30] Chon. Historia, 75-76. Нићифор Халуфа је двадесетак година касније био заробљен у рату против Угара на тлу Далмације. Уп. Виз. извори, IV, 93-95 (*Ј. Калић – Н. Радошевић*)

[31] Chon. Historia, 75, 611.

[32] *Радић*, Обласни господари, 254; *A. Ilieva*, The Phenomenon Leo Sgouros, Etudes balkaniques 3 (1990) 31-51.

[33] Савремени извори углавном ћуте када је реч о начину на који је Лав Сгур завршио свој живот, а у познијим временима обавештења сачувале су се две верзије о његовој погибији. Према једној је извршио самоубиство, а сагласно другој пао је у окршају са крсташким ритерима ван зидина Акрокоринта. В. *A. Savvides*, A note on the death of Leo Sgurus in A.D. 1208, BMGS 12 (1988) 289-295.

[34] *Andrews*, Castles, 135-145.

Старог у Средњи век, а поготово у вези са највећом миграцијом племена и народа у свеукупној историји, покретом који називамо уобичајеном синтагмом Велика сеоба народа и који је трајао столећима, долази до вертикалне транслације градова. Блистави антички градови, раскошних улица, пространих тргова и велелепних храмова, обично смештени у питомим удолинама и на заравњеним површинама, све више уступају место знатно другачијим фортификацијама. Долази време скучених тврђава које се пењу у висине и настањују на кршевитим планинским хрбатима.[35] Оне се граде превасходно да би могле да одговоре на два важна захтева: одличан преглед околине и неприступачност, што је само други назив за тешку освојивост. Градови – није реч о метафори – све више постају налик на орловска гнезда.

У корену ових драстичних промена стоји – страх! Или очајничка потреба за сигурношћу, свеједно!?

Градови виши од облака

У опису похода који је византијска војска предвођена великим дуксом Андроником Кондостефаном, а у савезништву са јерусалимским краљем Амалриком I (1163-1174), водила у Египту с јесени 1169. године Никита Хонијат каже да су Ромеји веома лако овладали градовима Тунионом и Тенесионом. Обе тврђаве, наглашава византијски историчар, смештене су у равници, у долини реке Нила, па их није било тешко освојити, поготово што су већину житеља чинили хришћани.[36] Исти аутор сасвим другачије говори о тврђавама на простору планине Балкан које су, како каже, највећим делом, или скоро све, саграђене на окомитим литицама и високим врховима. Говорећи о почецима образовања такозваног Другог бугарског царства, 1185-1186. године, Никита Хонијат замера цару Исаку II Анђелу што није искористио одлазак вођа устанка Петра и Асена у прекодунавске области да у градовима планине Балкан постави јаке византијске гарни-

[35] *C. Foss – D. Winfield*, Byzantine Fortifications. An Introduction, Pretoria 1986, 15 sq.

[36] Chon. Historia, 162. О овој византијској акцији која је у даљем току претрпела потпуни крах в. *R.-J. Lilie*, Byzantium and the Crusader States 1096-1204, Oxford 1993, 200-202.

зоне.[37] Због тога и једну његову реченицу са значењем лепо умотане сентенце, у којој учени писац упозорава да су срећни само они градови који се не штите зидинама него оружјем,[38] више схватамо као реторску бравуру а мање као практичан упут. Јер, речено је, византијске тврђаве стреме ка висини, о чему нам сведоче многобројни примери.

Византијски писац XI столећа Јован Скилица каже да је Мелник веома снажна тврђава која лежи на некој стени окруженој са свим страна веома дубоким стрминама и понорима.[39] И Георгије Акрополит у XIII веку потврђује ове речи: говорећи о бугарском обласном господару Алексију Славу,[40] он наглашава да је моћни бољар у својим рукама имао снажну и за непријатеље готово недоступну тврђаву Мелник.[41] Цар-писац Јован Кантакузин у XIV столећу на најбољи начин употпуњује претходне оцене ранијих ромејских историчара. У својим мемоарима он истиче да „није био у стању да град (sc. Мелник) освоји оружјем, како због самог положаја, тако и због веома чврстих бедема".[42] Реч је о тврђави која је имала велики значај у средњем веку.[43]

Кекавмен, савременик Јована Скилице, истиче да је град Сервија био неосвојив пошто је захваљујући стрминама и страховитим провалијама уживао безбедност.[44] И у овом случају Јован Кантакузин, који је за време грађанског рата 1341-1347. имао прилике да изблиза, на терену, види велики број византијских градо-

---

[37] Chon. Historia, 373. О средњовековним градовима на бугарској територији в. *С. Лишев,* Българският средновековен град. Обществено-икономически облик, София 1970, 5 сл.; *А. Кузев – В. Гюзелев,* Български средновековни градови и крепости, том I, Градове и крепосте по Дунав и Черно море, Варна 1981, 7 сл.; *Д. И. Полиавнни,* Средновековният български град през XIII-XIV век. Очерци, София 1989, 5 сл.

[38] Chon. Historia, 89.

[39] Ioannis Scylitzae, Synopsis Historiarum, ed. *I. Thurn,* Berolini 1973, 351. Уп. Виз. извори, III, 111 (*Ј. Ферлуга*).

[40] О Алексију Славу в. *Божилов,* Асеневци, бр. 11, 95-98; *Радић,* Обласни господари, 235-245.

[41] Acrop. 38-39.

[42] Cant. II, 228. Превод: Виз. извори, VI, 368 (*Б. Ферјанчић*).

[43] *I. Dujčev,* Melnik au Moyen Age, Byz. 38 (1968) 28-41 (=Medioevo bizantino-slavo III, Roma 1971, 651-664) /ова расправа објављена је и на бугарском језику: Мелник през Средновековието, Българско средновековие, София 1972, 374-412/; *Th. Vlachos,* Die Geschichte der byzantinischen Stadt Melenikon, Thessaloniki 1969; ODB, II, 1337 (*A. Kazhdan*).

[44] Советы и рассказы Кекавмена. Сочинение византийского полководца XI века, Подготовка текста, введение, перевод и комментарий *Г. Г. Литаврина,* Москва 1972, 174.

ва, потврђује и допуњује Кекавменов опис. Он каже следеће: „А налази се овај град (sc. Сервија) на неком гребену брда и оном ко прилази у почетку изгледа виши него што јесте. А уздиже се на том врху [град] раздељен са три бедема, тако да споља изгледа да се налазе три града постављена један уз други. Са обе стране окружен је дубоким јаругама... А са свих страна је тешко приступачан и нимало погодан за јуриш на зидине.“[45]

Јован Кинам, византијски историчар XII века, на првим страницама свог историјског дела наглашава значај града Созопоља у малоазијској области Писидији. Подсећања ради, истоимени град се налазио и у европским областима Византијског царства, у Тракији, на обали Црног мора. У опису ове малоазијске тврђаве Кинам је записао: „Созопољ је један од некада најзначајнијих градова Азије. Саграђен је на узвишеном и кршевитом месту, и с једне стране је потпуно неприступачан, а са друге је прилаз толико узан да није могуће да се довуку опсадне справе нити да се употреби неко оруђе против градских бедема. Са те стране једва и људи могу да приђу, и то само у малим групама.“[46] Никита Хонијат у сажетијем облику, истакавши да Созопољ поседује снажну посаду и да је саграђен на тешко доступном и издигнутом месту,[47] недвосмислено потврђује оцену његовог нешто старијег савременика. Сматра се да је овај град, који се веома ретко помиње у касноантичком раздобљу, поново оживео у IX столећу. Цар Роман IV Диоген (1068-1071) је 1070. обновио и утврдио Созопољ, али су га Селџуци ипак убрзо заузели. Јован II Комнин га је вратио 1122. и следећих шездесетак година – из којих је и овај опис Јована Кинама – град је био под скиптром ромејског цара. Војска Иконијског султаната га је поново и овога пута коначно запосела 1180. године.[48]

Посебан утисак на византијске писце остављала је тврђава Просек у области северне Македоније, смештена на суроj литици изнад леве обале Вардара. У изворима се први пут помиње у XI столећу, у знаменитој повељи цара Василија II о оснивању

[45] Cant. III, 130-131. Превод: Виз. извори, VI, 513-515 (*Б. Ферјанчић*).
[46] Cinn. 6.
[47] Chon. Historia, 12-13.
[48] О Созопољу у Малој Азији в. *Vryonis*, Decline, 154-168; *C. Foss*, The Defences of Asia Minor against Turks, GOTR 27 (1982) 154-156; ODB, III, 1993 (*C. Foss*).

охридске архиепископије,[49] а затим и у историјском спису Јована Скилице који такође региструје ову снажну утврду.[50] Никита Хонијат, у одељку у којем говори о политичкој каријери обласног господара Добромира Хрса, даје изузетно сликовит опис ове македонске тврђаве: „...и заузевши утврђење звано Просек, одабра га себи за средиште, у сваком погледу ојача тврђаву, коју је природа од искона раскошно створила и дала. Наиме, то су две врлетне стене, међусобно растављене и близу једна другој постављене, имајући само један уски, тешко проходни и стрми прилаз, док је сав остали масив стена окомит и неприступачан, а дубока река Аксиос (sc. Вардар) протиче уоколо и ове на невероватан начин у тврђаву претвара. Ратна вештина, дошавши доцније као такмац природи, ове је учинила скоро неосвојивим, јер непробојни бедем, постављен преко стазе која води унутра, доврши их као изванредно утврђење."[51] Исти аутор и у једној беседи казује о особитом положају тврдог града Просека. Реч је о књижевном жанру који пружа већу слободу у изражавању и ширу употребу стилских фигура, па у одломку који се односи на побуњеног Добромира Хрса читамо: „Као скорпион и отровни паук, он (sc. Добромир Хрс) се увуче у стрме и непроходне стене. Сагледавајући пак да је узалуд што под њим спава, или да је свакако бескорисно што се као полип и мењајући боју прилија уз тврђаву која је готово ван домашаја стрела, онда се он, као пужеви који носе куће и шкољке које су као биљке, завуче у бедеме градића, огрнувши се њиме као каменим плаштом."[52] Изванредан положај и неприступачност Просека наглашава и митрополит Навпакта Јован Апокавк поводом освајања овог утврђења од стране епирског владара Теодора I Анђела (1215-1230).[53] Овим подацима о Просеку с краја XII и из првих деценија XIII века можемо придружити и вест Јована Кантакузина који је почетком лета 1342, када је одлазио у Србију, прошао поред ове тврђаве. Цар-писац јез-

---

[49] *H. Gelzer*, Ungedruckte und wenig bekannte Bistümverzeichnisse orientalischen Kirsche, BZ 2 (1893) 42.

[50] *Thurn*, o.c. 358.

[51] Chon. Historia, 502-503; Виз. извори, IV, 159-160 (*J. Калић – Н. Радошевић*). Уп. *Радић*, Обласни господари, 198.

[52] Chon. Orationes, 108. Превод: Виз. извори, IV, 235 (*Б.Ферјанчић*).

[53] *В. Васильевский*, Epirotica saeculi XIII, ВВ 3 (1986) 244.

говито закључује: „Овај Просек је веома моћна тврђава, подигнута на врху брежуљка."[54] У сваком случају реч је о тешко освојивом граду.[55]

Нићифор Григора лирски и са патосом који одликује песника бележи да је Велеград – реч је о граду Берату којег у изворима каткад називају и Београдом[56] – „висока тврђава која штрчи изнад облака".[57] Нешто касније готово истоветну метафору користи и да би нагласио неприступачност Струмице. Говорећи о догађајима с почетка 1342. године и о обласном господару Хрељи,[58] великан византијске историографије XIV столећа истиче да се поменути великаш учврстио „у Струмици, тврђави вишој од облака, и у крајевима који су око реке Струме све до Амфипоља".[59] О истом граду Нићифор Григора каже да је „смештен на тако стрмом и ђаволски високом брду да људи који се налазе на бедемима изгледају као птице ако их ко гледа из долине".[60] Струмицу на једном месту помиње и Георгије Акрополит, за кога поуздано знамо да је 1255. прошао поред ове тврђаве, али о њој не каже ништа подробније.[61] Уосталом, добро је знано да је спис историчара Никејског царства по обиму далеко мањи него што су то волуминозна дела његових претходника, Никите Хонијата, на пример, или потоњих аутора, Георгија Пахимера или Нићифора Григоре. С друге стране, и Јован Кантакузин наглаша-

[54] Cant. II, 257. Превод: Виз. извори, VI, 378 (*Б. Ферјанчић*).
[55] О Просеку в. *Н. Радојчић*, О неким господарима града Просека на Вардару, Летопис Матице српске 259 (1909) 1-19, 260 (1909) 32-40; *П. Мутафчиев*, Владетелите на Просек, Страници из историята на българите в края на XII и началото на XIII век, Сборник на Българската академия на науките 1 (1913) 1-85 (=Избрани произведения I, София 1973, 172-285); *А. Дероко*, Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији, Београд 1950, 195-198; *B. Aleksova*, Prosek – Demir Kapija. Slovenska nekropola i slovenske nekropole u Makedoniji, Skopje – Beograd 1966; *Т. Томоски*, Средновековни градови во Македонија мегу реките Вардар, Брегалница и Лакавица, Годишен зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот во Скопје 4 /30/ (1978) 270-277 (=Македонија низ вековите: градови, тврдини, комуникации, Скопје 1999, 198-206); ODB, III, 1738 (*R. Browning*) /где погрешно стоји да се Просек налази на десној обали Вардара/.
[56] Виз. извори, VI, 160 н. 15 (*С. Ћирковић*).
[57] Greg. I, 73. Превод: Виз. извори, VI, 160 (*С. Ћирковић*).
[58] За основне податке о Хрељи в. *С. Ћирковић*, Хрељин поклон Хиландару, ЗРВИ 21 (1982) 103-117; Виз. извори, VI, 204 et passim (*С. Ћирковић – Б. Ферјанчић*).
[59] Greg. II, 626. Превод: Виз. извори, VI, 228 (*С. Ћирковић*).
[60] Greg. Epist. II, No. 32, 109. Превод: Виз. извори, VI, 623-624 (*Н. Радошевић*).
[61] Acrop. 118.

ва да је Струмица тешко освојив град. У опису завршне етапе грађанског рата између Андроника II и Андроника III Палеолога (1328-1341) он каже да се млађи василевс у марту 1328. појавио пред Струмицом. „Стигавши тамо, покушао је да убеди оне који су град држали за себе да му га предају (ратом се нису могли присилити због јачине зидина).“[62] На занимљив начин је Струмицу описао и Нићифор Хрисоверг, византијски ретор који је живео у другој половини XII и у првим десетлећима XIII века.[63] У беседи састављеној у част цара Алексија III Анђела, коју је одржао у петак 10. јануара 1202. године, он је славодобитно величао василевсову победу над обласним господарем Добромиром Хрсом. „Остављам по страни остале тврђаве које је зликовац (sc. Добромир Хрс) пре био пригрбио и које, уздрмавши се самим погледом твојим на њих, твоја велесила потчини, него ти, богомнадахнути и овај тврди град, који лежи на брежуљку а народно име носи према реци Струми која тамо протиче, учини празним чим о твоме доласку пуче глас.“[64] Наведена сведочанства византијских писаца употпуњују се на најбољи могући начин. Нема сумње да је Струмица била једна од најјачих тврђава у Македонији.[65]

Закључујући овај мали избор византијских градова, поменућемо још три, Јеракокорифитис, Гинекокастрон и Дидимотику, пре свега због занимљиве етимологије њихових имена. Прву утврду, смештену у околини Созопоља у Памфилији, помиње Никита Хонијат наводећи да га је цар Јован II Комнин преотео од Турака 1122. године.[66] У преводу Јеракокорифис би значио „јастребов врх“, што јасно говори о конфигурацији терена на којем је био подигнут. Тврђава Гинекокастрон у Македонији, смештена на домак Солуна, подигнута је после српског освајања Просека да

[62] Cant. I. 285. Превод: Виз. извори, VI, 333 (*С. Ћирковић*).
[63] О њему в. *И. Дуйчев*, Проучвания върху българското средновековие, София 1945, 91-110; *A. Kazhdan – S. Franklin*, Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries, Cambridge 1984, 224-236.
[64] *M. Treu*, Nicephori Chrysobergae ad Angelos orationes tres, Programm Friedrichs-Gimnasium, Breslau 1892, 20. Превод: Виз. извори, IV, 242 (*Б. Ферјанчић*).
[65] О Струмици в. *Б. Панов*, Струмица и струмичката област во средниот век (VI-XI век), Акта Вељуса, Скопје 1984; Виз. извори, VI, 55 et passim.
[66] Chon. Historia, 13.

би штитила прилаз другом граду Царства.[67] Била је тако добро утврђена кулама и бедемима да би и жене биле у стању да је бране – отуда и назив Гинекокастрон, то јест „женски град“.[68] И, напослетку, назив тврђаве Дидимотике, после Једрена најважнијег града у Тракији, значи „дупли зид“, „зид близанац“, пошто је због веће сигурности имала двоструке бедеме.[69]

Призори градова у опсади

Допуштено је претпоставити каква су осећања могла да обузимају људе у закључаним градовима које данима, недељама а неретко и месецима опседају многољудне војске снабдевене опсадним справама и осталим техничким помагалима. Мешавина неке врсте клаустрофобије и стрепње пред оним што доноси пад тврђаве када поражени браниоци буду изложени на милост и немилост раздражених нападача. Поготово у случајевима дуготрајних опсада када у онима који атакују расте нагон ка деструкцији и одмазди. Жофруа Вилардуен наводи да је крсташка посада тринаест месеци била затворена у тврђави Стенимаху, опхрвана тешком бригом и изложена великој немаштини. У недостатку животних намирница латински ратници су били присиљени да једу коњско месо.[70]

Без обзира на чврстину бедема, снагу и морал оних који се бране, немоћ опсадних помагала или недовољан број нападача, страх – макар и у прикривеном облику, запретен и сузбијан – свакако се усељавао у срца бранилаца. У бројним извештајима о опсади градова који су похрањени у историјским делима византијских писаца налазимо обиље занимљивих подробности, чудноватих и трагичних, јуначких и кукавичких, застрашујућих и

[67] Срби су поселн Просек 1322, али су га Византинци вратили пре 1328, да би 1330. поново прешао у српске руке. В. *M. Živojinović*, La frontiére serbo-byzantine dans la premières décennies du XIV siècle, Byzantium and Serbia in the 14th Century, Athens 1996, 64-66.

[68] За основне податке о овој тврђави в. Виз. извори, VI, 374 н. 63 (*Б. Ферјанчић*) /са навођењем одговарајуће литературе/.

[69] О Дидимотици в. *Ph. Giannopoulos*, Διδυμότειχο. Ἱστορία ἑνός βυζαντινοῦ ὀχυροῦ, Athina 1989, 25 sq.; *P. Soustal*, Thrakien (Thrake, Rodope und Haimimontos), Tabula Imperii Byzantini 6, Wien 1991, 240-244 /са навођењем релевантних извора и одговарајуће литературе/.

[70] Villehardouin, II, No. 400, 210-212.

гротескних, свирепих и каткад на ивици урнебесног. Поменућемо само неколико примера који бар донекле могу да дочарају и оживе атмосферу опсаде средњовековних тврђава.

У опису борбе за утврду Боско у Апулији, која се одвијала у оквиру италијанске експедиције Манојла I Комнина – 1155. и 1156. године[71] – Јован Кинам са неприкривеним дивљењем говори о двојици византијских војника. Пошто су увидели да се камени замак тешко може заузети, они су одлучили да запале градску капију. Радило се о подухвату који је био скопчан са великом опасношћу. Носећи у једној руци штит, како би се заштитили од стрела које су на њих одапињали браниоци, а у другој запаљену бакљу, двојица ратника су потрчала према градским дверима. Испоставило се да су врата направљена од незапаљивог материјала, па су војници били приморани да се под правом кишом стрела врате на првобитне положаје.[72]

Исти писац доноси врло живописан опис опсаде града Земуна којег су Ромеји заузели 1165. године. Није на одмет подсетити да је Јован Кинам присуствовао борбама о којима извештава. У подробном опису има много несвакидашњих детаља. „По истеку трећег дана (sc. Византинци) ступише у напад“ – казује писац-учесник. – „Бранећи се са бедема варвари неком вриском и неразумљивим викањем ваздух испуњаваху, стално гађаху и беху гађани.“[73] У наставку Кинамовог излагања сазнајемо да је цар Манојло I Комнин обилазио град настојећи да види одакле би „најлакше могло да се продре и наредио је да се јаркови, који су опасивали град и били прилично дубоки и широки, напуне прућем и сувим грањем због недостатка камења да би се тако пренеле машине“.[74] Следи опширно казивање о односима Византије и Угара – тада се Земун налазио под влашћу угарског краља[75] – а онда писац наставља опис опсаде: „Поново се битка разбукта те Хуни (sc. Угри) са бедема одбијаху ромејску војску камењем,

[71] *P. Lamma*, Comneni e Staufer. Richerche sui rapporti fra Bisanzio e l'occidente nel secolo XII, vol. I, Roma 1955, 186 sq.; *P. Magdalino*, The Empire of Manuel II Komnenos, 1143-1180, Cambridge 1993, 58-61.
[72] Cinn. 149. Cf. Chalandon, Les Comnène, II-1, 363.
[73] Cinn. 241; Виз. извори, IV, 81 (*Ј. Калић – Н. Радошевић*).
[74] Cinn. 242; Виз. извори, IV, 81 (*Ј. Калић – Н. Радошевић*).
[75] *Ј. Калић*, Земун у XII веку, ЗРВИ 13 (1971) 27-56.

стрелама и свим што се нашло, а ови још јаче него раније поткопаваху темеље зидина и бацачким справама разбијаху камене отворе (sc. на венцу зидина). На обадве стране одјекиваху учестане команде и бодрења, разлегаше се вика и бојна вриска, бука се неразговетна ствараше. Када Хуни (sc. Угри) пак спазише како Ромеји поткопавају темеље, ово учинише. Унутар зидова лежаше веома велики камен. Ставише га на дрвене балване и завезавши га конопцима, довукоше га на дрвену кулу, коју су они били подигли, у намери да га одатле баце на Ромеје. Али, чим камен дође на кулу, онда се ова, не издржавши терет (камен је био необично велик) изненада развали и стропошта на земљу са многим Хунима (sc. Угрима) од којих ни један не избеже смрт. Поново се подиже вика и борба постаде још жешћа."[76] Земун није успео да одоли византијским нападачима и они су га освојили. „Проваливши у град са великом жестином, Ромеји убијаху тамо људе као овце. Тада ми дође да заплачем размишљајући о људском животу и у какве недаће сам себе увлачи тај јадни род. Благо се разносило и одећа и сребрно посуђе, и сва њихова имовина се грабила. Свако на се стављаше тешко оружје непријатеља, чак и лако наоружани стрелци и ненаоружани борци".[77] У наставку Јован Кинам доноси причу о једној жени која је учествовала у одбрани Земуна. Приповест је то на граници између трагичног, с једне, и ласцивног и шаљивог, с друге стране. „Тада је нађена и нека несрећна жена којој се стрела зарила у задњи део тела. Одмах ћу да објасним како јој се то догодило. Док град још не беше освојен, стаде она на зидине па сипаше пепео и без икаквог стида задигне хаљине и окренувши лице показиваше ромејској војсци задњи део тела и мрмљајући неку дугу и неразумљиву басму, мишљаше да овом ђаволском врацбином спута Ромеје. Али неки војник, одапевши на њу стрелу, погоди несрећницу тамо где је природа поставила отвор за избацивање нечистоће."[78] Роберт од Кларија истиче да су византијски браниоци у тренуцима када су јењавали напади учесника Четвртог

[76] Cinn. 244-245; Виз. извори, IV, 83 (*Ј. Калић – Н. Радошевић*).
[77] Cinn. 245-246; Виз. извори, IV, 84 (*Ј. Калић – Н. Радошевић*).
[78] Cinn. 246; Виз. извори, IV, 84-85 (*Ј. Калић – Н. Радошевић*).

крсташког рата излазили на бедеме Цариграда, скидали одећу са себе и западним ритерима показивали наге задњице.[79]

Према једној вести Никите Хонијата, браниоци су осим пепела и камења понекад на нападаче бацали и комаде ужареног гвожђа.[80] Нестор Искендер, руски писац XV столећа који је у младости примио ислам и који је саставио повест о турском заузимању Царигарада (1453),[81] бележи да су браниоци са бедема сипали врелу смолу на нападаче и бацали упаљене нарамке смоластог грања.[82] У свом историјском делу василевс Јован VI Кантакузин саопштава да су му се приликом опсаде Водена с јесени 1350. године браниоци стојећи на зидинама ругали, хвалећи се да познају његово велико неискуство.[83] Ипак, цару је пошло за руком да заузме град.

Две загонетке

Византинци су кроз читав средњи век имали наклоност према књижевним жанровима који подразумевају сажетост и прегнантност у изражавању. Од позноантичког света, између осталог, наследили су и један трепетан, скоро нежан однос према оштроумности загонетке.[84] Занимање за овакав облик литерарног стварања нарочито је порасло у XI и XII столећу, и задржало се до пропасти Царства у XV веку.[85] На плану погледа на свет загонетка је представљала један од најчешћих и кључних појмова средњовековне теорије симбола.[86] Мора се признати да се, за разлику од антич-

[79] Robert de Clari, LXXI, 153.

[80] Chon. Historia, 26.

[81] *М. Н. Сперанский*, Повести и сказания о взятии Царьграда турками (1453) в русской письменности XVI-XVII вв., ТОДРЛ 10 (1954) 136-165, 12 (1956) 188-225; *М. О. Скрипиль*, „История" о взятии Царьграда турками Нестора Искандера, ТОДРЛ 10 (1954) 166-184. Ипак, постоје извесне недоумице око аутора повести о турском освајању Цариграда. В. Повесть, 602.

[82] Повесть, 250.

[83] Cant. III, 127. Уп. Виз. извори, VI, 509 (*Б. Ферјанчић*). Воден је словенски назив за византијски град Едесу у Македонији који се налазио на путу Via Egnatia. В. Виз. извори, VI, 15 н. 14 (*Љ. Максимовић*); ODB III, 2185 (*R. Browning – A. Kazhdan*).

[84] *С. С. Аверинцев*, Поетика рановизантијске књижевности, Београд 1982, 148-149.

[85] *С. В. Полькова*, Из истории византийского романа. Опыт интерпретации „Повести об Исмине и Исминии" Евмафия Макремволита, Москва 1979, 123; *Миловановић*, Византијске загонетке, 11.

[86] *Аверинцев*, н. д. 161.

ких загонетки, још увек недовољно зна о овом делу византијске књижевности. Није уопште познато, на пример, у којим приликама и на који начин су Ромеји решавали загонетке, као ни да ли су се, и за коју врсту загонетки, сви друштвени слојеви интересовали.[87] Јер и у загонеткама – као и у другим облицима књижевног стварања уосталом – огледала се дубока дихотомија византијске културе. Њен превасходни израз била је диглосија, постојање двају језика, ученог и народског. Ипак, када су загонетке у питању, ова два антипода нису била одвојена непремостивим јазом.[88] Напротив, међу њима је било додира и мешања. Неки од чувених Византинаца, било да је реч о учењацима или великодостојницима, писали су узгред и загонетке. Поменућемо неке од њих: Јован Геометар, Михаило Псел, Јован Мавропод, Евстатије Макремволит, Манојло Холобол, Исак Аргир, Јован Евгеник, Јосиф Вријеније.[89] У сваком случају, кроз овај жанр ромејске књижевности – сажето и помало тајанствено – на особен су се начин изражавале велике животне истине.

Две византијске загонетке говоре о тврђави, а посредно, али стога не и мање убедљиво, и о страху који су градски бедеми и зидине оличавали.

Гомиле народа, што у мени живе,
у биткама штитим, од пропасти чувам,
утемељен чврсто на земљици црној.
Ал' ако ме лишиш само једног слова,
насред неба блиста моје сјајно лице
и у ноћи мрачној развејава таму,
као драгуљ красећ пространство небеско.[90]

Решење загонетке је утврђење (κάστρον), а посреди је занимљива игра речи *кастрон*, дакле тврђава, и *астрон* (ἄστρον), што значи звезда.[91] И следећа загонетка садржи истоветну игру речи *кастрон-астрон*:

[87] *Миловановић*, Византијске загонетке, 8. О византијским загонеткама в. и ODB, III, 1795 (*E.M. Jeffreys - A. Kazhdan*).
[88] *Миловановић*, Византијске загонетке, 9.
[89] *Полякова*, н. д. 123; *Миловановић*, Византијске загонетке, 11.
[90] *Миловановић*, Византијске загонетке, 96-97 бр. 141.
[91] За образложење в. Исто, 153.

Душе немам, ал' спасавам душе многих.
Седам слова имам у само два слога.
Ако решиш да ми прво скинеш слово,
наћи ћеш ме причвршћена насред неба.[92]

И у једној и у другој загонетки тврђава симболизује прибежиште, осећање сигурности пред некаквим страхом, безбедну и мирну луку, угодно уточиште. На тај начин је византијски и уопште средњовековни град – бар привидно! – израстао у јединствену оазу сигурности и спокоја.

Гломазни кључеви и масивне браве

На једној од бројних илустрација чувеног Мадридског рукописа Хронике Јована Скилице представљен је цар Нићифор II Фока (963-969) како прима кључеве обновљене палате од човека коме је била поверена брига о рестаурацији.[93] То је слика којој не недостају ни отмена укоченост ни свечана патетика. Василевс са достојанственом супериорношћу седи на трону, десна рука му је спремна да прихвати свежањ тешких кључева, а гологлави млађи човек у ставу коленоприклоненија пружа цару кључнице дворских одаја. Показало се да је речена представа имала и своје злокобно значење: Нићифор II Фока је страдао јер му врата спаваће собе нису била закључана!

Далеки и тешко предвидиви токови историје, каткад замршенији и недокучивији од самог митског лавиринта, на ужасан су начин окончали шестогодишњу владавину прослављеног генерала, једну од најсјајнијих владавина у свеукупној повести Византије. Војсковођа који је био страх и трепет у исламском свету, кога су његови војници буквално обожавали и кога су беседници упоређивали са „јутарњом звездом", убијен је на

[92] *Миловановић*, Византијске загонетке, 97, бр. 142 (текст), 153-154 (тумачење).
[93] *A. Grabar – M. Manoussacas*, L'illustration du manuscrit de Skylitzès de la bibliothèque nationale de Madrid, Venise 1979, 89, No. 398 (Fol. 154v a.); *Vikan – Nesbitt*, Security in Byzantium, (насловна страна).

спавању и ненаоружан. Све се одиграло у олујној ноћи између 10. и 11. децембра 969. године, док је снежна мећава беснела на Босфору. Група завереника, у дослуху са царицом Теофано и предвођена младим и амбициозним војсковођом Јованом Цимискијем, иначе василевсовим сестрићем, успела се уз зидове палате и обрела се у царским одајама. Царица је претходно обишла Нићифора II Фоку, а при одласку из његове собе – већ су спавали одвојено – није закључала врата. Када је све утихнуло, осим оркан-ског и снежног ветра у заливу Златног Рога и у теснацу Босфора, војници су нахрупили у василевсову собу. Призор који су затекли заледио им је крв у жилама – царев кревет је био празан а постељина потпуно нетакнута. Када су помислили да им је припремљена клопка и да им нема спаса, један од евнуха који је познавао бизарне навике Нићифора II Фоке сетио се да погледа на под собе. И, заиста, василевс је лежао на једноставној леопардовој кожи од које се никад није раздвајао и на којој је спавао по војничким логорима широм источног ратишта. Дуго суспрезана напетост завереника дивљачки се устремила на невелико царево тело – сачувани извори казују да је Нићифор II Фока био омањег раста и здепаст[94] – и он је зверски убијен. Обливен крвљу која је липтила из безбројних рана, успео је само да се још једном, заправо последњи пут, усправи.[95] Његова насилна смрт отворила је врата ка престолу Јовану Цимискију,[96] такође изванредном војсковођи али и својеврсном „византијском Бруту".

Више од два столећа касније, византијски историчар Никита Хонијат каже да су ноћне страже у Цариграду будно надгледале да се нека барка евентуално не приближи царском дворцу. „Такав надзор" – наставља учени интелектуалац – „успостављен је још од времена када је Јован Цимискије, подигнут у корпи, ноћу напао Нићифора Фоку."[97]

Непрестана и веома наглашена тежња за сигурношћу – физичком, материјалном или духовном – чинила је не само обележје

[94] *C. Head*, Imperial Byzantine Portraits. A Verbal and Graphic Gallery, New Rochelle – New York 1982, 86-88.
[95] *Ш. Дил*, Византиске слике, I, Београд 1927, 185-187 (репринт: Београд 1991, 183-184) О Нићифору Фоки је пре неколико година писала *R. Morris*, The two faces of Nikephoros Phokas, BMGS 12 (1988) 83-115.
[96] *Острогорски*, Историја, 279.
[97] Chon. Historia, 130.

свакодневног живота Ромеја него је била и саставни део великог броја култура све до нашег времена. Штавише, у случају Византије, када се може говорити о високом ступњу неписмености, слабим комуникацијама и помањкању делотворности органа власти у појединим областима, постојала је потреба за неким облицима заштите. Стога је у Византијском царству створен веома разгранат систем сигурности и обезбеђења, наравно саобразан ондашњим техничким достигнућима.[98] И у овом случају нећемо погрешити ако утврдимо да је страх био покретач свих иновација у изналажењу направа које ће бити у стању да обезбеде заштиту.

Као што су у већини друштава и цивилизација кључ и брава представљали главна обележја сигурности – неретко уздигнута до значења правих симбола! – тако је и у Византији установљен читав систем закључавања. Углавном се може говорити о два типа кључева, клизном и оном који се окреће.[99] Старији и механички знатно сложенији је систем клизног кључа чија је нарочита одлика да је састављен од зубаца који су под правим углом причвршћени на правоугаону осовину. Његов врх у обртном кретању пролази кроз доњу тачку отвора који је у облику великог латинског слова **L** и налази се у брави.[100]

Други тип закључавања у Византијском царству представљао је кључ који се обрће. Он је био једноставнији од клизног и уживао је знатно већу популарност.[101] По спољном изгледу и механичким карактеристикама он је умногоме био налик данашњем кључу.[102]

Многа световна здања и богомоље били су закључавани, као и градске двери. Приликом освајања градова понекад се догађало да се кључеви главне капије свечано и на начин који је наликовао правој церемонији додељују новом господару. Тако француски историчар и учесник Четвртог крсташког рата Роберт де Клари описује како су се градови Тракије предавали првом латинском цару у Цариграду Балдуину I Фландријском (1204-

[98] О томе подробно в. *Vikan – Nesbitt*, Security in Byzantium, 1 sq.
[99] ODB, II, 1125 (*G. Vikan*).
[100] *Vikan - Nesbitt*, Security in Byzantium, 2-3.
[101] ODB, II, 1125 (*G. Vikan*).
[102] *Vikan – Nesbitt*, Security in Byzantium, 3-4.

1205): „И када је он долазио до замкова и тврђава, они су му се предавали без отпора и у сусрет су му износили кључеве, и свештеници и клирици у одеждама су излазили у процесијама и прихватали га, и Грци су му исказивали знаке поштовања као светом цару."[103] И византијски писац XV века Георгије Сфранцес има једну вест о свечаној предаји градских кључева. Становници Патраса, смештеног на северозападном делу Пелопонеза и окренутог Коринтском заливу,[104] у недељу 5. јуна 1429. године уручили су кључеве тврђаве деспоту Константину Палеологу, доцније последњем византијском цару.[105] На тај начин је овај град после два столећа поново постао византијски.

Предаја кључева града, као знак покорности, била је раширена широм средњовековног света. Тако Јохан Шилтбергер истиче да су синови и удовица емира Карамана изашли пред султана Бајазита I Јилдирима (1389-1402) и свечано му предали град како би спасли животе тамошњих становника.[106] Кипарски историчар Леонтије Махерас описује како је у септембру 1361. године један локални турски емир предао кључеве Аталије кипарском краљу Петру I Лузињану (1357-1369).[107] Турски јаничар Константин Михаиловић из Островице, који је био учесник османлијског запоседања Цариграда (1453), бележи у својим успоменама да су после пада ромејске престонице житељи ђеновске Галате донели кључеве победоносном султану Мехмеду II Освајачу (1451-1481).[108]

Као додатак клизним и ротирајућим кључевима, за осигурање врата и одаја код Византинаца су у широкој употреби били омањи катанци. Премда се сачувао само мали број, о њима можемо да судимо на основу тога што су често сликани уз сломљена врата

[103] Robert de Clari, XCIX, 212-213. Cf. *Vikan – Nesbitt*, Security in Byzantium, 9. Модерни истраживачи сумњају да је латинско учвршћивање у Тракији текло тако лако. Учесницима Четвртог крсташког рата је пришао само део ромејске аристократије. Уп. *Заборов*, Завоевание, 135 н. 375. О читавом питању подробно је расправљао *Ј. Ферлуга*, Византијско племство и крсташи почетком XIII века, ЗРВИ 18 (1978) 111-129.

[104] О Патрасу в. *Andrews*, Castles 116-129; *H. Saranti-Mendelovici*, A propos de la ville de Patras aux 13e-15e siècles, REB 38 (1980) 219-232; ODB III, 1597-1598 (*T .E. Gregory*).

[105] Sphrantzes, 54. Уп. *Ферјанчић*, Деспоти, 116; *Ђурић*, Сумрак Византије, 289; *Никол*, Бесмртни цар, 25.

[106] Schiltberger, 27.

[107] Makhairas, I, 108, No. 125. Cf. *Edbury*, Kingdom of Cyprus, 163.

[108] Јаничарове успомене, 35.

пакла на представама Силаска у ад. Већину су чинили катанци-опруге који су били тако названи јер се реза држала на месту тако што су се гвоздене опруге, налегле на њу – нешто налик вршку стрелице! – шириле унутар катанца док не би доспеле у положај којим су онемогућавале било какво померање.[109]

Занимљива су сведочанства двојице шпанских путописаца који су посетили Цариград у XV столећу. Старији од њих, Руј Гонзалес Клавихо, посетио је византијску престоницу у јесен 1403. године.[110] Он је био у прилици да у два наврата посети манастир Јована Крститеља у Петри.[111] Први пут није могао да види светиње које су се тамо чувале пошто је цар Манојло II Палеолог отишао у лов, а кључеве оставио супрузи Јелени Драгаш. Царица, међутим, када је предавала кључеве Клавиховим пратиоцима била је заборавила је да им све стави на располагање.[112] Стога се шпански изасланик другог дана поново обрео у манастиру светог Јована Крститеља, па је био у прилици да уз појање монаха види разне драгоцености које су се чувале у цркви. Духовници манастира, певајући своје печалне песме и носећи упаљене свеће и мноштво кадионица, донели су један ковчег црвене боје и поставили га на сто прекривен свиленом тканином. Ковчег је био запечаћен са два печата од белог воска, који су били положени у две сребрне копче и затворени двема бравама. Монаси су га отворили и извадили две позлаћене посуде које су служиле да би се на њих ставиле светиње када би се извукле из шкриње. Затим су из ковчега извадили белу врећицу такође запечаћену воштаним печатом. Пошто су је отпечатили, извукли су округли златни ковчежић. У њему се налазио хлеб који је у четвртак на тајној вечери Исус Христос дао Јуди као знак да ће га овај издати. Хлеб је био три палца величине, умотан у танку црвену тканину и запечаћен. Осим тога, из врећице су извукли још један златни ковчежић, мањи него претходни, у којем је налазила кутијица. Била је од кристала и њу није било могуће извадити из ковчежића. У тој кутијици се налазила Христова крв, она која је потекла из слабине

[109] *Vikan – Nesbitt*, Security in Byzantium, 6-9.

[110] *Van der Vin*, Travellers, II, 623 sq.

[111] Реч је о манастирском комплексу посвећеном Претечи који се налази у северозападном делу Цариграда. В. *Majeska*, Russian Travelers, 339-345; ODB, III, 1643 (*A.-M. Talbot*).

[112] Clavijo, 54.

када га је Лонгин ранио копљем.[113] У даљем веома подробном опису Руј Гонзалес Клавихо, између осталог, наводи још једну сребрну шкрињицу, четвороугаону и превучену златом. Била је запечаћена са шест печата, стављених у шест округлих сребрних копчи, и имала је катанац на којем је висио сребрни кључ.[114]

Други шпански путник Перо Тафур који је посетио Цариград у два маха – у новембру 1437. и почетком 1438. године[115] – оставио је занимљив опис своје посете цркви Свете Софије. У опису реликвија које су се чувале у најзначајнијој престоничкој богомољи он истиче да је деспот Константин Палеолог – који је у Цариграду замењивао одсутног брата василевса Јована VIII, тада на путу у Италији[116] – држао један кључ, да је други држао патријарх, а трећи старешина цркве.[117]

Кључеви града су успевали, ако не да потпуно потисну страх изван бедема, а оно бар да га унеколико ослабе како би житељи могли да живе са њиме.[118] У средњем веку, поготово током честих смутних времена, била је то прилична утеха која је уливала извесно осећање сигурности толико потребно угроженом и застрашеном становништву.

Несигурни друмови

Путовати у средњем веку није увек било једноставно и сигурно. Лако је могло да се догоди да се путовање претвори у праву авантуру са тешко сагледивим последицама. Тако је, на пример, у једном извору забележено како су неки ходочасници дошли у Рим путујући преко Мале Азије и Мореје „далеким путевима, кроз многобројне опасности, уз такве напоре, кроз мраз и блато, прашину и загушљиву запару".[119]

Говорећи о преговорима које је Михаило VIII Палеолог водио са српским владарем Стефаном Урошем I (1243-1276) око удаје

---

113 Ibid. 77-79. Cf. *Vikan – Nesbitt*, Security in Byzantium, 4.
114 Clavijo, 79-81. Cf. *Vikan – Nesbitt*, Security in Byzantium, 4.
115 *Van der Vin*, Travellers, I, 52-63; II, 690-705; ODB, III, 2005 (*A. Kazhdan*).
116 *Ђурић*, Сумрак Византије, 322 сл.; *Никол*, Бесмртни цар, 29.
117 *Vasiliev*, Pero Tafur, 104. Cf. *Vikan – Nesbitt*, Security in Byzantium, 8.
118 *Delimo*, Strah na Zapadu, I, 6.
119 PG, 156, col. 32. Уп. *Сметанин*, Византийское общество, 108.

византијске принцезе Ане за млађег краљевог сина Милутина – који се датују у време од 1267. до 1269. године[120] – Георгије Пахимер саопштава занимљиве вести о страху посланика да се крећу путевима према унутрашњости Балканског полуострва. Увек је постојала могућност препада из заседе са многим тешко предвидивим последицама које би један такав случај могао да донесе.

После успешно окончаних преговора, василевс је према Србији упутио цариградског патријарха Јосифа I (1266-1275, 1282-1283), а с њим и своју ћерку са величанственом царском свитом. По доласку у Верију, вође византијске делегације су у складу са налогом царице Теодоре одлучили да најпре на двор Стефана Уроша I пошаљу изасланство које ће испитати тамошње прилике.[121] Разочарани оним што су видели у Срба, византијски емисари су се вратили и о томе известили Јосифа I. Георгије Пахимер бележи следеће: „Кад су се, дакле, вратили изасланици и патријарху тачно изложили шта су видели и чули, сломише онима око њега храброст, те су се плашили да изненада не западну у опасне заседе. Јер нису могли веровати људима који не пазе на стид и покор. Тако су они који су били напред путовали споро и свакног држали сумњивим. Кад стигоше у Охрид, оставише ту принцезу са њеном послугом и пратњом, а они су се, пославши гласнике Урошу, и сами полагано напред кретали."[122] Умесно је подсетити да се Охрид налазио на територији Византије, што казује да и путовање на потезу Верија – Охрид, дакле унутар Царства, није увек било пријатно и сигурно. Ипак, још веће невоље могле су се очекивати у пограничним областима и поготово када се ступи у области под контролом српског краља.

Прошавши Полог, такође у власти византијског цара, изасланици су се приближавали Липљану када су се срели са српским емисарем Ђорђем коме је једна чета људи из заседе нанела штету. „А заседа су се, слушајући о њима, патријархови посланици и раније плашили. Сада их је заиста захватио велики страх да

[120] Виз. извори, VI, 22-24 н. 43 (*Љ. Максимовић*).
[121] О царици Теодори, супрузи Михаила VIII Палеолога, в. *A.-M. Talbot*, Empress Theodora Palaiologina, wife of Michael VIII, DOP 46 (1992) /=Homo byzantinus, Papers in Honor of A. Kazhdan/ 295-303.
[122] Pachym. (F), II, 453-455. Превод: Виз. извори, VI, 27 (*Љ. Максимовић*).

њих саме не задеси некакво зло. Јер, кад ови [sc. Срби] тако праве заседе својима, шта више угледним људима и архонтима, тешко да ће туђе поштедети... У том се десило и нешто друго страшно, што их је бацило у сумњу да ће, настављајући даље, претрпети најгоре. Јер, становници те земље, долазећи у групама, често су опкољавали улогорене [sc. Византинце] и посматрали куда ће даље. Њима је био циљ да посматрају њихове [sc. Византинаца] ствари, како би их, напавши ноћу, опљачкали. То се, најзад, после кратког времена и догодило: дошавши нечујно ноћу, украли су њихове коње и, колико их ноге носе, ишчезли. А ови у зору, угледавши у првој светлости почињено, тражили су починиоце, но трагачима је труд био узалудан."[123]

Нарочито је непријатно, често и крајње опасно, било путовати у време неких ванредних ситуација, поготово у ратно време без обзира да ли је реч о грађанском рату или о упаду стране војске у византијске области. Тако Нићифор Григора наглашава да су у завршној фази сукоба Андроника II и Андроника III Палеолога, крајем 1327. године, све путеве надзирали људи младог цара. Он каже следеће: „Наиме, присталице младог цара поставили су на теснацима путева, нарочито код утврђеног кланца код Христопоља, страже које су контролисале све путнике да немају код себе писма из Цариграда. На тај начин је тешко неко пролазио неоткривен."[124]

Ништа није било боље ни у време грађанског рата четрдесетих година XIV столећа, па Јован Кантакузин вели да док је боравио у Србији од куће му није стигао ниједан човек од имена „и то од страха од оних који су поселе путеве".[125] Исти писац казује и о једној занимљивој епизоди из 1342. године када је неки трибалски пастир Цимпан из околине Просека примио на конак тројицу Кантакузинових посланика, па их је везане одвео узурпаторовом противнику Алексију Апокавку у Солун.[126] Нићифор Григора, који такође описује исте догађаје, потврђује причу цара-писца и саопштава да „један Трибал (sc. Србин), који је тада близу Ромејима боравио, унапред поставивши неке од својих људи у

[123] Pachym. (F), II, 455. Превод: Виз. извори, VI, 28-29 (*Љ. Максимовић*).
[124] Greg. I, 395. Превод: Виз. извори, VI, 202 (*С. Ћирковић*).
[125] Cant. II, 323. Превод: Виз. извори, VI, 420 (*Б. Ферјанчић*).
[126] Cant. II, 256. Уп. Виз. извори, VI, 376-377 (*Б. Ферјанчић*).

заседу покрај пута, ухвати посланике (sc. Јована Кантакузина), и њих као најдражи дар сместа отпреми Апокавку".[127] Учени полихистор бележи како обласни господар Момчило „води разбојнички живот на међама Трибала (sc. Срба) и Миза (sc. Бугара); и стога је, припремајући заседе и клопке, изненада доносио пропаст онима који су пролазили".[128]

Веома сликовит опис страхова који су могли да прогоне византијске путнике који су кретали према областима суседних држава срећемо код Нићифора Григоре. Он је био у ромејској делегацији која је у пролеће 1327. године путовала у Србију. У жељи да што брже стигну на одредиште, једног дана управо око заласка сунца, василевсови изасланици су уместо да прекину пут и заноће наставили пут надајући се да ће наићи на неко лепше коначиште. „Наде нам се ипак нису оствариле" – бележи угледни Ромеј. – „ Неколики разбојнички напади који су се пре извесног времена непрекидно понављали учинили су да је веома брзо тај крај постао пуст и ненастањен. И носили смо се као неке планете, поверивши се Богу и нејасним надањима. При том се спусти ноћ; 'смири се сунце и на путеве спусти се тама',[129] а месеца није било..... Овој ноћи без месечине придружила се и сенка околних брда. Она су толико висока да су нам закривала само небо тако да није било могуће, према изреци, да звездама усмеримо правилно ово наше несрећно путовање. 'А мени у грудима препукло је срце', јер је требало да кренем по 'дугом и тегобном путу'.[130] Наилазимо на веома густ честар, неравно тло са многим узвишењима и провалијама. Нисмо се више обазирали на нашу обућу и одећу потпуно исцепану гребањем трња; плашили смо се за сам вид јер су густе и непрекидне гране дрвећа постале непријатељи нашим лицима; испустивши узде и кајасе којима смо коњима управљали, рукама смо покривали лице. А међу слугама које су нас пратиле и које се уопште нису обазирале на наш страх, било је неких који су галамили и певали јуначке песме; опевали су славне подвиге јунака чију славу 'чујемо тек и не

---

[127] Greg. II, 637. Превод: Виз. извори, VI, 232 (*Б. Ферјанчић*).
[128] Greg. II, 703. Превод: Виз. извори, VI, 254 (*Б. Ферјанчић*).
[129] Хомер, Одисеја, II, 388. Уп. Виз. извори, VI, 622 н. 11 (*Н. Радошевић*).
[130] Хомер, Одисеја, IV, 481 и IV, 393. Уп. Виз. извори, VI, 622 н. 15 (*Н. Радошевић*).

знамо ништа'.[131] А провалије око нас и толике дубодолине између околних брда прихватале су вику и као нека жива бића задржавали је неизмењеном и нетакнутом и истог сазвучја и наизменце одјекивале и одзвањале као у хоровима мелодије које се смењују и одговарају према датом тону. А ја сам у свему томе бодрио разум да издржим и да се не подам многим страховима; али се разум није дао убедити, него ме је готово грдио због путовања у невреме, и стално се враћао на мисао о заседама и разбојницима и људима жедним крви, да не би као из прикрајка искочили и учинили нас жртвом бодежа. Док смо тако напредовали, изненада искочише неки људи из оних провалија и стена, обучени у некакве црне одеће које су биле од вуне и од кожа које би скинули са животиња када им је затребало, налик на демонска привиђења. Додуше, нису то били оклопљени војници, иако нису били ни сасвим лако наоружани, с обзиром да је већина имала у рукама оружје за бој прса у прса као што су копља и секире. Неки од њих су имали и далекобацаче. Ми смо се прво предали запрепашћењу и страху. А како и не би? У туђини, у такво доба дана, а уз то они су се служили језиком који није био наш. Већина су их досељени Мизи (sc. Бугари) који су тамо у суседству од давнина настањени и живе заједно са нашим саплеменицима."[132]

Међутим, радило се о добронамерним људима који су објаснили да су чувари путева и да им је задатак да спрече сваког ко ради пљачке кришом хоће да дође у оближње крајеве. Ускоро се зачуо и лавеж паса из оближњег села што је потпуно раскравило уморне византијске путнике који су после бурне ноћне пустоловине прижељкивали одмор. „Туда смо се журно упутили и сваки се распршио у друго коначиште, као бродоломници који се у олуји домогну било какве луке. Ако кажу да је хлеб гладноме сладак било какав да је, тако се и нама чинило заиста пријатним и угодним да се ваљамо у пепео."[133]

[131] Хомер, Илијада, IX, 189; Хомер, Одисеја, VIII, 73, Хомер, Илијада, II, 486. Уп. Виз. извори, VI, 622 н. 16 (*Н. Радошевић*).
[132] Greg. Epist. II, No. 32, 106-108. Превод: Виз. извори, VI, 622-623 (*Н. Радошевић*).
[133] Greg. Epist. II, No. 32, 109. Превод: Виз. извори, VI, 623 (*Н. Радошевић*).

III СТРАХ ОД БОЛЕСТИ И ЕПИДЕМИЈА*

„За мене би било боље да се уопште нисам ни родио или да сам умро у детињем узрасту!“[1] Овом горком реченицом почиње своје историјско дело, заправо мемоаре, ромејски писац и угледник XV столећа Георгије Сфранцес. Премда се у наведеном исказу може препознати алузија на поједина места у библији – „За што не умрех у утроби? не издахнух излазећи из утробе?“[2] – што није измакло позорности истраживача,[3] склони смо да у њему најпре видимо овоземаљски контекст. Наиме, скрхан тешком болешћу и прикован за постељу, Георгије Сфранцес је своје дело писао на острву Крфу седамдесетих година XV века, док је као духовник, у монаштву назван Григорије, одбројавао последње дане. Због тога верујемо да се у изреченом лелеку, у једноставној реченици напетој као крик и налик на проклетство из некакве народне бајалице, на особен начин одсликава не само свеукупна трагедија византијског света него и лични удес њеног аутора. Стицајем околности Георгије Сфранцес је био очевидац османлијског заузимања Цариграда (1453) и савременик нестанка последњих оаза ромејске државне идеје, Мореје (1460) и Трапезунтског царства (1461. године). С друге стране, он је доживео несрећу – највећу могућу за једног родитеља! – да је наджививео свих петоро своје деце. Отуда у историјском делу Георгија Сфранцеса, које је посвећено последњим Палеолозима и пропасти Византијског царства, можемо прочитати и језгровите белешке о његовој породичној трагедији.

Смртност новорођенчади и деце

„Дана 27. марта 6948. (=1440.) године, на Велики петак“ – записао је лични секретар последњег ромејског цара Константина XI Драгаша Палеолога (1449-1453) – „родио ми се други син

* Део овог поглавља сам прочитао као саопштење у византолошком центру Дамбартон Оукс (Вашингтон) 27. марта 1998. године.
[1] Sphrantzes, 4.
[2] Књига о Јову 3, 11.
[3] *C. J. G. Turner*, Pages from Late Byzantine Philosophy of History, BZ 57 (1964) 353 n. 37.

Алексије, који је живео само тридесет дана."[4] Показало се, међутим, био је то само почетак несрећа које су се немилосрдно устремиле на Георгија Сфранцеса. Још двојица његових синова су преминули у најранијем узрасту. „Дана 14. септембра 6951. (=1442.) године рођен је мој други син Алексије."[5] Ово је, у ствари, трећи син Георгија Сфранцеса, пошто је други који је такође носио исто име, речено је, умро две и по године раније.[6] У продужетку читамо следеће: „Дана 15. августа 6956 (=1448) упокојио се мој син Алексије који је живео пет година и једанаест месеци."[7] Сем наведене двојице, још један син Георгија Сфранцеса је умро као одојче. „Дана 15. августа 6953. (=1445) године родио ми се син Андроник који је живео само осам дана."[8] Да би породична трагедија ромејског великодостојника и његове супруге Јелене била потпуна, и преостало двоје од њихових петоро деце трагично је завршило. Најстарији син Јован Сфранцес је у узрасту од непуних петнаест година, у децембру 6962. (=1453.) године, био погубљен од стране Мехмеда II Освајача јер је тобоже припремао атентат на султана. Како бележи Георгије Сфранцес, неуравнотежени емир је својим рукама задавио несрећног дечака.[9] Јединa пишчева кћи Тамара Сфранцес подлегла је куги у султановом сарају у септембру 6964. (=1455) са тек навршених четрнаест година живота.[10] Очајни отац Георгије Сфранцес, као да даје одушка својој неизмерној жалости за изгубљеном децом, у продужетку записује и следеће: „Јао, јао мени, кукавном родитељу!"[11]

Казивање о породичној трагедији Георгија Сфранцеса и његове супруге Јелене на занимљив начин отвара један осетљив проблем у Византијском царству – проблем смртности новорођенчади и деце! На тај начин покреће се и питање страха који је код Ромеја могао постојати уочи сваког порођаја и за време најрани-

[4] Sphrantzes, 88. Cf. PLP 11 (1991) No. 27273.
[5] Sphrantzes, 92.
[6] PLP 11 (1991) No. 27274.
[7] Sphrantzes, 100.
[8] Ibid. 94. Cf. PLP 11 (1991) No. 27275.
[9] Sphrantzes, 86, 144. Cf.. PLP 11 (1991) No. 27279.
[10] Sphrantzes, 146. Cf. PLP 4 (1980) No. 7027.
[11] Sphrantzes 146.

јег дечијег узраста. У наведеном случају троје од петоро деце умрло је веома рано: два сина одмах по рођењу, после осам односно тридесет дана, и један који није доживео шести рођендан. Георгије Сфранцес је припадао вишим слојевима византијског друштва и свакако је био у стању да својој породици – саобразно оновременим условима живљења – обезбеди пристојан и релативно лагодан живот. Наравно, не треба изгубити из вида ни могућност да је неко од двоје супружника Сфранцес боловао од неке болести или генетским наслеђем носио у себи узрочник поменутих невоља.

Расположиви извори, сасвим разумљиво, искључују могућност да се о смртности новорођенчади и деце у Византији раправља на начин који би подразумевао довољну егзактност. Недостају статистички подаци, односно постојећи источници не доносе потребна обавештења на основу којих би се, на пример, ваљано могла израчунати стопа смртности деце у држави Ромеја.[12] Међутим, неки закључци – верујемо прилично поуздани! – ипак се могу извести.

Као пробни узорак може се узети царска породица Палеолога, последња династија која је владала Византијом од њене рестаурације 1261. до коначне пропасти 1453. године. Овако изабран специмен није проистекао из околности да је реч о владарском роду који је као такав посебан – што је чињеница која не подлеже сумњи – него из простог разлога што нам је о Палеолозима сачувано највише података. Само летимичан поглед на њихову породичну историју, или овлашан увид у њихово подробно генеалошко стабло, откриће нам да је у скоро свакој генерацији неки члан преминуо у узрасту детета.

Оснивач династије Михаило VIII Палеолог и његова супруга Теодора имали су неколико деце, али им је прворођени син Манојло, како саопштава Георгије Пахимер, умро у детињем узрасту.[13] Обично се сматра да је дечак рођен између 1254. и 1257, а свакако је преминуо пре рестаурације Византијског царства

---

[12] На занимљиво питање о контроли рађања у Византији одговара једно истраживање које је додуше ограничено на рановизантијско раздобље. В. *E. Patlagean*, Birth Control in the Early Byzantine Empire, Biology of Man in History (Selections from the Annales. Économies, Sociétés, Civilisations), ed. *R. Forster – O. Ranum*, Baltimore – London 1975, 1-22.
[13] Pachym. (F), I, 247.

1261. године.[14] Тако се догодило да је престо наследио Андроник Палеолог, другорођени али и најстарији живи син василевса Михаила VIII Палеолога. У свечаном слову које је у лето 1261. године у тек ослобођеном Цариграду држао Георгије Акрополит предлаже се цару да свог сина Андроника, који је тада имао око три године, уздигне за савладара.[15]

Следеће покољење царске породице имало је пуно невоља са тек рођеном децом. У првом браку са угарском принцезом Аном, која је умрла већ 1281. године, Андроник II Палеолог је имао синове Михаила (IX) и Константина. Међутим, у другом василевсовом браку са Ирином (Јолантом) од Монферата догодило се да им је неколико деце умрло убрзо после рођења. Георгије Пахимер саопштава да се радило о двоје или троје деце, док је знатно прецизнији византијски песник Манојло Фил који је живео у последњој четвртини XIII и првој половини XIV столећа.[16] У једној песми ромејски поета поименце наводи сву децу цара Андроника II Палеолога и Ирине Монфератске, а троје од њих – Теодора, Исак и Вартоломеј – преминуло је врло брзо по рођењу.[17] Данас се углавном сматра да је други по реду василевс из династије Палеолога у браку са италијанском принцезом имао седморо деце.[18] Троје од њих се упокојило у најранијем детињем узрасту.

У следећој генерацији наследника византијског престола, колико је познато, није било умирања у тако раној животној доби. Наиме, Михаило IX Палеолог, син и несуђени наследник Андроника II, у браку са јерменском принцезом Маријом (Ритом-Ксенијом) имао је два сина и две ћерке.[19] Он је умро већ у четрдесет трећој години живота, а његова смрт се, између осталог, сматра и последицом породичне трагедије – 1320. најпре је изгубио кћи Ану, супругу епирских деспота Томе Анђела (1296-1318) и

[14] *A. Papadopulos*, Versuch einer Genealogie der Palaiologen 1259-1453, München 1938 (reprint: Amsterdam 1962), No. 36; PLP 9 (1989) No. 21505.
[15] Acrop. 188.
[16] Виз. извори, VI, 591 (*Н. Радошевић*); ODB, III, 1651 (*A.-M. Talbot – A. Cutler*); PLP 12 (1994) No. 29817.
[17] Manuelis Philae Carmina inedita, ed. *A.E. Martini*, Neapoli 1900, 16-17. Уп. Виз. извори, VI, 595-596 (*Н. Радошевић*); PLP 9 (1989) Nos 21375 (Теодора), 21440 (Вартоломеј), 21473 (Исак)
[18] PLP 9 (1989) No. 21436.
[19] Ibid. No. 21529.

Николе Орсинија (1318-1323), а затим и млађег сина деспота Манојла који је несрећним случајем убијен у Цариграду.[20]

У четвртом поколењу царског дома поново бележимо један случај смрти одојчета. Наиме, Андроник III Палеолог је још као младић и други савладар деде Андроника II био ожењен немачком принцезом Аделаидом од Брауншвајг-Грубенхагена, која је у Византији добила име Ирина.[21] Према писању Јована Кантакузина, из овог брака, који је због прерано Иринине смрти потрајао само седам година, рођено је једно мушко дете. Оно је дошло на свет у јуну 1321, а упокојило се у узрасту од свега осам месеци, у фебруару 1322. године.[22] Претпоставља се да је по деди Михаилу IX Палеологу добило исто име.[23] Цар Андроник III Палеолог је у другом браку, са принцезом Аном Савојском, имао неколико деце и изгледа да није било смртних случајева у дечијем узрасту.[24] Ни у следећој генерацији, коју је представљао њихов син цар Јован V Палеолог, нису забележени смртни случајеви у најранијем узрасту.[25]

Василевс Манојло II Палеолог, син и наследник Јована V, у браку са српском невестом Јеленом Драгаш имао је чак осам синова и по свој прилици две кћери. Четворо деце је преминуло у детињем узрасту, али од куге: Константин и његове две сестре у Монемвасији, где се породица Манојла II Палеолога налазила док је он путовао по западној Европи (1399-1403), а Михаило у Цариграду 1409-1410. године.[26] Тако се догодило да је још један царев син, који је рођен 1405, такође добио име Константин.[27] И, напослетку, два последња византијска цара, браћа Јован VIII и Константин XI Палеолози, нису имали деце.[28]

---

[20] *Радић*, Време Јована V, 47.
[21] *Laiou*, Andronicus II, 251-253; *Радић*, Време Јована V, 54.
[22] Cant. I, 119. Cf. *Papadopulos*, o. c., 43.
[23] *van Dieten*, Gregoras II-1, 158-159 n. 117. Премда у изворима нема непосредне потврде за овакву претпоставку, она се може прихватити као вероватна. У царској породици Палеолога, а и у Византијском царству уопште, као по правилу најстарији синови су добијали дедино име.
[24] *Радић*, Време Јована V, 79-83.
[25] Исто, 456-458.
[26] О томе опширно в. *Ђурић*, Сумрак Византије, 55-63. Такође в. PLP 9 (1989) Nos 21491 (Константин Палеолог), 21520 (Михаило Палеолог).
[27] Реч је о последњем византијском цару Константину XI Драгашу Палеологу. В. *Никол*, Бесмртни цар, 16 сл.
[28] PLP 9 (1989) Nos 21481 (Јован VIII), 21500 (Константин XI).

Овај летимичан и овлашни просопографски преглед династије Палеолога показује да смртност деце у последњој византијској царској династији није била безначајна. Изнесеним подацима можемо придружити још неке. Тако, на пример, Јован Кинам казује да је једна ћерка цара Манојла I Комнина и немачке принцезе Берте од Зулцбаха, у Византији назване Ирина, преминула у узрасту од четири године.[29] Реч је о малој Ани Комнини, која је рођена 1156, а која је страдала од изненадног наступа високе температуре док се са родитељима налазила на излету у једном од предграђа Цариграда 1160. године.[30] Како је лирски и сетно нагласио солунски митрополит Василије из Охрида у посмртном говору Берти од Зулцбаха, мала Ана је увенула као један цвет кипарске винове лозе.[31]

И у једној од Кратких хроника наилазимо на податак занимљив за проблем смртности деце. Наиме, један члан рода Хрисолор је средином XIV столећа у пет сажетих хронолошких белешки донео неколико података о својој породици. У првој од њих, која није од значаја за нашу тему, аутор чије име не знамо наводи да је 17. октобра 6856. (=1347) године преминуо његов отац Константин Хрисолор.[32] Реч је о личности која се помиње и у неким другим изворима.[33] Иначе, породица Хрисолор није била толико позната средином XIV века. Њени најистакнутији чланови, двојица чувених интелектуалаца Манојло и Димитрије Хрисолори, стекли су славу крајем XIV и почетком XV столећа. У следеће четири белешке син Константина Хрисолора, чије име остаје тајна, саопштава о рођењима његово четворо деце. Он најпре каже: „Дана 29. октобра 6857 (=1348) године, другог индикта, рођен је мој син првенац Константин, у среду, у три сата по дану.“[34] Очигледно је да је прворођени син непознатог родитеља у складу са византијским обичајима добио име по деди који је преминуо годину дана раније. У следећој белешци, трећој по реду, стоји записано: „Дана 26. априла 6858 (=1350) године, истог

[29] Cinn. 202.
[30] О њој в. *Varzos*, Genealogia, II, 452-453, No. 154.
[31] *W. Regel*, Fontes rerum byzantinarum, II, Petropoli 1917 (reprint: Leipzig 1982) 325.
[32] Kleinchroniken, 620, No. 1.
[33] О њему в. PLP 12 (1994) No. 31163.
[34] Kleinchroniken, 620, No. 2.

индикта (!), рођен је мој други син Нићифор, у понедељак, у првом часу по дану."[35] Четврта белешка истог аутора гласи: „Дана 14. јула, четвртог индикта (=1351. године), рођена је моја кћи Еуфросина, треће дете, у уторак, око поноћи."[36] И у последњој, петој белешци, ове минијатурне породичне саге можемо да прочитамо: „Дана 10. октобра, шестог индикта (=1352. године), рођена је моја кћи, четврто дете, која је умрла у детињем узрасту."[37] Име овог детета није се сачувало у рукопису Кратке хронике. Одмах се може уочити да је једно од четворо деце непознатог члана породице Хрисолор преминуло у узрасту детета.

У наведеним случајевима било је речи о царским родовима или аристократским породицама које ипак не могу послужити као прави узорак византијског друштва. Одмах се поставља питање о томе шта је било са смртношћу новорођенчади и деце код обичних, можемо рећи и просечних Византинаца који се могу обухватити проницљивом и свеобухватном синтагмом – „ћутећа већина".[38] Једно занимљиво демографско истраживање, засновано на подацима дипломатичких извора, које је обухватило сеоски живаљ Македоније у првим деценијама XIV столећа казује да је бруто стопа прираштаја становништва била прилично велика, чак 44 на 1000, али је у исто време због високог морталитета новорођене деце нето стопа прираштаја сведена на свега 22 на 1000 људи.[39]

Сви изнети подаци из разноврсних извора казују да је смртност новорођенчади и деце у позновизантијском раздобљу била знатна.[40] Због тога је сасвим разумљиво да је морао постојати и страх пред високим морталитетом најмлађих Ромеја. Тај страх су још више могли да увећају неки несвакидашњи случајеви о

---

[35] Ibid. 621, No. 3.

[36] Ibid. 621, No. 4. Троје поменуте деце, Константин, Нићифор и Еуфросина, наводе се као унуци Константина Хрисолора. В. PLP 12 (1994) No. 31163.

[37] Kleinchroniken, 621, No. 5.

[38] *А. Я. Гуревич*, Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства, Москва 1990.

[39] *A. Laiou-Tomadakis*, Peasant Society in the Late Byzantine Empire. A Social and Demographic Study, Princeton 1977, 292-294.

[40] Релативно висок морталитет новорођенчади у Византијском царству отварао је занимљиво питање њиховог крштења. О томе в. *J. Baun*, The Fate of Babies Dying before Baptism in Byzantium, Studies in Church History 31 (1994) 115-125.

којима се могло чути широм Византијског царства. Тако, на пример, Нићифор Григора у опису догађаја који су се одиграли крајем четврте деценије XIV столећа помиње два необична медицинска феномена. У то време, бележи ромејски историчар, у Цариграду је рођено дете чији је доњи део тела, од ногу до пупка био нормалан, а у горњем делу је имало две главе и четири руке. После само једног дана, оно је преминуло.[41] Много пре тога, наставља своје казивање Нићифор Григора, у граду Трајанупољу, у Тракији, дошло је на свет дете које је у трећој години брбљало као његови вршњаци, али је имало снагу двадесетогодишњег човека. Јело је са одраслима и на извесним местима било је космато као да је пунолетно. Међутим, пре него што је напунило пет година упало је у грозницу и умрло је. Византијски свезнадар даје своје објашњење овог бизарног медицинског случаја и наглашава да је недостатак влажности, која је иначе својствена дечијим организмима, довео до таквог ступња сувоће каква одликује тела двадесетогодишњака. Необична снага коју је то дете стекло за кратко време имала је за последицу нарушавање његовог природног развоја и одрастања. Сама по себи, природа није у стању да управља већ се покорава законима које је за њу утемељио Створитељ. А божански уметник је тако устројио живи организам да ничега у њему не сме недостајти нити бити више него што је потребно. Таква хармонија у телу налик је хармонији у музици: истог часа када само једна струна ослаби или се пак превише затегне ремети се читава мелодија. Истоветно је и у живом организму чији се поредак нарушава услед сваког суштинског недостатка или вишка. Стога је у случају поколебане равнотеже могућ двојак исход: или се тај живот веома брзо развија или остаје на истом ступњу развитка. Као крунско поређење, Нићифор Григора узима пример из ботанике и закључује да се слично догађа са раним цветовима. Они се појављују пре времена, исказују знатан напредак и брзину у развоју, али онда вену од олује и града, губе своју краткотрајну свежину од хладноће и мраза, премда јасно испољавају биљну бујност.[42]

Када се све изречено узме у обзир, онда намах постаје јасно да је изнад сваког рођења лебдела стрепња родитеља и осталих

[41] Greg. I, 546-547.
[42] Ibid. 547.

најближих. Наравно, тај страх није био свуда исти: некад је био сведен само на лагану бојазан, али је било случајева када је постајао права мора за родитеље и блиске сроднике. О том страху нам најбоље говори чувени податак из историјског дела Георгија Пахимера, а тиче се великог страха василевса Андроника II Палеолога и његове супруге Ирине Монфератске. Од њихово седморо деце, подсетимо се, троје је преминуло у најранијем узрасту. Није потребно посебно наглашавати шта је царски брачни пар преживљавао уочи и по рођењу своје ћерке Симониде која је на свет дошла 1293/1294. године. Ево шта о томе приповеда византијски монах и писац Георгије Пахимер.

„А можда није лоше испричати разлог за давање [овог] имена (Симонида). Цар (=Андроник II) жалио је губитак женске деце по порођају, а то се десило код двоје-троје деце. А пошто се и ова младица роди, ужасан страх завлада и за њу, те нека од искусних и часних жена даде савет, уосталом, уобичајен многима, на основу кога се спасаваху новорођенчад. Савет је: да се пред сваку од постављених слика дванаесторице главних апостола учврсте подједнако дуге и тешке свеће, истовремено упаљене, и да се појући моли за новорођенче, продужавајући молитву све до самог утрнућа пламена свеће. Која буде преостала међу другим већ угаслим, његово [sc. тог апостола] име да се да новорођенчету, како би, и оно чувано, преживело. Тако је, дакле, тада и урађено по налогу царевом, и преостала је свећа Симонова, те новорођенче би названо Симонидом по имену, носећи ради заштите апостолово име.“[43]

Мала Симонида је преживела, а касније је постала српска краљица, да би живот завршила као монахиња у Цариграду.[44] Изгледа да је поступак са свећама и сликама дванаесторице апостола који је описао Георгије Пахимер био веома раширен у Византијском царству.[45] Наводи га и ромејски песник Манојло Фил, савременик невоља Андроника II Палеолога и Ирине Монфератске.[46] Штавише, верује се да је необични поступак са

[43] Pachym. (B), II, 276- 277. Превод: Виз. извори, VI, 48 (*Љ. Максимовић*).
[44] О Симониди Палеологини в. *Ласкарис*, Принцезе, 53-82; Виз. извори, VI, 2 et passim; PLP 9 (1989) No. 21398.
[45] *St. Kyriakidis*, Ἑλληνικὴ Λαογραφία, Athina 1922, 365; Виз. извори, VI, 48 н. 94 (*Љ. Максимовић*).
[46] Manuelis Philae Carmina, ed. *E. Miller*, vol. II, Paris 1857, 144. Уп. Виз. извори, VI, 48 н. 94 (*Љ. Максимовић*).

дванаест упаљених лојаница прекорачио византијске границе и није остао непознат и у другим деловима средњовековног света.[47] Занимљиво је напоменути да се овај обичај – који код данашњих људи може да изазове различита осећања у распону од знатижеље и благог чуђења до неверице и отпора мистичком празноверју – у грчком свету одржао чак до XIX столећа. Наиме, француски дипломата и путописац Шарл Пуквил, који је од 1806. до 1816. боравио у грчким земљама,[48] помиње постојање древног обичаја.[49] У византијском свету ово чудновато веровање у заштитничку моћ дванаесторице апостола било је одговор на велики страх који је у већој или мањој мери пратио сваки порођај и долазак на свет новог људског бића.

Страх од болести у Византијском царству није увек морао да буде само страх од умирања него и прибојавање да ће услед болести доћи до тешких и неповољних последица које представљају својеврстан инвалидитет. Тако, на пример, синод цариградске патријаршије је око 1363. године водио занимљиву распру о представци неког свештеника Панкратија, чија је кћи требало да се уда за чтеца Василија, кандидата за ђакона. Међутим, Василије је желео да раскине веридбу, наводећи као разлог чињеницу да невестини родитељи нису дали читав мираз и да је у међувремену девојци опала коса, што је био несумњив знак неке болести. Очигледно је да је млади Василије, поколебан променом вереничиног изгледа или из неког другог разлога, желео да избегне женидбу. Ипак, према слову закона синод је одлучио да Василије може бити рукоположен за ђакона само под условом да се ожени Панкратијевом ћерком, а уколико би узео неку другу девојку за жену, не би могао да рачуна на посвећење у виши црквени чин.[50]

Када се говори о здравственом стању Византинаца и о бољкама које су их нападале, те следствено томе – а у зависности од

---

[47] *Ласкарис*, Принцезе, 58-59 н. 2.

[48] О његовом боравку у грчким земљама в. *F. C. H. L. Pouqueville*, Travels in Greece and Turkey, London 1820 , 1-457; *K. Simopulos*, Ξένοι ταξιδιώτες στὴν Ἑλλάδα 1810-1821, III-2, Athina 1992, 324-409.

[49] *F. C. H. L. Pouqueville*, Voyage de la Grèce, VI, Paris 1827 , 160. Cf. *D.V.Oikonomidis*, "Ονομα καὶ ὀνοματοθεσία εἰς τὰς δοξασίας καὶ συνηθείας τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, Λαογραφία 20 (1962) 450–453. Уп. Виз. извори, VI, 48 н. 94 (*Љ. Максимовић*).

[50] ММ, I, 484 sq. Уп. *Ферјанчић*, Парохијско свештенство, 70.

врсте и озбиљности болести – изазивале и одређени страх код њих, ваља нагласити да су се Ромеји често разбољевали.[51] Широка је скала телесних тегоба које су могле да се обруше на поданике Царства и унесу бојазан и неспокој у њихове мисли и осећања. У даљем тексту ћемо се осврнути на само неке од болести које су се устремљивале на Византинце и у знатној мери реметиле њихов уобичајени живот.

„Од костобоље не устах ни с места!“

Премда се за гихт знало и много раније, Хипократ је у V веку пре наше ере уочио и изнео неке карактеристике гихта које прихвата и савремена медицинска наука. Наводимо неке од њих: евнух не оболева од гихта и не ћелави, мушкарци не оболевају од гихта пре пубертета а жене пре менопаузе, гихт се јавља у пролеће и јесен. У Хипократовим списима ова бољка – која се код нас среће под различитим називима (улози, костобоља, гихт, богавица, шкрипци) – наводи се као најснажнија, најупорнија и најболнија од болести зглобова.[52]

Сматра се тачним оно што је један уважени лекар XVIII столећа изрекао на готово шаљив начин, нагласивши да гихт напада „више богате него сиромахе, више мудре него смешне и да краљеве, владаре, генерале, војнике и адмирале флоте, филозофе и многе друге захвата знатно чешће“.[53] Тако се зна да су многе истакнуте историјске личности боловале од гихта: Александар Велики, Атила, Осман I, Карло V, Филип II, Хенрих VIII, Микеланђело Буонароти, Мартин Лутер, Галилео Галилеј, Исак Њутн, Имануел Кант, Чарлс Дарвин, Петер Паул Рубенс, Јохан Волфганг Гете, Александар Васиљевич Суворов, Ото фон Бизмарк, Стендал.[54]

---

[51] *Бибиков*, Григорий Кипрский, 61.

[52] Medicinska enciklopedija, X, Zagreb 1965, 153-160 (*S. Čunović – T. Dürrigl*). Cf. *R. Jackson*, Doctors and Diseases in the Roman Empire, Norman – London 1988, 40, 166, 170, 177-179; *M. D. Grmek*, Diseases in the Ancient World, Baltimore – London 1989, 72-73; Ch. *Roberts – K. Manchester*, The Archaeology of Disease, New York 1995², 118, 122-123.

[53] *I. Jajić*, Reumatske bolesti s vježbama za reumatičare. Priručnik za bolesnike, Beograd – Zagreb 1978, 107; *L.W. Conrad – M. Neve – V. Nutton – R. Porter – A. Wear*, The Western Medical Tradition 800 BC to AD 1800, Cambridge 1995, 2, 401, 408, 418, 442.

[54] *D. Vukotić*, Giht. Kako nastaje i kako se leči, Beograd – Zagreb 1989, 7.

Византијска медицина је унеколико унапредила античка знања о гихту, а ромејски лекари су први почели да примењују колхицин против ове болести.[55] Штавише, Димитрије Пепагомен је у првој половини XV века написао један трактат о гихту.[56] И позновизантијски писци који казују о појединим истакнутим личностима у Царству, оболелим од костобоље, врло јасно показују да су били прилично упућени у тајне ове тешке болести.

Поједини византијски цареви су боловали од костобоље. Василевс Константин VIII (1025-1028), који је читав живот провео на царском двору и у сенци великог брата Василија II Бугароубице, био је велики љубитељ уживања, пре свега добре кухиње. Он се није либио да се окуша у гастрономским мајсторијама, па је често сам припремао ручкове, а волео је и да према потреби проналази нарочите врсте сосова. Та претерана склоност ка гурманским насладама и раскошним дворским теревенкама, сасвим опречна лекарским саветима о умереном конзумирању хране, није могла да остане без последица. Византијски филозоф и историчар XI столећа Михаило Псел забележио је у своме делу да је Константин VIII „роб стомака и љубавних наслађивања" боловао од костобоље, а особито су га мучиле ноге тако да је једва био у стању да хода. По ступању на престо нико га није могао видети како хода на својим ногама док се у седлу осећао веома сигурно и самоуверено.[57] Михаило Псел наглашава да је још тежи облик костобоље задесио цара Константина IX Мономаха чије су се ноге сасвим деформисале, па је био прикован за постељу и могао је да корача једино уз туђу помоћ.[58]

И Ана Комнина у Алексијади помиње да је њен отац Алексије I Комнин боловао од подагре. Будући да је учена принцеза нагласила да од те болести претходно није боловао ниједан од њихових предака, можемо да закључимо да је добро знала како се костобоља често преноси наслеђем. Међутим, да неко од њених

[55] *В. Станојевић*, Историја медицине, Београд – Загреб 1953, 204; Medicinska enciklopedija, X, Zagreb 1965, 153 (*S. Čunović – T. Dürrigl*).

[56] О њему в. PLP 9 (1989) No. 22359: ODB III, 1627 (*R. J. Macrides*).

[57] Michel Psellos, Chronographie ou histoire d'un siècle de Byzance (976-1077), éd. *E. Renauld*, I, Paris 1926, 29. Cf. *Jeanselme*, La goutte à Byzance, 11 sq.

[58] Michel Psellos, Chronographie, éd. *E. Renauld*, II, Paris 1928, 31 sq. Cf. *Jeanselme*, La goutte à Byzance, 12 sq.

читалаца не би помислио да је оснивач династије Комнина костобољу стекао као љубитељ лагодног живота и разноврсних уживања, Ана Комнина објашњава порекло цареве болести. Једном приликом док се надметао са својим такмацем Татикијем овај је пао са коња право на цареву ногу и повредио му чашицу на колену. Касније су се управо на том месту јавили први болови, а онда је са проласком година болест узнапредовала.[59]

У раздобљу које се налази у средишту наше пажње, судећи према подацима расположивих извора, костобоља је била прилично распрострањена и задавала је много муке онима који су од ње боловали. Премда је то бољка од које се није умирало, оболели од гихта су имали пуно разлога не само да буду потиштени него и да страхују за своју будућност. Када је попримала теже облике, костобоља је оболеле буквално везивала за постељу и лишавала их способности за било какву делатност. Због тога је сасвим умесно говорити да је међу Византинцима постојао страх од ове непријатне болести.

У историјском делу Никите Хонијата срећемо неколико болесника од гихта. Један од њих био је Теодор Кастамонит припадник угледне аристократске породице.[60] Као ујак василевса Исака II Анђела, он је достигао врхунац политичке каријере за владе свог сестрића који га је наименовао да руководи финансијама Царства.[61] Премда не спори његово веома солидно образовање и упућеност у новчане трансакције и фискалну политику, Никита Хонијат истиче да се василевс, попут поданика, у свему повиновао ономе што би му рекао његов ујак. Теодор Кастамонит је страдао од костобоље у толикој мери да су морали на рукама да га доносе код цара Исака II Анђела. Ромејски историчар, не без ироније, наглашава да су двојица носача на носилима – као амфору са вином! – доносили и односили водећег финансијског стручњака у Византијском царству.[62] Гомиле народа, представници чиновничке аристократије и цареви рођаци, свесни огромне моћи Теодора Кастамонита, опкољавали су овог „живог мртваца" и корачали

[59] Ann. Comn. III, 159-160. Cf. *Jeanselme*, La goute à Byzance, 14 sq.
[60] О овој породици која је свој врхунац доживела крајем XII столећа в. ODB, II, 1110 (*A. Kazhdan*).
[61] Chon. Historia, 437 sq. О Теодору Кастамониту в. *Brand*, Byzantium 78, 98, 106, 109.
[62] Chon. Historia, 437-438.

поред њега док су га слуге носиле. Како каже Никита Хонијат, они нису оплакивали њега него свој властити удес јер се без његове воље и одобрења ништа није могло урадити. Штавише, обесан због своје моћи и истовремено притиснут властитим хендикепом да није у стању чак ни да корача сам, Теодор Кастамонит је изричито заповедио да сви највиши великодостојници Византијског царства у његовом присуству морају да стоје као робови.[63] И василевс Исак II Анђео у потпуности се био повиновао овом каприциозном болеснику од костобоље. Та царева болећивост или повлађивање – а није искључено да је реч и о својеврсном осећању инфериорности према ујаку – ишла је толико далеко да му је дозвољавао да носи поједине делове одеће боје пурпура и да се потписује црвеним мастилом.[64] Добро је познато да су то биле привилегије које у Византији имао искључиво василевс, па Никита Хонијат с разлогом говори о необичном и противприродном поретку у ондашњој држави Ромеја. Међутим, уследио је обрт о којем византијски историчар пише са нескривеним задовољством.

Све је тако текло док „милосрдна болест" није „удавила" Теодора Кастамонита. Прилив штетних сокова, који су веома хитро парализали све виталне органе у телу, нарочито се устремио на главу. То му се догодило 15. августа 1192. године, на празник Успења пресвете Богородице, док је окружен многобројном свитом државних угледника јахао ка једном од цариградски манастира. Теодор Кастамонит је тада први пут у животу доживео да га поједини ласкавци из гомиле окупљеног престоничког становништва називају господарем и василевсом.[65] Управо у том звезданом тренутку, који је у његовој таштини могао да пробуди и подгреје најскривеније амбиције, уследио је суноврат – он је био погођен нападом епилепсије. Један од великодостојника који се налазио уз Теодора Кастамонита – реч је о судији за кога Никита Хонијат вели да намерно прећуткује његово име – хитро је отворио и разгрнуо одећу болеснога, а онда се ужурбао да својим појасом веже његове потколенице у уверењу да ће тако онемогућити прилив штетних материја из ногу у главу. Овим

---

[63] Ibid. 438.
[64] Ibid.
[65] Ibid.

поступком, бележи Никита Хонијат, неименовани угледник није могао да осујети одлучујући удар у главу угроженог него је, напротив, изазвао само подсмехе. Наиме, догодило се да му је одећа – лишена неопходне помоћи појаса – непристојно спала, а његов усплахирени и добронамерни покушај да помогне испао је трапав и смешан. Упркос извесном побољшању здравственог стања Теодора Кастамонита, до којег је дошло истог поподнева, ускоро је уследио нови напад којем није могао одолети, па је кроз неколико дана издахнуо. Према речима Никите Хонијата, Теодор Кастамонит је и иначе био слабог здравља, а од непрекидног седења страдао је и од декубитуса.[66]

Ипак, најчувенији пацијент који је боловао од костобоље – међу онима које наводи Никита Хонијат – свакако је василевс Алексије III Анђео (1195-1203). Код њега је до напада болести долазило повремено, а нарочито су му страдале ноге. У тим приликама би се штетне материје сливале у доње екстремитете што је проузроковало неподношљиве болове.[67] Уз то, цар је губио способност ходања, а као последица непокретности појављивали су се страшни напади грознице. Тешка болест која је с времена на време добијала на жестини, страх од њеног наиласка, надљудски болови који су је пратили и потпуна лична немоћ бацили су цара Алексија III Анђела у очајање. Кришом од свих, сем његових највернијих слугу, он се одважио на очајнички корак. Једног дана је закључао врата своје спаваће собе и на ноге ставио раскаљено железо. Са филозофским миром је отрпео ужасне болове и ружним речима се обрушио на лекаре који по његовом мишљењу препоручују само пургативе и никада не дају болеснима некакав други лек. Међутим, исход ове аутотерапије био је поражавајући за василевса. Већ постојећим боловима од подагре придружили су се нови – проузроковани грозним опекотинама од усијаног гвожђа – тако да су у помоћ, ипак, поново позвани лекари. Овога пута они су се суочили са двоструко тежим задатком – требало је да цара скрханог подагром и са страшним ранама на ногама, уз то и потпуно деприминираног, поврате у нормално стање.[68]

---

[66] Ibid. 438-439. Cf. *Jeanselme*, La goutte à Byzance, 20-21.
[67] Chon. Historia, 496-497.
[68] Ibid. 497. Cf. *Jeanselme*, La goutte à Byzance, 20.

О озбиљности новонасталог стања на најбољи начин сведочи податак да су најближи василевсови рођаци, уплашени могућношћу да штетне материје из ногу крену у друге делове тела – што би чак могло довести и до ненадане цареве смрти – почели да брину о томе шта ће се десити ако владар Ромеја подлегне непријатној болести. Чини се да је у тој бризи ипак предњачила царица Еуфросина, супруга Алексија III Анђела, која је већ почела да размишља о евентуалном наследнику престола за случај да остане удовица.[69] Отежавајућа околност се састојала у чињеници да актуелни цар није имао сина него три ћерке. На несрећу, две од њих, Ирина и Ана, однедавно су биле удовице, док је трећа, Евдокија, била удата за српског великог жупана Стефана Немањића.[70] Као наозбиљнији кандидат за византијски трон појавио се протостратор Манојло Камица, царев брат од тетке и један од најбогатијих Ромеја.[71] Када је оздравио, Алексије III Анђео никада то није заборавио свом блиском сроднику и касније је искористио околност да су Камицу заробили Бугари те је одмах конфисковао целокупну његову имовину.[72]

Сва ужурбана размишљања у царској палати око наследника цариградског трона ван снаге су ставили василевсови лекари које је он претходно био обасуо толиким погрдама. Будући да се после горког искуства цар пажљиво придржавао њихових савета и да је употребљавао лекове које су му преписали, побољшање није изостало. Штетне материје су почеле да слабе и да се лагано повлаче, а свакодневна употреба лекарија полако је повратила Алексије III Анђела.[73] Државни послови нису трпели одлагања, па је још недовољно опорављени василевс – према Хонијатовим речима једва је стајао на ногама[74] – морао да хита у Кипселу и спрема нов војни поход.

Поменуто излечење није значило да се цар Алексије III Анђео сасвим ослободио невоља које му је задавала костобоља. Напротив, отприлике годину и по дана касније, с јесени 1200, он се после

[69] Chon. Historia, 497.
[70] *Ласкарис*, Принцезе, 7-37; *Varzos*, Genealogia, II, 726. EPLVIP I (1996) 239 (*R. Radić*).
[71] *Радић*, Обласни господари, 210-211.
[72] О томе ће више бити речи у VI поглављу, у одељку под називом *Разграбљена имовина*.
[73] Chon. Historia, 497.
[74] Ibid. 499.

бављења на Истоку обрео у Питији, бањи која се налазила јужно од Халкедона.[75] Тамо је провео извесно време на лечењу: излагао је костобољно тело топлим купкама и пио је лековиту воду.[76] Упркос лечењу, нови напад болести код Алексија III Анђела уследио је следеће 1201. године. Како бележи Никита Хонијат, било је то треће зло које је задесило цара у исто време.[77] Прво је било оличено у заједничком покрету обласног господара Добромира Хрса и протостратора Манојла Камице, који се избавио из бугарског заточеништва. Они су у лето 1201. године потпуно узбуркали делове Македоније, Тесалију, средњу Грчку и чак Пелопонез.[78] Друго зло било је одметање Јована Спиридонакиса, управника области Смољани, до којег је такође дошло у лето 1201. године.[79] Пошто није био у стању да се сам стави на чело византијске војске која је требало да умири метежнике – стара бољка га је изнова везала за постељу и лечење[80] – василевс је тај задатак поверио својим војсковођама.

У свом историјском делу Никита Хонијат наводи још једног релативно угледног болесника који је патио од костобоље. Био је то Филокал, таст цара Алексија V Мурзуфла, који је управо Хонијата потиснуо са положаја великог логотета почетком 1204. године. Отуда византијски историчар пише негативно о Филокалу и истрајава на томе да је он, у ствари, вешто парадирао са својом подагром и злоупотребљавао је у политичке сврхе.[81]

Од костобоље је страдао и именом непознати стари цариградски судија, јунак једне од многобројних потресних прича које Никита Хонијат доноси на страницама свог историјског дела, а које се односе на бурна збивања по уласку крсташа у ромејску престоницу априла 1204. године. Подсећања ради, византијски писац је са својом породицом тада провео пет страшних дана у покореном мегалополису који су обесни латински освајачи немилосрдно пљачкали. Никита Хонијат је са једном групом Ви-

[75] Питија је још у VI столећу, у време цара Јустинијана I, била позната као бањско лечилиште. В. *Vryonis*, Decline, 13; *Magoulias*, City of Byzantium, 403 n. 1424.
[76] Chon. Historia, 529.
[77] Ibid. 534.
[78] *Радић*, Обласни господари, 203.
[79] Исто, 219.
[80] Chon. Historia, 534 sq.
[81] Ibid. 565. Cf. *Jeanselme*, La goutte à Byzance, 3; *Brand*, Byzantium, 251.

зантинаца, коју је чинило неколико мушкараца и више жена, покушао да се извуче из града. Да би били мање упадљиви, договорили су се да жене буду у средини и да младе девојке намажу лице како би сакриле девојачко руменило. Но, само што су минули храм великомученика Мокија, бележи Никита Хонијат, један латински војник се попут вука устремио на младу и лепу девојку и узео ју је. Читава група је жалосно завапила, а девојчин отац – стари судија који је сасвим страдао од подагре – у очајању је легао на тло и завапио за помоћ. Све наде је полагао у Никиту Хонијата.[82] После много перипетија све се добро завршило и девојка је ипак била враћена међу своје.

Занимљиво је напоменути да је и један од угледних учесника Четвртог крсташког рата боловао од костобоље. О томе извештава француски историчар Жофруа Вилардуен. Реч је о грофу Гиј де Сен-Полу који је страдао од силног напада подагре која је нарочито ударила на колена и стопала, па није могао да учествује у даљим акцијама крсташа него је морао да лежи у Цариграду.[83] Нешто касније француски витез каже да се десила велика несрећа и да је преминуо гроф Гиј де Сен-Пол који је боловао од подагре и дуго времена био прикован за постељу.[84]

Историчар Никејског царства Георгије Акрополит, описујући догађаје који су се одиграли 1246. године, наводи како су одреди никејског цара Јована III Ватаца (1221-1254) лако поседи град Мелник. Наиме, тадашњи управник тврђаве бугарски бољар Никола Литовој је беспомоћно лежао у кревету – смлављен подагром! – те је проникејска странка коју је предводио Никола Манклавит предала град царевим трупама.[85]

И у историјском спису Георгија Пахимера помињу се оболели од костобоље. У занимљивом контексту говори се о једном западњаку који је боловао од подагре. Реч је о Јовану де ла Рошу (1263-1280), владару Атинског војводства – једне од крсташких творевина насталих на рушевинама Византијског царства после 1204. године – који је морао да одбије понуду севастократора Јована I Анђела, владара Тесалије (1268-1289), да се ожени његовом

---

[82] Chon. Historia, 589-590.
[83] Villehardouin, II, No. 314, 122.
[84] Ibid. No. 334, 144.
[85] Acrop. 78-79. Уп. *Златарски*, История, III, 432.

ћерком. Разлог за ово одбијање био је веома необичан, али сасвим оправдан. Несрећни Јован де ла Рош је толико пострадао од подагре да није био у стању да се жени, али је ипак пронађено решење које је погодовало обема странама. Млађи брат владара Атинског војводства Виљем де ла Рош (1280-1287) се оженио севастократоровом ћерком.[86]

Каснији писац Нићифор Григора такође описује невоље појединаца који су били оболели од костобоље. Тако је цариградски патријарх Јован XIII Гликис (1315-1319) због уважавања патријаршијског положаја намеравао да се замонаши.[87] Његова супруга је примила монашки завет када јој је муж постао византијски првосвештеник. Међутим, василевс Андроник II Палеолог био је против замонашења Јована Гликиса из практичних разлога. Мало пре тога угледни црквени великодостојник је почео да обољева од костобоље, тако што су се у одређеним деловима године у његовом телу појављивале штетне течности и тада би пуно испаштао од болова. Лекари су препоручивали да је неопходно да једе месо, а као монах морао би да буде лишен употребе ове важне животне намирнице.[88] Болест Јована XIII Гликиса је у међувремену добила на замаху тако да је имао пуно да пропати услед силних напада костобоље. Уз василевсову сагласност напустио је место патријарха и наставио да живи у манастиру Кириотиси из дана у дан ишчекујући смрт.[89] Како саопштава Јован Кантакузин, и месазон Нићифор Хумн – савладан костобољом! – морао је да напусти вођење државне политике и да се повуче из активног живота.[90] У житију преподобног Атанасија Метеорита наводи се да је његов ујак умро у Солуну од артритиса.[91]

У наведене вести византијских извора о костобољи савршено се уклапа и један српски источник који је настао у другој полови-

[86] Pachym. (F), II, 425. Уп. *Ферјанчић*, Тесалија, 102; *Nicol*, Despotate, II, 19 n. 33.
[87] О Јовану XIII Гликису в. PLP 2 (1977) No. 4271; ODB, II, 1055 (*A.-M. Talbot*).
[88] Greg. I, 270.
[89] Ibid. 289.
[90] Cant. I, 67. О њему в. *J. Verpeaux*, Nicéphore Choumnos: Homme d'État et humaniste byzantin (ca. 1250/1255-1327), Paris 1959; *I. Ševčenko*, Études sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos, Bruxelles 1962; ODB, I, 433-434 (*A.-M. Talbot*); PLP 12 (1994) No. 30961.
[91] Bios Athanasiou, 240. За основне податке о Атанасију Метеориту, монаху XIV столећа, в. ODB, I, 219-220 (*A.-M. Talbot*); EPLVIP 1 (1996) 151-152 (*R. Radić – A. Savvides*), 2 (1997) 55 (*B. Spanos*), 3 (1998) 52 (*B. Spanos*).

ни XIV столећа. Реч је о кратком тексту извесног „грешног“ Михаила који је имао двоструку несрећу. Осим што је патио од „страха турског“[92] – било је то време најезде Турака на југоисточне делове Балканског полуострва – злосрећни Михаило је био толико сломљен подагром да уопште није могао да се креће. Зато је и језгровити запис који је оставио за будућа поколења налик гласу умирућег у пустињи. Грешни Михаило је забележио следеће: „И Бог да извести што патих од страха турчскога овамо. Од костобоље не устах ни с места, и прославих Бога, ни могох бегати ни ино што рекох: о, мати божија хвостанска, покри од садашње ове беде... О што пати душа од бегов турчских, мати божија, покри ме раба свога. Бог да прости судију, јер ми даде три чаше велије вина.“[93]

Не можемо а да се не запитамо откуд та бољка код испосника и монаха чији је живот, проведен у посту, молитви и минималном конзумирању хране потпуно саобразан лекарским саветима. Они су увек далеко од раскошних дворских трпеза, препуних различите хране, где се исувише обилно обедује. Остајући у извесној недоумици, ипак ћемо се задовољити објашњењем да се костобоља преноси и наследним путем. А можда јој погодују и дуга бдења и вишечасовне молитве у незагрејаним црквама за студених зимских дана.

Осим поменутих Константина VIII, Константина IX Мономаха и Алексија III Анђела, још двојица ромејских царева – Јован V и његов унук Јован VIII Палеолози – боловали су од костобоље. Дука, византијски историчар XV столећа,[94] саопштава да је Јован V због гихта који му је напао ноге био прикован за кревет, такорећи полумртав од прождрљивости, прекомерног пијанчења и раскалашног живота.[95] О царевој болести пише и Лаоник Халкокондил.[96] Узгред буди речено, исти писац наводи и да је

[92] *Калић*, „Страх турски“, 185 сл. О страху од Турака у Византијском царству више ће бити речи у последњем XIV поглављу.
[93] *Radojičić*, Antologija, 115; *Радојичић*, Развојни лук, 126.
[94] О њему в. *Е. Черноусов*, Дука, один из историков конца Византии, ВВ 21 (1914) 117-121; *С. Красавина*, Мировоззрение и социально-политические взгляды византийского историка Дуки, ВВ 34 (1973) 97-111; PLP 3 (1978) No. 5685; ODB, I, 656-657 (*A.-M. Talbot*)
[95] Ducas, 77. Уп. История Византии, III, 166 (*З. Удальцова*); *Радић*, Време Јована V, 448.
[96] Chalc. 76. О Лаонику Халкокондилу в. *A. Wifstrand*, Laonikos Chalkokondyles, der Lezte Athener. Ein Vortrag (Scripta Minora Soc. Hum. Litt. Lundensis 2), Lund 1972; ODB, I, 407 (*A.-M. Talbot*); PLP 12 (1994) No. 30512.

османлијски султан Бајазит I боловао од костобоље.[97] Дука за Јована VIII Палеолога каже да је више година патио од гихта, а да су његово стање погоршавали дубока туга и потиштеност после повратка из Италије, с једне стране због догађаја око уније, а с друге због смрти треће супруге Марије Комнине из Трапезунта.[98] Подробније податке о василевсовој болести, која је повремено изазивала делимичну или потпуну парализу руку и доњих делова тела, доноси нам шпански поклисар Перо Тафур. Он истиче да је било тренутака када Јован VIII Палеолог уопште није могао да хода, па су га његови људи носили у столици.[99] У Венецију је у јуну 1432. године чак стигла вест да је византијски цар преминуо. Међутим, радило се о нетачној гласини. У ствари, василевс, који се крајем зиме толико разболео да није могао да корача, склонио се у цариградски манастир Филантропа и тамо провео четрдесет дана.[100] Такође је познато да је због истоветних тегоба – бољка је с годинама све више добијала на јачини! – Јован VIII Палеолог био приморан да на путу за Млетке, у децембру 1437, прекине пловидбу и на неком пустом острву негде између Корчуле и Задра проведе четири дана.[101] Знаменита је епизода са његовог пута по Апенинском полуострву када је је враћајући се из лова, који је био његова велика страст, на коњу ушао у једну кућу. Неопходно је нагласити да то није урадио из охолости него из простог разлога што није био у стању да хода.[102]

Костобоља и болесници који јој подлежу помињу се у више наврата у чувеном Мазарисовом путовању у царство мртвих, тексту који је састављен 1414/1415. године.[103] Изнесени подаци

[97] Chalc. 71, 147. Зна се да је и оснивач династије Осман I (1288-1326) боловао од костобоље, а о томе постоји једно занимљиво истраживање. В. *E. Jeanselme*, Goutte et tares nerveuses dans la dynastie des Osmanlis, Communication à la Société française d'Hist. de la Médecine, t. XVII, Nos 11-12 (Nov.-Déc. 1923) 5-16.
[98] Ducas, 279.
[99] *Vasiliev*, Pero Tafur, 120
[100] *N. Oikonomides*, On the Date of John VIII's Letter to Saradja Beg (April 1432), Byz. 34 (1964) 105-109 (= VR, Documents et études sur les institutions de Byzance. VIIe – XVe siècles, VIII, London 1976). Уп. *Ђурић*, Сумрак Византије, 331-332.
[101] *Ђурић*, Сумрак Византије, 332.
[102] *K.M. Setton*, "The Emperor John VIII slept here...", Speculum 33 (1958) 222-228. Уп. *Ђурић*, Сумрак Византије, 332-333.
[103] Mazaris' Journey, 30, 32, 58, 66, 70. О овом делу и његовом аутору в. PLP7 (1985) No. 16117; ODB, II, 1324-1325 (*A.-M. Talbot*).

указују да је посреди бољка која је била прилично распрострањена у Византији и која је доносила пуно невоља онима који су је имали. Била је то једна од болести за које се каже да се од ње обично не умире, али да се са њом умире.

Болесни Георгије Сфранцес

Византијски лекари – пре свих чувени Аетије из Амиде у VI столећу[104] – разликовали су гихт од реуматизма.[105] Византијски великодостојник Георгије Сфранцес је годинама боловао од реуматизма, па су белешке о сопственом здравственом стању на последњим страницама његових мемоара један од најупечатљивијих описа ове опаке болести која је средњовековним људима задавала пуно потешкоћа. У поодмаклој фази она је попримала обележја која су давала разлога за страховање. Георгије Сфранцес најпре каже да се 26. јула 1472. године толико разболео да су га, док је лежао у несвестици, произвели у великосхимника.[106] У његовим мемоарима можемо да прочитамо и следеће редове:

„Дана 1. октобра исте (=1476) године реуматизам ме је погодио у главу и колена, тако да ми је из уста, носа и ушију истекло толико течности да су већ изгубили наду да ћу преживети. Три пута на дан су мени несрећнику читали молитве... Иако сам после прездравио дуго сам остао глув, тако да нисам могао да чујем ни звона која су звонила у мојој близини. Уз то, због болова у нози био сам непокретан."[107]

Оболеле од реуматизма превасходно је поражавала чињеница да лако могу доспети у сасвим беспомоћан положај, тако што ће непомично лежати у постељи и евентуално бити у стању да се уз нечију помоћ придигну и начине неколико корака. Отуда не треба да чуди да је и Георгије Сфранцес, потпуно здробљен акутним реуматизмом и клонуо духом, призивао смрт као исце-

---

[104] О њему в. ODB, I, 30-31 (*J. Scarborough*).
[105] *Станојевић*, н. д. 205.
[106] Sphrantzes, 190.
[107] Ibid. 194.

лење од свих његових несрећа. Јер, сасвим је извесно, страх од властите непокретности засигурно може попримити тако озбиљне размере да у знатној мери не само уздрма психичку равнотежу болесника него и умногоме поколеба његову жељу за животом.

Заразе у војсци

Велика група људи на релативно малом простору и у приликама смањених хигијенских и санитарних услова, који се могу означити и као ванредни, неретко је подложна налетима разних заразних болести. У вестима византијских писаца налазимо податке о разним епидемијама које су погађале војничке логоре и понекад односиле и људске животе.

Никита Хонијат доноси податак да је у табору латинских војника који су у јулу 1205. године водили тешке борбе у близини Једрена у Тракији дошло до заразе. Према византијском писцу, узрок су била тела погинулих ратника ускладиштена у шаторима и употреба хране на коју нису били навикнути, а коју је конзумирала већина војника, односно сви у логору.[108] И француски историчар Жофруа Вилардуен говори о некаквој епидемији која је претходне 1204. године десетковала одреде латинског цара Балдуина I Фландријског. У војсци која је после заузећа Солуна пошла ка Цариграду избила је зараза и многи од ритера нису могли ни да се крећу. Део њих је остављен да се опоравља у градовима кроз које су пролазили, а известан број латинских ратника био је ношен на носилима. На путу је преминуло четрдесет ритера, од којих су неки били прослављени ратним подвизима и веома угледни.[109]

И Георгије Акрополит је забележио случај епидемије у никејској војсци. Реч је о походу који је василевс Теодор II Ласкарис водио 1255. године. После запоседања Мелника, никејски одреди су се запутили ка Солуну, а „затим је цар одатле прешао Вардар и тек што је минуо Воден ту је подигао логор јер се разболео од

[108] Chon. Historia, 624.
[109] Villehardouin, II, Nos. 290-291, 98-100. Уп. *Б. Ферјанчић*, Почеци Солунске краљевине (1204-1209), ЗРВИ 8-2 (1964) /=Mélanges Georges Ostrogorsky II/ 103-104.

некакве болести пробавних органа која је била раширена у тамошњој војсци. Провевши не много времена – само толико колико је било потребно да прездрави – он је кренуо ка Прилепу".[110] Допуштено је претпоставити да се радило о дијареји.

Чувен је био помор који је задесио српску војску под Сером када је помагала узурпатору Јовану Кантакузину да заузме овај важан град крајем лета 1342. године. О томе пишу двојица великана византијске историографије XIV столећа Нићифор Григора и сам Јован Кантакузин. Према Григориним речима, Бог се јасно успротивио намерама ромејског узурпатора: „Јер, пре него што се улогорио да би опсео град, нека опасна болест сручи се на табор Трибала; или од необузданог и неумереног једења грожђа, или због неког другог узрока, не знам које од та два. Пошто доиста свака рука и лекарско знање беху немоћни против болести, свакодневно су многи мртваци покопавани. И пошто за мало дана смрт однесе више од хиљаду, већина се због тога узнемири и запрети да ће отићи, па стога сви хитро подигавши се крену, јављајући Краљу (sc. Стефану Душану) да је војску без људског напада задесила несрећа."[111]

Јован Кантакузин, који се налазио под Сером када је дошло до болести међу српским војницима, даје још подробнији опис поменутих догађаја. У његовој историји читамо следеће: „Док се то дешавало, разболи се Вратко, наистакнутији међу војводама, па се војска овде задржа у логору једанаест дана. Када се он опорави, онда болест захвати Оливера, па је потребно исто толико ако не и више остати. Када је и њему било боље, разболеше се и остали архонти и скоро читава војска. Претоваривши се медовином и месом, којима овај крај веома обилује и затим измуљавши грожђе и слатким моштом се одмах препијајући, западоше у ватру и изнемоглост и болешћу обрвани умираху. И немали број високих старешина умре и од војске више од хиљаду пет стотина људи. Од Ромеја који су пратили цара (sc. Јована Кантакузина), ни један није умро, нити се разболео."[112]

---

[110] Acrop. 117.

[111] Greg. II, 647-648. Превод: Виз. извори, VI, 240-241 (*Б. Ферјанчић*).

[112] Cant. II, 292-293. Превод: Виз. извори, VI, 410-414 (*Б. Ферјанчић*).

Лекари, лекови, рецепти

Упркос неспорној чињеници да је у односу на античку медицину византијско лекарство доживело извесну осеку, не може се порећи да су ромејски лекари на извесним пољима унапредили постојећа знања.[113] Наиме, византијска медицина није унапредила теоријску основу медицине јер се слабо бавила анатомијом, физиологијом и патологијом, али је у великој мери усавршила вештину дијагностике и терапије, као и хируршку оперативну технику, фармакопеју и фармацију. С друге стране, не мање важна заслуга византијске медицине лежи и у општепознатој чињеници да је ромејска цивилизација сачувала највећи број античких медицинских дела.

Није на одмет упозорити да Ромеји често нису имали високо мишљење о својим лекарима. Димитрије Кидон, истакнути интелектуалац и политичар XIV века,[114] у једном писму саопштава да је његов страх од лекара већи него страх од болести. Они улажу све своје напоре у брбљање бесмислености и обмањивање, не примећујући да мудрим саветима одржавају болест или је чак још више погоршавају.[115] И Кекавмен је саветовао своје читаоце да у случају болести не иду код лекара него да се лече постом.[116] Понекад су лекарије које су препоручиване за излечење неке бољке биле натопљене најчудноватијим сујеверјем. На пример, у случају зубобоље неопходно је да се ухвати речни рак и да му се извади десно око, стави на болесни зуб, а рак обавезно пусти жив.[117]

Од византијских интелектуалаца нарочито опседнут болешћу и телесном слабошћу био је цариградски патријарх Григорије II Кипарски, па је та врста заокупљености код њега попримала како

---

[113] О византијској медицини в. *O. Temkin*, Byzantine Medicine, Tradition and Empiricism, DOP 16 (1962) 95-115; Simposium on Byzantine Medicine (= DOP 38), Washington 1984, 1-259; ODB, II, 1327-1328 (*J. Scarborough*); Культура Византии, III, 370 сл. (*С. Н. Гукова*).

[114] О њему в. *F. Kianka*, Demetrius Cydones (c. 1324-c. 1397): Intelectual and Diplomatic Relations between Byzantium and the West in the Fourteenth Century, New York 1981, 1-230; PLP 6 (1983) No. 13876; ODB, II, 1161 (*F. Kianka*); *Поляковская*, Портреты, 19-151.

[115] Cydonès, Correspondance, I, No. 110, 149. Уп. *Поляковская*, Портреты, 93.

[116] *Поляковская – Чекалова*, Быт и нравы, 166 (са навођењем изворног податка).

[117] Исто, 258-259.

гротескне тако и шаљиве размере.[118] У великом броју писама овога духовника помињу се разнолике бољке и уопште стања у широком распону који на крајевима има крепко здравље, с једне, и потпуну слабост организма, с друге стране. Григорије Кипарски наглашава да лоша исхрана и неповољни услови становања доприносе погоршавању болести, да је после невоља са морском болешћу неколико дана осећао тегобе и морао да гладује и лежи у постељи, да су му болест и слабост сметали да напише писмо, да душевне слабости изазивају болести тела, да је био обузет унутрашњим жаром врућином слично огњу пакла; он својим пријатељима пише о поремећају рада желуца, не либи се да наводи неподношљиве призоре истицања слузи и крви који су изнурили његово тело, вајка се на чест кашаљ и гушење као последицу конзумирања студене воде које је најпре довело до прехладе и кијавице, помиње невоље са зубима, тешку главу, отоке на лицу, свраб, али и своје поуздање у благотворну моћ купке.[119] После читања његових писама остаје недоумица о томе да ли је уопште и било болести која се није обрушила на цариградског првосвештеника. Тешко је отети се утиску да је угледни богослов био неотпоран према хипохондрији, али нас чињеница да је поживео непуних пет десетлећа упозорава да не хитамо са закључцима. Уз то, попут многих других Византинаца и Григорије Кипарски је спреман да прекори лекаре будући да умеју да заборave на човекољубље и племенитост свог позива, па пренебрегавају болеснике који нису у стању да им плате за лечење.[120] И у појединим писмима Манојла II Палеолога помињу се болести,[121] али у сваком случају не до ступња опседнутости као код реченог цариградског патријарха.

[118] На овог „савршеног" болесника пажњу нам је скренула госпођа Ангелики Лаиу, професор Универзитета у Харварду, која је проучавала његову богату писану заоставштину, пре свега велики број писама. В. *A. Laiou*, The Correspondence of Gregorios Kyprios as a Source for the History of Social and Political Behaviour in Byzantium, or on Government by Rhetoric, Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit: Referate des Internationalen Symposiums zu Ehren von Herbert Hunger (Wien, 30. November bis 3. Dezember 1994), Wien 1996, 91-108.

[119] Gregoriou tou Kypriou, Epistolai, No. 72, p. 10-11; No. 74, p. 12-13; No. 77, p. 15-16; No. 88, p. 24-25; No. 97, p. 29-30; No. 103, p. 35; No. 146, p. 103; No. 171, p. 217, No. 197, 499. Уп. Бибиков, Григорий Кипрский, 61-62.

[120] Grtegoriou tou Kypriou, Epistolai, No. 162, 122. Уп. *Бибиков*, Григорий Кипрский, 62.

[121] На пример в. Letters of Manuel II, No. 2, 5-7, No. 22, 63, No. 29, 73.

Византинци су радо збијали шале на рачун својих лекара и умели су да неправедно потцењују њихова знања и умешност. Каткад су те шале умеле да буду веома грубе и готово на ивици доброг укуса. У познатој колекцији „Филогелос“ (Љубитељ смеха), збирци која садржи две стотине шездесет пет шала, налази се чак двадесетак вицева о докторима.[122] У једном од њих неки очајни пацијент долази код злоћудног лекара и жали се: „Докторе, не могу ни да лежим, ни да стојим, чак ни да седим. Шта да радим?“ Ћудљиви доктор му одговара: „За вас је једини лек да се обесите!?“.[1183] Наравно, не може се порећи да је било ситуација и болести на које византијска медицина једноставно није била у стању да пружи ваљан одговор. У тим случајевима су оболели Византинци, односно њихови најближи, тражили друге начине да помогну болесним сродницима или пријатељима.

Чудотворна исцељења

У просторима где се византијска медицина показивала као немоћна размахивали су се надрилекарство или пак раширено средњовековно веровање у чудотворну моћ хришћанских светитеља и њихових мошти. Тада би болесни и њихова брижна околина, понесени не само својом верском затуцаношћу него и очајањем, хрлили према местима која су нудила могућност исцељења. У Христовој поруци апостолима се каже: „Болесне исцељујте, губаве чистите, мртве дижите, ђаволе изгоните; за бадава сте добили, за бадава и дајите.“[124] Уопште, теологија и медицина су се у царству Ромеја неретко не само додиривали него и на особен начин умногоме преклапали.[125] Вера у чудотворну моћ реликвија у лечењу свакојаких тегоба и болести подстицала је побожне на разне поступке. Страх пред бољком која се чинила неизлечивом пресељавао је мисли и усредсређеност оболелих и

[122] ODB, III, 1655-1656 (*A. Kazhdan*).
[123] Philogelos, 94, No. 183.
[124] Јеванђеље по Матеју, 10, 8.
[125] *D. J. Constantelos*, The Interface of Medicine and Religion in the Greek and the Christian Greek Orthodox Tradition, GOTR 33 (1988) 1-17; *S. S. Harakas*, "Rational Medicine" in the Orthodox Tradition, GOTR 33 (1988) 19-43.

њихове околине из сфере рационалног у пределе мистичног у којима је чудотворност моштију надмашивала снагу медикамената. Отуда је и долазило до тога да се мошти преносе, сакривају, удељују, краду, продају и купују. Нема сумње да је било веома много обраћања светитељима и њиховим земним остацима који су посебно чувани, а неки од таквих случајева су забележени у сачуваним изворима.[126]

У једном говору који је у част Светог Никодима Новог саставио Филотеј Кокин, у два маха васељенски патријарх у Цариграду (1353-1354, 1364-1376), помиње се случај чудесног исцељења.[127] Беседа је по свој прилици састављена у време када је Филотеј Кокин био игуман манастира Филокала у Солуну (1340-1344), где се налазио чудотворни гроб поменутог светитеља.[128] У њој се између осталог помиње и чудесно исцељење једног Србина који је живео у Солуну и тешко се разболео. Остало је записано следеће: „Неки Георгије родом Трибал (sc. Србин), по презимену Каравидис,[129] пореклом из Далмације,[130] дође давно Ромејима по сопственој вољи. Боравио је у Солуну. Наједном га је страшна одузетост снашла од које је и лекарска вештина одустала згражајући се, како ми се чини, на то колико је болест била тешка. Много је препатио и готово сав иметак потрошивши на лекаре никакве вајде од њих није имао. Могао је само да их осуђује. Најзад се освестио и схватио да треба да тражи помоћ у овом светилишту. И чим је стигао тамо, много се молио светитељу, па и сузама. Најкориснији лек за убеђивање истиче из светог гроба светитељевог. И тада се тек ослобађа мука и одлази здрав и весео својој кући. Него, тако је то било.“[131]

У житију светог Нифона, светогорског монаха XIV и прве деценије XV столећа,[132] забележена је прича како је он спасао

---

[126] *A.-M. Talbot*, Faith Healing in Late Byzantium, Brookline, MA., 1983.

[127] За основне податке о Филотеју Кокину в. PLP 5 (1981) No. 11917; Виз. извори VI, 629 (*Н. Радошевић*); ODB, III, 1662 (*A.-M. Talbot*); *Радић*, Време Јована V, 234 н. 270.

[128] *А. Цитуриду*, Манастир Филокал у Солуну, Међународни научни скуп: Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање, децембар 1976, Београд 1979, 263-268.

[129] PLP 5 (1981) No. 11086.

[130] Овде се под Далмацијом подразумева истоимена антична провинција на чијој територији се налазила и средњовековна Србија. Уп. Виз. извори, VI, 630 н. 4 (*Н. Радошевић*).

[131] Philotheos Kokkinos, Erga, 90. Превод: Виз. извори, VI, 630 (*Н. Радошевић*).

[132] О њему в. PLP 8 (1986) No. 20687; ODB, III, 1487-1488 (*A.-M. Talbot*).

свог болесног ученика Марка који се тешко разболео. Преподобни Нифон га је помазао јелејем из неугасивог кандила и Марко се одмах придигао здрав и чио са болесничке постеље.[133]

И византијски песник Манојло Фил доноси податак о томе како се Ирина, супруга паниперсеваста Јована Палеолога и ташта српског краља Стефана Дечанског,[134] молила за оздрављење свог зета. Угледна Византинка се обратила Светој Анастасији Исцелитељки за помоћ речима: „Ако те због Трибала (sc. Србина) далеко од Византа (sc. Цариграда) љубав мога срца моли, ти стигавши краљу брзином без крила, краљу који је светлост мојих нада, покажи се у једном од својих чуда и ослободи га тегобних мука. Иако болест шуми у врућици, чим се приближи твој сасуд са помастима, мучење се гаси. Иако, несавладива хладноћа беснећи растаче, супротставља јој се ватра твог мучеништва. Девицу по имену Анастасија[135] ово моли Ирина паниперсевастиса."[136] О озбиљности болести владара Србије сведочи и податак да су из Дубровника у новембру 1326. и у марту 1327. године послали лекаре на српски двор.[137] У сваком случају, српски краљ Стефан Дечански је оздравио било да су му помогли лекари Дубровачке републике или Света Анастасија Исцелитељка.

Занимљиво је напоменути како је цар Андроник III Палеолог оздравио после тешке болести која га је задесила у Дидимотици у јануару 1330. године. Према казивању Нићифора Григоре, василевс је страдао пошто после бављења у купатилу није предузео довољне мере опреза – а било је веома хладно! – те га је задесило укочење у целом телу. Болест се усредсредила на главу и не само да је била праћена неподношљивим болом него је цара чак доводила у стање бунила. Страшна бољка је премашивала ондашња медицинска знања, тако да је преплашени василевс – који се тек приближавао тридесет трећем рођендану – затражио да му донесу мантију црнорисца како би примио монашки завет,

---

[133] Vie de saint Niphon, 17.

[134] О њој в. Виз. извори VI, 68 et passim.

[135] О Светој Анастасији в. Bibliotheca hagiographica graeca, ed. *F. Halkin*, I (Subsidia hagiographica 8a), Bruxelles 1957^2, 24-25.

[136] Manuelis Philae Carmina, ed. *E. Miller*, I, Paris 1857, 311. Превод: Виз. извори, VI, 596 (*Н. Радошевић*).

[137] *Ласкарис*, Принцезе 87; *М. Маловић*, Стефан Дечански и Зета, Историјски записи 41 (1979) 42; Виз. извори VI, 596 н. 21 (*Н. Радошевић*).

пре него што се растане од живота.[138] Он је попут мртвог човека лежао два дана и осим слабашног дисања није давао друге знаке живота. Андроник III се трећег дана пренуо из дубоке несвести и затражио је да му донесу воду са извора пречисте Богородице. Његови људи су похитали да му услише жељу и посули су воду по василевсовој глави, тако да је дошао себи, узео храну и кроз неколико дана се опоравио.[139] И Јован Кантакузин, главни сарадник и најбољи царев пријатељ, помиње болест Андроника III Палеолога и подвлачи чињеницу да је оздрављењу допринела чудотворна вода. Стога је василевс благодарио Богородици што му је спасила живот и у знак захвалности одлучио да након излечења посети вечни извор. Из Дидимотике се запутио у Цариград док су га житељи, који су осетили олакшање због његовог прездрављења, дочекивали са радошћу и излазили му у сусрет све до Региона. Најпосле, тискајући се уз свог господара, допратили су Андроника III до кладенца из којег је избијала чудотворна вода.[140]

Роберт од Кларија казује како су стубови у цркви Свете Софије у Цариграду имали чудесну моћ да исцељују болесне,[141] а слично сведочанство износи и Антоније Новгородски из чијег је пера потекао један опис Цариграда око 1200. године.[142] Неопходно је нагласити да су у старој хришћанској иконографији сцене чудесних оздрављења биле веома омиљене и честе. Штавише, познато је да је средином XIV столећа почиње да опада популарност циклуса мука Христових, док су призори чуда постајали све чешћи.[143]

---

[138] Greg. I, 439.
[139] Ibid. 442. Cf. *van Dieten*, Gregoras, II-2, 321-322 n. 284.
[140] Cant. I, 426-427.
[141] Robert de Clari, No. LXXXV, 182-183.
[142] *Заборов*, Завоевание, 151 н. 331. О Антонију Новгородском в. ODB, I, 124 (*S. Franklin – A. Cutler*).
[143] *С. Радојчић*, Чудесна оздрављења и свети лекари у старом српском сликарству, 700 година медицине у Срба, Београд 1971, 77, 78.

Епилепсија

У старом веку су епилепсију сматрали „светом болешћу" (ἱερὰ νόσος, morbus sacer), али већ је Хипократ епилептичке нападе повезивао са збивањима у мозгу. У средњем веку често су епилептички напади приписивани утицају ђавола, опседнутости, па су за лечење примењивали разне егзорцизме. Премда су се у неким примитивним срединама слична схватања задржала и до нашег времена,[144] данашња наука је далеко поодмакла у истраживању ове тешке болести.[145] С друге стране, много је учињено и у проучавању епилепсије као феномена који је био присутан у различитим историјским епохама.[146]

Једно давнашње истраживање, посвећено епилепсији на престолу Византијског царства, још увек није изгубило на значају и актуелности.[147] И њему је наведено да су шесторица византијских царева боловала од „свете болести" – Зенон (474-475, 476-491), Михаило IV Пафлагонац (1034-1041), Михаило V (1041-1042), Исак I Комнин (1057-1059), Јован III Дука Ватац (1221-1254) и Теодор II Ласкарис (1254-1258).[148] Такође је познато да је од епилепсије боловала Фабија-Евдокија, прва супруга цара Ираклија, која је умрла 612. године.[149] Наравно, византијски писци су били потпуно свесни да је реч о страшној болести, па отуда филозоф и историчар Михаило Псел када говори да је василевс Михаило IV боловао од епилепсије истиче да је био „спутан демонском болешћу".[150]

Најпознатији болесници од епилепсије у позновизантијској историји били су никејски цареви Јован III Ватац и његов син Теодор II Ласкарис. О болести првог пише Георгије Акрополит – који је цара одлично познавао – и саопштава да је једне ноћи у фебруару 1254. године, док се налазио у постељи, василевс изненада остао без гласа, стрмоглавце је пао са кревета и сасвим изгу-

---

[144] Medicinska enciklopedija, II, Zagreb 1967, 458-464 (*F. Hajnšek*).
[145] *B. Marjanović – Z. Levič*, Epilepsija i epileptični sindromi, Beograd 1997.
[146] *O. Temkin*, The Falling Sickness. A History of Epilepsy from the Greeks to the Beginnings of Modern Neurology, Baltimore – London 1971 , 3 sq.
[147] *Jeanselme*, L'épilepsie sur le trône de Byzance, 3-52.
[148] Ibid. 3.
[149] *Остpогорски*, Историја, 127.
[150] *Jeanselme*, L'épilepsie sur le trône de Byzance, 8 sq.; *Крсмановић*, Војно племство, 56 н. 175.

био моћ говора. Лекари су направили засекотине на болесниковим ногама и у њих су ставили одговарајуће лекарије – као што су пробали и друга средства која је предвиђала медицинска пракса – али цар је непокретан прележао не само ту ноћ него и следећи дан и следећу ноћ. Био је погођен апоплектичним ударом, толико јаким да га је лишио сваког покрета и говора. Напослетку, Јован III Ватац је једва дошао себи, док му се боја коже сасвим променила, те је почео лагано да се придиже и враћа уобичајеним активностима. Ипак, с времена на време, наступи болести су се враћали и нису му дали мира. Понекад се догађало да је на самом двору изненада падао и остајао без гласа, каткад би га напад затекао на коњу док је јахао, па су га његови људи узимали и скривали болест од других. Како је подмукло обољење напредовало, василевсово тело је западало у све горе стање, а напади су бивали чешћи. Цар Јован III Дука Ватац се упокојио 3. новембра 1254. године.[151] Каснији писац Нићифор Григора помиње да је Ватаца напала страшна болест, за коју не зна како да је назове, запаљење мозга или епилепсија. Цар је упадао у некакво стање отупелости и омамљености у којем су га мучиле ужасна главобоља и вртоглавица. Читава три дана био је лишен гласа и као мртав, али се потом опоравио и извукао из болести. Ипак, умешност лекара није могла да сасвим уклони обољење које као да се притајило и дубље сакрило. Оно се изнова појављивало тако што је цара изненада нападало на двору или негде на путу када му је претила опасност да падне са коња, па су га на носилима враћали кући. Болови у глави су постепено расли док најзад нису превладали лекарско умеће и Јована III Ватаца одвели у смрт.[152]

Георгије Акрополит о болести Ватацевог сина Теодора II Ласкариса – иначе свог врло блиског пријатеља – извештава сасвим кратко. Историчар Никејског царства пише да је цар пао у тешку болест, тако да су лекари уложили велике напоре и медицинска знања не би ли му помогли, али се све показало узалудним. Будући да га је дуга болест потпуно исцрпла и претворила у костура, он је почео да размишља о монашкој одежди.[153]

[151] Acrop. 101-103. Cf. *Jeanselme*, L'épilepsie sur la trône de Byzance, 39 sq.
[152] Greg. I, 49-50.
[153] Acrop. 153. Cf. *Jeanselme*, L'épilepsie sur la trône de Byzance, 45 sq.

Георгије Пахимер казује да је Теодор II Ласкарис био опхрван тешком болешћу која му није давала мира ни дању ни ноћу и која га је морила црним мислима и присиљавала да у свему подозрева неку опасност.[154] Касније је василевса погодила страшна болест тако да је често падао ничице. Он је сматрао да је бољка исход некакве демонске смицалице.[155] Болест Теодора II Ласкариса помиње и фламански фрањевац Вилхелм од Рубрука који је у раздобљу од 1253. и 1255. путовао у посету великом монголском кану Мангуу (1251-1259).[156] Између осталог, он истиче да је Ватацев син болестан (Filius Vastacii debilis est).[157]

Византијски историчар XV столећа Дука бележи да је деспот Андроник Палеолог, син Манојла II, боловао од епилепсије, односно „свете болести" (ὑπὸ τῆς ἱερᾶς νόσου ἔφθαρτο).[158] Међутим, други извори наводе да је боловао од елефантијазе или лепре.[159] Узгред буди речено, према Дукиним вестима османлијски султани Мехмед I и његов син Мурат II подлегли су епилептичним нападима 1421, односно 1451. године.[160]

Да је епилепсија била и остала страшна болест, чињеница је која не подлеже ни најмањој сумњи. Међутим, наш узорак, сведен само на поједине византијске цареве, не може да послужи као ваљано сведочанство о страху који је речено обољење могло да изазове у ширим слојевима ромејског друштва. Разумљиво, природа сачуваних изворних података – вазда у највећој мери окренутих „великим" људима – не дозвољава једно такво истраживање.

---

[154] Pachym. (F), I, 41, 43.
[155] Ibid. 53. Cf. *Jeanselme*, L'épilepsie sur la trône de Byzance; Культура Византии, III, 583 (*М. А. Поляковская*).
[156] За основне податке о Вилхелму Рубруку в. *P. Jackson – D. Morgan*, The Mission of Friar William of Rubruck, His Journey to the court of Great Khan Mönke 1253-1255, London 1990, 39-47.
[157] Fr. Guillelmus de Rubruc, Itinerarium, ed. *A. Van den Wyngaert*, Sinica Franciscana I, Firenze 1929, 331.
[158] Ducas, 247. О њему в. *Б. Ферјанчић*, Деспот Андроник Палеолог у Солуну, ЗФФ 10-1 (1968) 227-235; PLP 9 (1989) No. 21427; EPLVIP 2 (1997) 190-191 (*R. Radić*).
[159] *Barker*, Manuel II, 372 n. 128.
[160] Ducas, 163, 285.

Куга

Један духовник из Болоње је 1602. године једноставно закључио да због људских греха Бог на човечанство шаље три страшне невоље: рат, глад и кугу.[161] Дакле, страх од куге није се зауставио само на временским оквирима Средњег века него је подједнако погубан био и у потоњим столећима.[162] Престрављени људи је описују као јахача Апокалипсе, као нови „потоп"; један португалски свештеник XVII столећа је означава као „жесток и хитар пламен", док у XVIII веку Холанђани за њу веле да је „нестрпљива болест".[163] Реч је о феномену који је у средњем веку имао особит значај јер је свуда уносио страх и умногоме утицао на оновремена демографска кретања.[164] Према неким прорачунима у раном средњем веку, односно у периоду од VI до VIII столећа, у Европи и на ободима Средоземља куга се појављивала у временским размацима од девет до дванаест година.[165]

Чињенице које утврђује медицина кажу да је куга једна од најопаснијих акутних инфекциозних епидемијских болести и да се веома често завршава смрћу. Њен узрочник је Јерсинов бацил који поједини инсекти преносе са пацова на човека. Испољава се као бубонска форма са отоком и разгнојавањем жлезда – најчешће у препонама или под пазухом – затим као плућна форма и, најзад, као опште заразно обољење читавог организма. Историја куге обухвата раздобље од три и по хиљаде година, а нема земље на свету коју у том дугом периоду није посетила и опустошила.[166] Важан део те застрашујуће повести представља средњовековна епоха која се не без разлога означава као „златно доба бактерија".[167]

---

[161] *Delimo*, Greh i strah, I, 4.

[162] На ту тему је веома инструктиван рад који је написао *W. G. Naphy*, Plague-spreading and a magisterially controlled fear публикован у зборнику Fear in early modern society, 28-43.

[163] *Delimo*, Strah na Zapadu, I, 141, 142, 145.

[164] Отуда се у многим енциклопедијама које су посвећене средњовековљу неизоставно налази и одредница о куги. В. DMA 9 (1987) 672-683 (*R. S. Gottfried*); ODB, III, 1681 (*J. Scarborough – A. Kazhdan*); LM 6 (1993) 1915-1921 (*N. Bulst*).

[165] *Delimo*, Strah na Zapadu, I, 134-135.

[166] Medicinska enciklopedija, VI, Zagreb 1962, 250-260 (*K. Todorović*); *J.-N. Biraben*, Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens, I-II, Paris 1975-1976, 7 sq.; *E. Schimitschek – G.T. Werner*, Malaria, Fleckfieber, Pest: Auswirkungen auf Kultur und Geschichte - Medizinische Fortschritte, Stuttgart 1985, 111 sq.

[167] DMA 9 (1987) 672 (*R.S. Gottfried*).

У једној од Кратких хроника, сачуваној у рукопису из друге половине XIV века која се данас чува у Оксфорду, свих пет вести се односе на кугу. У застрашујућим белешкама можемо да прочитамо следеће: „Треба да се зна да се године 6856 (=1347/1348) догодила 'велика смрт'. Опет се догодила смрт 6873. (=1364/1365) на Криту. Поново је дошла смрт 6884. (1375/1376) године. Друга смрт се десила 6897. (=1388/1389) године. Априла месеца 6906. (=1398) године почела је 'највећа' смрт."[168] Ништа мање нису занимљиви подаци из једне локалне Кратке хронике у којој се међу неколико десетина бележака налази и десет вести о епидемијама куге. И у овом случају је реч о крајње једноставним записима. Уз хронолошку одредницу, годину од стварења света, мењају се само редни бројеви од један до десет уз које стоји концизан израз „десила се смрт". Тако стоји забележено да се 6856. (=1347/1348) десила прва смрт, а у завршној пише да се 6949. (=1440/1441) десила десета смрт. Између ове две године, размакнуте једна од друге готово читаво столеће, налазе се и следеће: 6871. (=1362/1363), 6882. (=1373/1374), 6890. (=1381/1382), 6899. (=1390/1391), 6907. (=1398/1399), 6918. (=1409/1410), 6926. (=1417/1418), 6931. (=1422/1423).[169] Све су то биле године када је у византијским земљама харала епидемија куге. У наведеним белешкама, у којима је смрт реч која се најчешће помиње, сублимиран је велики страх од најсмртоносније од свих пошасти у средњем веку – куге.

Непознати састављач Јањинске хронике наводи три куге које су погодиле овај епирски град у другој половини XIV века.[170] Најпре се то десило 1368. године, после чега је Тома Прељубовић, господар Јањине,[171] тамошње удовице удавао за Србе, а затим и 1374. и 1375. године.[172] Михаило Панарет, хроничар Трапезунтског

[168] Kleinchroniken, 619, Nos 1-5. Cf. *Schreiner*, Komentar, 271, 292, 311, 337, 361.

[169] Kleinchroniken, 242, No. 6, 243, Nos 8-9, 10, 244, No. 15, 245, No. 21, 246, No. 25, 247, No. 28, 249, Nos 36-37. О томе како је острво Крит страдало од куге писао је *Th. E. Detorakis*, Ἡ πανώλης ἐν Κρήτῃ. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστοριάν τῶν ἐπιδημιῶν τῆς νήσου, Ἐπιστ. Ἐπετ. Φιλοσ. Σχολῆς Πανεπιστ. Ἀθηνων 21 (1970/1971) 118-136.

[170] ODB, I, 445 (*A.-M. Talbot*); *Lj. Maksimović*, Το Χρονικό των Ιωαννίνων ως ιστορική πηγή, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου (Άρτα, 27–31 Μαΐου 1990), Arta 1992, 53-62 .

[171] О Томи Прељубовићу ће више бити речи у следећем IV поглављу. В. одељак *Тиранија Томе Прељубовића*.

[172] *Vranousis*, Chronikon, 83, 85.

царства, у своме спису помиње неколико страшних епидемија – 1341, 1347, 1362, 1363. и 1382. године – које су однеле знатан број жртава,[173] а такође и кипарски хроничар Леонтије Махерас – 1348, 1363, 1392/1393. и 1438. године.[174] Кугу из 1391. године, која је у Цариграду оставила мноштво жртава, помиње василевс Манојло II Палеолог у писму упућеном Димитрију Кидону.[175] По византијску престоницу била је погубна и куга из 1361/1362, а о размерама људских губитака речито казује и чињеница да је цар Јован V Палеолог морао да прибегне увођењу нових и тежих пореза.[176]

Куга која је почетком друге деценије XV столећа походила Цариград помиње се у чувеном Мазарисовом путовању у царство мртвих. Он је том приликом двадесетак дана наводно лебдео између живота и смрти, па му се десило да извесно краће време тобоже оде у подземни свет међу преминуле.[177] Неке веома познате и угледне личности позновизантијске историје су умрле од куге: четворо деце Манојла II Палеолога и Јелене Драгаш,[178] Ана Палеологина (1417), руска принцеза и прва супруга цара Јована VIII Палеолога,[179] деспот Теодор II Палеолог (1448).[180]

Георгије Сфранцес нам саопштава једну породичну трагедију која је задесила његове блиске рођаке. Наиме од куге која је 1417. године харала на обалама Црног мора подлегли су његов зет Георгије Палеолог Мамонас са супругом и ћерком. Најпре је преминула девојчица, седам дана касније отац, а седам дана касније мајка, иначе рођена сестра Георгија Сфранцеса. Од осморо њихових слугу од страшне болести упокојило се шесторо, што мушкараца што жена, док се спасло само двоје који су стигли у Цариград и донели лоше вести Сфранцесовим родитељима. Тешко погођен сестрином смрћу и упокојењем сестричине и зета,

[173] Panaret. 66, 68, 74, 75, 80.
[174] Makhairas, I, Nos 66, 135, 622-624, 707.
[175] Letters of Manuel II, No. 20, 61.
[176] Једно писмо Димитрија Кидона казује о тим догађајима. В. Cydonès, Correspondance, I, No. 89, 123. Уп. *Радић,* Време Јована V, 295.
[177] Mazaris`Juorney, 2, 4.
[178] О томе је већ било речи. В. н. 26.
[179] Sphrantzes, 12. Уп. *Ђурић,* Сумрак Византије, 206; PLP 9 (1989) No. 21349.
[180] Sphrantzes, 98. Cf. PLP 9 (1989) No. 21459.

Сфранцесов млађи брат је одмах обукао монашку ризу и одлучио да живот, који је тек био пред њим, проведе у посту и молитви.[181]

Да би се заштитио од куге која је походила смањене и раздробљене остатке Византијског царства, василевс Манојло II Палеолог је према сведочанствима Георгија Сфранцеса 1421. године боравио у манастиру Перивлепти смештеној у западном делу Цариграда, као у некој врсти карантина.[182] Сличну вест налазимо и у делу Константина Михаиловића из Островице који бележи да је за време помора у Смедереву деспот Ђурађ Бранковић (1427-1456) са малим бројем људи отишао на планину близу Београда и тамо је разапевши шаторе боравио док није прошла зараза.[183] Према вестима Леонтија Махераса, кипарски краљ Јаков I (1382-1398) је у страху од епидемије која је 1392/1393. походила острво са женом и свитом избегао у један манастир смештен у планинској области, тридесетак километара од Левкозије. Како пошаст није јењавала, краљ и краљица, налазећи се у стању тешке потиштености, спознали су да уколико сви подлегну болести неће имати никакву корист од острва, па су драговољно напустили карантин у жељи да умру заједно са осталима. У овом случају страх је уступио место дубокој депресији и потпуном мирењу са неумитном судбином. Уприличена је процесија у којој су народ, па и сама краљица Елоиза корачали босоноги, и онда је постепено дошло до стишавања епидемије.[184] Шпански путник Перо Тафур казује да је у време његовог повратка са Понта, због страха од куге, постојала заповед да сви бродови који долазе из Црног мора у Цариград не могу упловити ни у престоничку луку ни у Галату. На удаљености од две морске миље од Цариграда било је подигнуто једно склониште где су бродови могли да истоваре свој терет и где су морали да проведу шездесет дана.[185] Ове мере предострожности биле су неопходне да би се престоница заштитила од куге.

И у временима турске превласти куга је наставила да уноси страх међу становништво у областима некадашњег Византијског

[181] Sphrantzes, 12.
[182] Ibid. 18. Cf. *Barker*, Manuel II, 354.
[183] Јаничарове успомене, 38. Уп. *М. Спремић*, Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба, Београд 1994, 440.
[184] Makhairas, I, 610-612, Nos 622-624.
[185] *Vasiliev*, Pero Tafur, 102.

царства. Тако Георгије Сфранцес каже да је у лето 1467. године избила куга у Цариграду, тада престоници Османског царства, а такође у Једрену и Галипољу, као и околним градовима и селима. Такве куге није било већ годинама, записује бивши ромејски великодостојник, а причало се да су умрле не хиљаде него десетине хиљада људи.[186] Ову кугу је у свом историјском спису подробно описао и Критовул са Имброса који наводи да је у Цариграду дневно умирало преко шест стотина људи, да су неки у страху бежали уопште не хајући ни за најближе сроднике, да није било довољно свештеника да опоју умрле, да су они који су данас копали гробнице за преминуле сутрадан и сами бивали покопавани, да су над свим превладавала осећања очаја и беспомоћности.[187] Једна Кратка хроника – подсетимо се да је реч о књижевном жанру који је негован и у столећима послевизантијске епохе – бележи да је 1594. епидемија куге погодила „несрећну" Монемвасију и да је уз много људских жртава потрајала пет година.[188]

„Црна смрт"

Уз чувену такозвану „Јустинијанову" или „Прокопијеву" кугу, која је уз извесне прекиде безмало педесет година пустошила у VI столећу,[189] најстрашнија пандемија куге у средњем веку десила се средином XIV века и понела је име „Црна смрт".[190] Она је

---

[186] Sphrantzes, 182.

[187] Critobulos, 204-207.

[188] Kleinchroniken, 586, No. 43.

[189] *P. Allen*, The 'Justinianic' Plague, Byz. 49 (1979) 5-20; *T. L. Briton*, The Identity of the Plague of Justinian, Transactions and Studies of the College of Physicians of Philadelphia n.s. 3 (1981) 113-124, 174-180; *L. I. Conrad*, The Plague in the Early Medieval Near East, Princeton, New Jersey 1981, 83 sq.

[190] Литература о „Црној смрти" је огромна и тешко сагледива, а највећи број радова се односи на западну Европу. У овој и напоменама које следе навешћемо неке од важнијих студија. В. *Ph. Ziegler*, The Black Death, London 1969; *R. N. Watkins*, Petrarch and the Black Death: From Fear to Monuments, Studies in the Renaissance 19 (1972) 196-223; *W. C. McDonald*, Death in the Stars: Heinrich von Mügeln on the Black Plague, Mediaevalia. A Journal of Medieval Studies 5 (1979) 89-112; The Black Death: The Impact of the Fourteenth-Century Plague, Papers of the Eleventh Annual Conference of the Center for Medieval and Early Renaissance Studies, ed. *D. Williman*, Binghamton – New York 1982, 9-159; DMA 2 (1983) 257-267 (*R. S. Gottfried*); The Black Death, transl. and ed. by *R. Horrox*, Manchester – New York 1994, 3 sq.; La peste Nera: Dati di una realtà ed elementi di una interpretazione, Atti del XXX Convegno storico internazionale, Todi, 10-13 ottobre 1993, Spoleto 1994, 13 sq.; *K. Bergdolt*, Der Schwarze Tod in Europa. Die Grosse Pest und das Ende des Mittelalters, München 1995^2, 30 sq.

оставила праву пустош не само у Византијском царству него и на читавом европском континенту, а и по бескрајним пространствима Азије, не поштедевши ни северне делове Африке. По свој прилици је потекла у азијским степама где се међу дивљим глодарима налазило непрекидно станиште инфекције. Озбиљне размере досегла је већ 1331, односно 1332. године.[191] Следећи каравански путеве, одатле се ширила према Кини и Индији, потом у правцу Црног мора и Цариграда, а такође ка Каспијском језеру и Малој Азији, па у области Арабије и Египта. Хитрина са којом се распростирала, уз огромну смртност, морала је у средњовековном човеку пробудити исконски страх и осећање беспомоћности пред стихијом која се није могла зауставити. Године 1346. погодила је Крим, остављајући наводно чак осамдесет пет хиљада жртава.[192] Некако у то време су татарски одреди кана Џанибега (1342-1357) безуспешно опседали важну ђеновску колонију Кафу и прибегли су једној од свирепих средстава средњовековног биолошког рата – бацачким справама су окужена трупла убацивали у тврђаву.[193] А онда се италијанским трговачким бродовима ова болест вртоглавом брзином проширила по читавом Средоземљу. Већ у пролеће 1347. била је у Цариграду, септембра исте године у Трапезунту, као и у Месини и Александрији, потом је 1348. захватила Венецију (у јануару), Кипар, Тунис, Марсеј, Шпанију и Париз (у јуну), затим 1349. досегла до Лондона, а на другој страни није мимоишла ни Москву.[194]

За разлику од великог броја западноевропских извора који врве од најразличитијих података о „Црној смрти", у византијским источницима о њој имамо релативно мало вести. Јован Кантакузин наглашава да се куга појавила на северу, међу Скитима (Татарима), и да се потом проширила дуж обалских подручја остављајући за собом много жртава. Она се није проширила само у областима Понта, Тракије и Македоније него је захватила Грчку, Италију и сва острва, Египат, Либију, Јудеју и Сирију, односно прокрстарила је читавим насељеним светом.[195] У даљем

[191] *Dols*, Black Death, 35, 38, 40.
[192] *G. Vernadsky*, The Mongols and Russia, New Haven 1953, 204-205.
[193] *Dols*, Black Death, 52-53; *Радић*, Време Јована V, 177.
[194] *Dols*, Black Death, 54-60: *Радић*, Време Јована V, 177,
[195] Cant. III, 49 sq.

тексту василевс-писац, под неспорним утицајем Тукидида,[196] доноси извесне медицинске појединости о току и развитку болести. Он истиче да је завладало најстрашније очајање, праћено осећањем безнађа, и да се потпуна потиштеност придружила пошасти. Није на одмет нагласити да је „Црна смрт" покосила најмлађег од тројице Кантакузинових синова: тринаестогодишњи Андроник је подлегао страшној болести 1347. године.[197]

Нићифор Григора такође описује пустош коју је оставила страшна пандемија. Премда његов извештај није особито опсежан, драгоцени смисао за живописност и подробност, збивања и осећања људске свакодневице дају му печат потресног сведочанства. Ромејски полихистор помиње да се куга појавила међу Скитима и да се распрострла до Херкулових стубова, а није мимоишла ни острвља у источном Средоземљу. Нештедимице се обарала на свакога био он мушкарац или жена, богат или сиромашан, стар или млад, једном речју без разлике на узраст и положај. За дан или два била је у стању да опустоши мноштво кућа и покоси све њихове житеље којима није било помоћи ни од суседа, ни од ближњих, ни од рођака по крви. Пошаст се није зауставила само на људима него је покосила и животиње које живе заједно с човеком – псе, коње, сваковрсну живину, па чак и мишеве који случајно обитавају унутар кућа.[198]

„Црну смрт" помиње и Димитрије Кидон у једном писму,[199] док је хроничар Трапезунтског царства Михаило Панарет записао да је у септембру 1347. дошло до велике епидемије куге и да су многи изгубили децу и супружнике, браћу и мајке и рођаке, а пошаст се одржала седам месеци.[200] Кипарски хроничар Леонтије Махерас једноставно саопштава да је 1348. године Бог због наших грехова послао помор и упокојила се половина становништва на острву.[201]

---

[196] *T. Miller*, The Plague in John VI Cantacuzenus and Thucydides, GRBS 17 (1976) 385-395; *H. Hunger*, Thukydides bei Johannes Kantakuzenos. Beobachtung zur Mimesis, JÖB 25 (1976) 181-193 (=Epidosis. Gesammelte Schriften zur byzantinischen Geistes– und Kulturgeschichte, München 1989); *E. Schoten*, Johannes VI Cantacuzenus over the pest in Constantinopel, Hermeneus 51 (1979) 155-159 (недоступно).

[197] *Nicol*, Kantakouzenos, 129, No. 26; PLP 5 (1981) No. 10594.

[198] Greg. II, 797-798.

[199] Cydonès, Correspondance, I, No. 88, 122.

[200] Panaret. 68.

[201] Makhairas, I, 60, No. 66.

Према неким проценама које се могу сматрати прилично реалним, верује се да је у раздобљу од 1348. до 1350. на европском континенту од куге пострадала једна трећина укупног становништва.[202] Оскудност изворних података не допушта да се нешто одређеније каже о броју жртава које је „Црна смрт" оставила у Византијском царству где се насртај епидемије поклопио са мучним утиском тек окончаног грађанског рата и свеопштом депресијом. Међутим, свакако се мора прогласити претераним податак једног западног извора да је чак осам деветина становника Цариграда нашло смрт у овом помору (Cives tunc mortui sunt in Constantinopoli ex novem personis octo).[203] Верује се да је становништво Тракије и Македоније било прилично десетковано, што је доцније знатно олакшало Османлијама да продру у ове области.

Да би себе и своје најближе спасао од пошасти која се као вихор раширила по знатном делу средњовековног света, српски цар Стефан Душан је са супругом Јеленом нашао прибежиште – засигурно најбољи могући карантин који се у то време могао имати – у Светој Гори.[204] Дошавши са царицом, он је на најгрубљи начин прекршио вишестолетни поредак у јединственој „републици" православних монаха. На Атос, добро је знано, није дозвољено да ступи женска нога. Типик Светог Атанасија Атоског, оснивача монашког живота на суром халкидичком полуострву не дозвољава чак ни допремање и употребу женки животиња.

---

[202] *Dols*, Black Death, 55-56.

[203] Chronicon Estense Marchionum Estensum, ed. *L. A. Muratori*, Rerum Italicarum Scriptores, XV, Milano 1729, col. 448 /=Chronicon Estense, fasc. II, t. XV, parte III, ed. *N. Zanichelli*, Bologna 1937, 160/.

[204] О српској власти над Светом Гором у једном делу XIV столећа писао је *Д. Кораћ*, Света Гора под српском влашћу (1345-1371), ЗРВИ 31 (1992) 15-92.

IV ПУСТОШЕЊА НЕПРИЈАТЕЉСКИХ ВОЈСКИ

„Не чује се ни лавеж џса, ни џој џешла, ни џлач дешеша!"
(Дука, 109)

Мото овог поглавља део је антологијске реченице којом је византијски писац XV столећа Дука описао ужас и пустош коју је иза себе остављала непобедива и застрашујућа солдатеска монголског освајача Тамерлана (1370-1405) после битке код Ангоре, 28. јула 1402, када су татарски одреди потпуно сатрли трупе османског емира Бајазита I.[1] Због своје живописности и језгровитости ова реченица је ушла у готово све приручнике из историје Византијског царства.[2] Ромејски историчар из XV века Лаоник Халкокондил истиче да је Тамерлан имао велике планове који су сезали чак дотле да освоји читав медитерански басен до Херкулових стубова, односно Гибралтара.[3] У овом случају остаје у сенци истинска објективност процене ученог Атињанина о правим намерама монголског кана, а добија на снази чињеница да је у византијском свету, или бар у једном његовом делу, постојало уверење да велики освајач – иначе човек слабог здравља и хром („гвоздени ћопавко")[4] – стреми поробљавању читаве хришћанске васељене. Ништа мање није занимљив ни страх који је могао да проистекне при самој помисли да Тамерлан заиста може и досегнути далеко Пиринејско полуострво.

У Кратким хроникама, особеној врсти византијских извора која поседује многа обележја народне књижевности, такође није прошао без одјека начин на који је је војска једног од највећих

---

[1] Ducas, 109. О самој бици и њеним последицама в. *Barker*, Manuel II, 216-251; *K.-P. Matschke*, Die Schlacht bei Ankara und das Schicksal von Byzanz, Weimar 1981; *Ђурић*, Сумрак Византије, 121 сл.
[2] На пример в. *A. A. Vasiliev*, History of the Byzantine Empire, 324-1453, Madison 1952, 635; *Осшрогорски*, Историја, 515; История Византии, III, Москва 1967, 172 (*З. Удальцова*).
[3] Chalc. 149.
[4] О Тамерлану, односно Тимуру в. ODB, III, 2088 (*S.W. Reinert*); LM 8 (1997) 794 (*H. Göckenjan*) /са навођењем најновије литературе/.

освајача у историји протутњала кроз области малоазијског потконтинента. У једној од њих, чији се рукопис чува у библиотеци Тринити колеџа у Кембриџу, а која је састављена између 1403. и 1405/1406. године, записано је следеће: „Он (sc. Тамерлан) стигао је до Магнезије, Тиатире, Фокеје и Смирне. У Смирни је заподенуо велику битку и мноштво свештеника, монаха и народа, њих око четири хиљаде, посекао и усмртио. Њихове лобање је сакупио и од њих је подигао две куле, утерујући тако огроман страх онима који су их видели.“[5] На тај начин је моћни татарски вођ, којег непознати састављачи Кратких хроника називају псом који је испуњен сваким злом и крволочношћу и жудњом за клањем,[6] својеврсном „ћеле-кулом“ застрашивао народе чије земље је пустошио, у овом случају Византинце из приобалних области западне Мале Азије.

Усуд Византије

Током читаве хиљадугодишње историје Византијско царство је имало несрећу да је, грубо речено, непрестано морало да ратује на два фронта,[7] на источном и на западном бојишту. Ако се подсетимо да је за Ромеје њихова престоница била стожер света, осовина око које се све окреће, онда нам је потпуно јасна неумољива ромејска географија, особена византијска „ружа ветрова“ – све источно од Цариграда је Исток и, следствено томе, све западно од „царице градова“ је Запад! Смењивали су се противници, али се ратовало скоро без престанка. На Истоку су то најпре били Персијанци, потом Арабљани и напослетку Турци, Селџуци па Османлије. На Западу су то били Готи, Словени, Лангобарди, Бугари, Франци, Руси, Нормани, Угри, Срби, а повремено и таласи азијских племена турског порекла као што су Печенези, Узи и Кумани. У епоси која нас занима, у последња два и по столећа византијске историје, у условима знатно смањеног хоризонта, када византијска држава више није имала ореол светске силе која

[5] Kleinchroniken, 112, No. 11c. Cf. *Schreiner*, Kommentar, 376.
[6] Kleinchroniken, 113, No. 11e.
[7] *Острогорски*, Историја, 71.

се распростире на три континента и чије је Средоземно море заправо „римско језеро", када је она упадљиво смањена, њен усуд да ратује на два фронта је остао готово до самог краја. Истини за вољу, западни фронт се после слома нереалних планова Манојла I Комнина на Апенинском полуострву, почетком друге половине XII века, свео на југоисточни део Балканског полуострва. У ствари, највећи терет византијског војевања у последњим вековима ромејске историје морале су да поднесу Тракија и Македонија у европским деловима и северозападни обод малоазијског потконтинента на Истоку. И оне су га подносиле како су знале и умеле, без роптања и као богомдани терет свакодневице. У поменутом раздобљу ниједно византијско покољење нису мимоишли упади страних војски и тешка пустошења неретко скопчана како са губитком целокупне имовине тако и са људским жртвама. Ипак, толике агресије којима је становништво Тракије и Македоније било изложено морале су да од врха до дна друштвеног механизма створе дубоки психички потрес и да изнедре „царство страха" унутар којег се ромејска заједница најблаже речено осећала нелагодно. С друге стране, дуготрајна зебња која је проистекла из готово сталног напетог ишчекивања нових напада запретила је да разори ионако поколебану византијску заједницу.

Непрестани насртаји

Према признању Никите Хонијата, византијска војска која је у лето и јесен 1189. године била задужена да прати пролазак крсташке војске, предвођене немачким царем Фридрихом I Барбаросом, опустошила је своју сопствену земљу како би се снабдела животним намирницама.[8] Све се то одигравало у атмосфери велике напетости и међусобног неповерења, а Никита Хонијат је у то време био управник области Филипопоља, те сходно томе веома добро обавештен о збивањима на терену.[9] Исти писац бележи да су упади Бугара и Кумана током деведесетих

[8] Chon. Historia, 409.
[9] *Brand*, Byzantium, 180.

година XII столећа потпуно разорили Тракију и Македонију. Тамошња пустош боље него сви споменици са натписима и убедљивије него све историје сведочи о томе шта се догађало. У продужетку Никита Хонијат отворено признаје војничку надмоћ северног суседа Византије.[10]

Он нас извештава о упаду Кумана 1199. године изневши оцену да је овај њихов упад био већи и ужаснији од свих претходних. Поделивши се на четири дела, они су прошли целу Македонију, нападајући не само утврђене градове него и планинске пределе. Такође су продрли и до планине Ган,[11] опљачкали многе манастире и убијали монахе. У општем ужасу нико се није одважио да им се супротстави јер је Кумана било веома много и требало се борити нештедећи властити живот.[12]

Само неколико година касније Тракија је поново, по ко зна који пут већ, била изложена новом пустошењу. Овога пута су то осим Кумана чинили Латини након пада Цариграда у априлу 1204. године. Никита Хонијат вели да су, оставивши малоазијске области на миру, западни ритери свим силама навалили на Тракију која је на себи понела сав терет борбе за слободу ромејског народа.[13] Међутим, француски историчар Жофруа Вилардуен истрајава на томе да су Кумани пљачкали богатства која су се налазила у тој области. Према његовим речима, они су рушили градове и тврђаве и чинили велика разарања да нијeдан човек није никада чуо за тако нешто. Размере њиховог пустошења биле су толике да на пет дана пута од Цариграда није преостало ништа да се пљачка осим градова Визе и Селимврије у којима су се налазили француски гарнизони.[14] И познији византијски писац Нићифор Григора казује о поменутим пустошењима, али са том разликом што закључује да су Кумани били страшни а Латини још много гори. Ромејски полихистор наглашава да су градови Тракије и Македоније за кратко време били разорени сталним упадима Латина, Бугара и

[10] Chon. Historia, 473-474.

[11] Реч је о планини у Тракији, петнаестак километара удаљеној од града Радоста, познатој по монашким насеобинама. В. ODB, II, 822 (*A.-M. Talbot*).

[12] Chon. Historia, 508. Уп. *Златарски*, История, III, 113-114; История на България, III, 132 (*Б. Примов*).

[13] Chon. Historia, 625.

[14] Villehardouin, II, No. 419, 232; No. 421, 234.

Скита (Кумана). Шта све хришћанима нису радили крволочни Кумани, окрутно их притискајући, док Латини не само да нису били умеренији од Скита него су ове далеко премашили у суровости. И не једанпут, не два или три пута него много пута су несрећни становници поменутих области морали да искусе ужасе пљачки од тог и других народа.[15]

Нова пустошења подручја Македоније и Тракије уследила су неколико година касније, у трећој деценији XIII столећа, када је био у налету епирски владар Теодор I Анђео (1215-1230). Сада је, према речима Нићифора Григоре, истребљено и оно мало што је преостало, па није било могуће ништа видети сем разорених кућа, разрушених зидова, лемноских злочина, тројанских јадиковки и призора многобројних и свакојаких несрећа.[16]

Слично је било и у каснијем раздобљу, али је у том смислу веома занимљив податак који саопштава Георгије Пахимер. Он каже да је после смрти Ирине, супруге бугарског цара Константина Тиха, василевс Михаило VIII Палеолог пожелео да с трновским владарем ступи у родбинске везе како би на тај начин заштитио Хем (Балкан), Македонију и Тракију, где је због непрестаних ратова остало веома мало војске. У том циљу он је крајем 1268. или почетком 1269. године послао емисаре у Бугарску уз обећање да ће трновском цару Константину Тиху (1257-1277) дати за жену своју сестричину Марију. Уговор је пропраћен заклетвом, а као мираз Константин Тих је требало да добије Анхијал и Месемврију,[17] два црноморска града око којих су се Византија и Бугарска спориле деценијама.

„Скитска пустиња"

Када је писао своју монументалну повесницу, Херодот није могао ни слутити да ће се стотинама година касније његови далеки духовни потомци по перу користити појединим изразима које

---

[15] Greg. I, 27-28.

[16] Ibid. 28. Синтагма „лемноски злочини", која је у била раширена у хеленском свету, алузија је на једну епизоду из Херодотове историје (VI, 138), док значење израза „тројанске јадиковке" остаје помало замагљено. В. *van Dieten*, Gregoras, I, 220 n. 37

[17] Pachym. (F), II, 441-443. Уп. *Златарски*, История, III, 523; *Божилов*, Асеневци, 116.

је он инаугурисао. Један од таквих је и синтагма „скитска пустиња" која је у мисаоном систему „оца" историје пре свега означавала ненастањену територију. Херодот бележи да је земља Скита била пуста и да они сматрају да су најмлађи народ на свету.[18] Полазећи од мерила старогрчких мислилаца, усредсређених на источно Средоземље, Скитија која се налазила северно од Црног мора представљала је неку земљу бестрагију. Неопходно је нагласити да су већ антички писци хеленског културног круга преузели Херодотову синтагму о далекој и ненастањеној области у који цивилизација још није допрла. Тако је, на пример, Аристофан у својој комедији Ахарњанин користио израз „скитска пустиња" (Σκυθῶν ἐρημία).[19]

Византијски писци, који су увек са уважавањем били окренути ка античким духовним извориштима, оберучке су прихватили речени израз, али са делимично измењеним значењем. У њиховом вокабулару „скитска пустиња" је означавала опустошено место, без обзира да ли је реч о суровом учинку похлепних и ревносних скупљача пореза и осталих фискалних чиновника који су немилосрдно узимали последњи новчић од византијских пореских обвезника или је реч била о упадима и пустошењима непријатељских – у грађанским ратовима и домаћих! – војски. Наравно, није случајно што се овај израз толико одомаћио у ромејској књижевности да је стекао многа обележја „општег места" и ушао у својеврсну ризницу византијских идиома.[20] Сам по себи, он довољно говори и писца ослобађа не само обавезе него и потребе да о свему до танчина приповеда.

Не улазећи у дубље трагање о употреби израза „скитска пустиња" у византијској литератури, поменућемо само неке од писаца који су га користили.[21] Тако, на пример, Нићифор Василакис, богослов и писац из XII века, у једном енкомиону посвећеном Јовану Аксуху, угледнику цара Јована II Комнина који се упоко-

[18] Херодот, Историја, IV, 5, 17, 22. Види и коментар у Pachym. (F) II, 632 n. 6 (*A. Failler*).
[19] Аристофан, Ахарњанин, 704.
[20] Corpus paroemiographorum Graecorum, II, ed. *E.L. Leutsch*, Göttingen 1851 (reprint: Hildesheim 1958), 208 No. 66.
[21] Занимљива белешка о овом изразу налази се у књизи *D. K. Karathanasis*, Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten des Altertums in den rhetorischen Schriften des Michael Psellos, des Eustathios und des Michael Choniates sowie in anderen rhetorischen Quellen des XII. Jahrhunderts, München 1936, 45-46.

јио око 1150. године, помиње „скитску пустињу“,[22] као и охридски архиепископ Јаков из XIII столећа.[23] Атински митрополит Михаило Хонијат, старији брат историчара Никите, у чувеном меморандуму који је 1198. године упутио василевсу Алексију III Анђелу такође наводи поменути израз. Угледни духовник предочава византијском цару честе злоупотребе локалних власти које су извесне порезе наплаћивале у више наврата, не обазирући се при том на хрисовуље према чијим одредбама им је био потпуно забрањен приступ на поједине поседе. Захваљујући таквим злоупотребама, закључује Михаило Хонијат, запретила је опасност да се област око Атине претвори у „скитску пустињу“.[24]

Овај израз користе и византијски историчари XIII и XIV столећа Георгије Акрополит, Георгије Пахимер, Нићифор Григора и Јован Кантакузин. Тако историчар Никејског царства Георгије Акрополит на једном месту у своме делу каже да су здружене војске василевса Јована III Ватаца и бугарског цара Јована II Асена (1218-1241) године 1235. опљачкале поседе Латинског царства у Тракији и узеле огроман плен, претворивши их у „скитску пустињу“, како вели пословица.[25] У овом случају, нема сумње, поседи су заиста били латински, али је живаљ који је насељавао поменуте области по свој прилици поглавито био ромејски. Исти аутор, само неколико страница касније, понавља истоветно поређење, али се овога пута није радило о Тракији него о Македонији. Неколико хиљада Татара, заједно са женама и децом, прешло је Дунав и посело одређене области у Македонији, један део у равницама око Марице, а други у њеном доњем току. Према речима Георгија Акрополита, они су за кратко време опљачкали месно становништво и опустошили све у Македонији и, како

---

[22] *A. Garzya*, Encomio inedito di Nicephoro Basilace per Giovanni Axuch, Rivista di studi bizantini e neoellenici n.s. 6-7 /XVI-XVII/ (1969-1970) 82. За основне податке о Нићифору Василакију в. ODB, I, 263 (*A. Kazhdan*).

[23] *S.G. Mercati*, Collectanea Byzantina, I, Roma 1970, 86. О охридском архиепископу Јакову в. И. Снегаров, История на Охридската архиепископия, I (От основаването и до завладяването на Балканския полуостров от турците), София 1924 (репринт 1995), 211-212.

[24] Mich. Chon. I, 307-311. Овај занимљив акт је поново публикован и пропраћен подробним коментаром у *G. Stadtmüller*, Michael Choniates, Metropolit von Athen, Orientalia Christiana Analecta 33. 2, Rome 1934, 282-305. Уп. *Радић*, Обласни господари, 246.

[25] Acrop. 51. Уп. *Златарски*, История, III, 389; *А. Данчева-Василева*, България и Латинската империя (1204-1261), София 1985, 139.

каже пословица, подручје претворили у „скитску пустињу“. При том су овладали и неким варошима које су биле слабо утврђене, многе су лишили живота, све опљачкали, заробили и распродали у великим градовима као што су Једрене, Дидимотика, Виза, Галипољ и други. Сачувало се само оно што је било ограђено неприступачним бедемима и штићено мноштвом житеља.[26]

Георгије Пахимер такође употребљава поменути израз у истоме контексту. Наиме, на једном месту у свом историјском делу он каже да су цару Михаилу VIII Палеологу са Истока стигле неповољне вести о томе да се области око реке Сангариоса налазе у веома лошем стању. То подручје је било изложено честим нападима Персијанаца – под овим архаичним етнонимом ромејски писац подразумева Селџуке – који су без било какве бојазни прелазили реку и пустошили византијске области. Василевс који је скупио војску и лично се запутио у пределе око Сангариоса имао је прилике да се увери у потпуну истинитост извештаја које је примио. Гледајући ту, могло би се рећи „скитску пустињу“, он замало себи није ишчупао сву косу јер му је било врло жао те области.[27] Ово болно сазнање било је још више појачано врло живим и носталгичним сећањем Михаила VIII Палеолога који је у овим областима као млад војсковођа никејских царева пуно пута пролазио и запамтио их у цветном стању.[28]

Великан ромејске историографије XIV века Нићифор Григора у својој „Ромејској историји“ такође је применио речени Херодотов израз. У опису успешних похода бугарског цара Калојана, између 1204. и 1207. године, византијски историчар је нагласио да је трновски владар сва места у Македонији до Солуна, било да је реч о селима, градовима или утврдама, претворио, како се каже, у „скитску пустињу“.[29] Григорин савременик Јован Кантакузин наглашава да је Тракија у току грађанског рата који се водио од 1341. до 1347. године била налик на „скитску пустињу“ (σκυθικὴ ἐρημία).[30]

---

[26] Acrop. 53-54. Уп. *Златарски*, История, III, 399-400.
[27] Pachym. (F), II, 633. Cf. *Geanakoplos*, Michael Palaeologus, 343.
[28] Pachym. (F), II, 633, 635.
[29] Greg. I, 16. Cf. *van Dieten*, Gregoras I, 215 n. 13.
[30] Cant. II, 186. Уп. *Радић*, Време Јована V, 145-146 н. 92.

Иако је у питању израз који је постао литерарно опште место и сврстао се у богату ризницу грчких пословица чињенице и контекст у којем га наводе позновизантијски писци – увек се ради о тешким пустошењима територија Царства – особено је сведочанство о страдањима ромејског народа, а посредно и о страху Византинаца пред тако честим пљачкањима њихових кућа и имовине.

Страх – колективна халуцинација

У понедељак, 23. фебруара 1265. године, у Никеји се збио крајње необичан догађај о којем опширно извештава Георгије Пахимер. Византијски писац упозорава да оно што се догодило није могуће упоредити ни са једним сличним збивањем које се десило или ће се тек десити.[31] Реч је била о великом злу које је по природи такво да је много страшније и поразније за оне који су морали да га искусе на лицу места, немајући никакву наду на спас, него за оне који о њему приповедају. Држећи своје читаоце у малој неизвесности, односно оклевајући да започне чудновату причу, Георгије Пахимер наглашава да би свако преувеличавање заправо окрњило снагу догађаја који су се одиграли.[32] Једном речју, збиља је реч о несвакидашњем случају.

Све је почело ујутру, када људи крећу за својим свакодневним пословима. Одједанпут, потпуно изнебуха, пронео се глас не само у појединим квартовима него по читавој Никеји да су Селџуци ликвидирали стражу и потом у великом броју провалили у град. Свакога ко би им се нашао на путу они су немилосрдно убијали на најсвирепији начин.[33] Ова вест је сместа цео град дигла на ноге: становници су онако како су се затекли бежали из својих домова, тискали се и сударали по улицама, сви опседнути једном истом мишљу. Унезверени и пољуљане способности да предузму нешто одређено, распитивали су се између себе да ли је тачно то што се прича по улицама њиховог града. Премда нико није био у стању да изнесе поуздан одговор, сви су једногласно тврдили да су вести о селџучком упаду у Никеју тачне.[34] Не-

[31] Pachym. (F), I, 317.
[32] Ibid.
[33] Ibid. 319.
[34] Ibid.

описив страх, очигледно, грубо је нарушио моћ расуђивања житеља и довео до потпуног сужења њихове перцепције.

Сваки од грађана Никеје, луцидно запажа Георгије Пахимер, сумњао је у могућност властитог избављења, али нико није сумњао у истинитост раширене гласине.[35] У условима нарастајуће панике појављивали су се становници других делова града, потпуно избезумљени и ван себе, и доносили су приче да су били сведоци грозних призора и да су својим очима видели како су Селџуци бездушно секли на комаде њихове суграђане.[36] При том, наравно, нису били способни ни за тренутак да посумњају у истинитост онога што су изговорили.

Под снажним утиском прича које су им саопштили „очевици“ са места догађаја, грађани су се са ужасом враћали у своје куће и тамо су покушавали да по ћошковима нађу неко скривено место које би им пружило безбедност. Страх је попримио толике размере да су појединци чак одлучили да се сакрију у старе гробове у којима су лежали земни остаци њихових давно преминулих суграђана.[37] Чинило им се да је само тамо могуће пронаћи толико жељени спас пред смрћу која је изгледала готово неизбежна. Остали су, пак, трагали за другим местима која су могла да им пруже некакво уточиште.

У атмосфери потпуног безнађа и у наступу опште малодушности, када је дошло до упадљивог посрнућа здраворазумског размишљања и одважности, ипак нису баш сви клонули духом. Било је и оних који не само да нису изгубили храброст него су се мужевно и са пламеном срчаношћу наоружавали, узимали су копља и штитове,[38] намерни да се јуначно одупру до тада још увек „невидљивим“ непријатељима. Међу њима је био и Никола Мануилит који се тада налазио на положају управника Никеје.[39] Мада се не би могло рећи да је био упућен у тајне војничке вештине, како наглашава Георгије Пахимер, користећи се ауторитетом намесника града умео је да подстакне

[35] Ibid.
[36] Ibid.
[37] Ibid.
[38] Ibid. 319-321.
[39] Ibid. 321. Колико је познато, ово је једини помен Николе Мануилита у сачуваним изворима. Cf. PLP 7 (1985) No. 16746.

и окупи око себе и многе друге вичне ратовању. Ниједноме од тих искусних ратника до тог тренутка није ни пало на памет да провере истинитост гласине која се попут шумског пожара распростирала унутар бедема славног византијског града. „И њих је" – не без потиштености и благог чуђења, али и са једном врстом разумевања, закључује ромејски историчар – „опхрвао општи страх!"[40]

Тако наоружана војна формација, којој није био циљ само да спасе себе него и да заштити град, великом брзином је јурила с једне на другу страну града. У ушима војника су непрестано одјекивала гласна запомагања престрављених грађана Никеје и њихови очајнички повици да су тврђаву запоселе Селџуци. Уистину, читав призор је био крајње уверљив и изгледао је управо онако како се дешава непосредно после заузећа града.[41] У потпуној пометњи која је наступила имућан је звао сиромаха да све узме и носи, прекоревајући га због лењости, а онај који је био претоварен подстицао је другога. Али будући да су сви били избезумљени од страха, обрушавали су се на своје најближе као да су туђинци, имали подозрење према пријатељима као да су непријатељи, а нису их убијали једино из страха да и са њихове стране не доживе исто. Ти људи су се показали не само као ништавна помоћ другима него су се јадно бринули и сами о себи.[42] Све што се догађало недвосмислено и јасно је сведочило о потпуној људској пометености пред умишљеним страхом и општем расулу које је проистекло из таквог страха.

У то време у никејским затворима се налазило много заточеника који су били опточени тешким гвозденим оковима. На смрт осуђени непријатељски заробљеници су углавном под стражом чувани у Никеји, одакле нису могли да побегну.[43] Уопште, улога Никеје као затвора постала је нарочито важна током последње деценије владавине Михаила VIII Палеолога када се због отпора царевој унионистичкој црквеној политици веома увећао број његових неистомишљеника и противника.[44] Сада су се и

---

[40] Pachym. (F), I, 321.
[41] Ibid.
[42] Ibid.
[43] Ibid.
[44] *Foss – Tulchin*, Nicaea, 78.

затвореници нашли у сасвим ванредној и необичној ситуацији, па је сасвим разумљиво да се у њиховим главама родила мисао о бекству на слободу. Видевши узбуђење становника и општу пометњу која је захватила град, они су помислили да су непријатељи овладали Никејом. То им је улило храброст да са себе стргну окове, да покушају да се докопају градских капија и користећи се смутним околностима једноставно утекну. За њима, потпуно заслепљена осећањем очајања, кренула је и гомила народа у којој је свако дрхтао бојећи се за себе. Чинило им се да постоје само две могућности: или ће погинути у судару с непријатељем или ће уз помоћ заробљеника који потисну нападаче заједно с њима и побећи. На крају су, бележи Георгије Пахимер, сви били посрамљени.[45]

Шта се десило? Испоставило се да су житељи Никеје били жртве колективне халуцинације. Дошавши до градских капија затекли су своје војнике како потпуно спокојни – у мирној и досадној доколици – прекраћују дуге часове стражарења.[46] Од страшних Селџука, који жаре и пале и немилосрдно убијају сваког на кога наиђу, није било ни трага ни гласа. Тешко је и замислити изненађеност и збуњеност чувара Никеје, који претходно ништа нису знали о збивањима у граду, на појаву огромне скупине њихових суграђана потпуно избезумљених од страха. Поражени отрежњујућим призором затворене градске капије и смирених стражара, смушени грађани су ћутке и без неког реда, али са очитим олакшањем, почели да се враћају. Били су потиштени због своје малодушности и одсуства прибраности, али још увек и у бојазни да се опасност налази код других градских врата. Ту бојазан је подгрејавала помисао да непријатељи, користећи се нехајношћу стражара који пазе на капије, лако могу ући у град. Због тога су се поделили у групе са намером да провере све излазе из града, а посебно су се прибојавали за врата која су окренута ка истоку.[47] Када су увидели да је и тамо све безбедно и тихо – а са стране окренуте обали није се ни могао очекивати некакав напад[48] – поно-

[45] Pachym. (F), I, 321-323.
[46] Ibid. 323.
[47] Ibid.
[48] Град Никеја лежи на обали великог језера. В. *R. Janin*, Nicée. Etude historique et topographique, EO 24 (1925) 482-490; *A. M. Schneider*, Die Stadtmauer von Iznik (Nicaea) (Istambuler Forschungen 9), Berlin 1938, 1-53; *K. Otto-Dorn*, Das islamische Iznik (Istambuler Forschungen 13), Berlin 1941, 1-195.

во су се примирили. Јер, извесно је, непријатељи ипак нису могли да дођу на крилима и кроз ваздух. И, најзад, да би били потпуно сигурни да нема никакве опасности кренули су да провере и врата окренута према обали језера. Сем подсмеха стражара, који су почели да исмевају безразложан страх својих суграђана, ни на тој страни нису наишли на било какав траг селџучких ратника.[49] Напокон сасвим умирени, становници Никеје су покушали да трезвено размисле и пронађу узроке своје сада већ смешне заблуде која их је толико узбудила и потресла.

У сваком случају, страшна вест о селџучком упаду у град није настала сама од себе и није могла изникнути из земље. Неко од житеља је морао први да пронесе лажну гласину која је потом све престравила и изазвала велику пометњу. Упркос дугом одгонетању, становници Никеје нису били у стању да изнађу неко рационално и убедљиво објашњење за необичне догађаје који су унели неспокој и довели до правог расула у њиховом граду. Најпре су се сложили да је гласина настала изненада и тренутно, а онда се на исти начин појавила у ушима свакога од њих. Нешто касније, међутим, дошли су до закључка који је био далеко убедљивији. Тога дана је ради поклоњења изнесена икона Богородице за којом је, изговарајући речи молитве, ишло мноштво жена. Оне су се гласно обраћале Христовој мајци да их узме у заштиту од Турака и Татара. Некоме од грађана Никеје су се по свој прилици вапаји жена за помоћ учинили као истински повици страха и очајања пред непријатељем који је ушао у град. На тај начин је кренула гласина коју касније није било могуће зауставити, поготово ако се има у виду да ниједан од становника потпуно парализаних страхом није ни био у стању да се потруди и провери истинитост вести која је колала градским улицама. Тако су Никејци, наглашава Георгије Пахимер, објашњавали оно што се десило.[50]

Ова чудновата прича, наравно, допрла је и до самог василевса Михаила VIII Палеолога у Цариграду. Није сувишно поменути да је Никеја до пре само нешто више од три године била престоница византијског света у „егзилу"– Константинопољ је преотет Латинима у лето 1261. године. Цар је, како бележи Георгије

[49] Pachym. (F), I. 323.
[50] Ibid. 323-325.

Пахимер, био веома огорчен и у писмима које је слао у Никеју веома је прекоревао грађане због онога што се десило. Умним и разборитим људима, наглашавао је Михаило VIII Палеолог, не може се догодити да при суочавању са таквим неразумним гласинама одмах изгубе присебност и подлегну паници. Требало је одмах увидети бесмисленост вести која се хитро распростирала на све стране. Није могуће да непријатељи без опкољавања града и без опсадних справа, а уз то, судећи према поузданим подацима, још увек налазећи се далеко унутар селџучких земаља, одједанпут и неопажено, у огромном броју, савладају тако дугачко растојање и без борбе заузму Никеју. Упућујући им такве прекоре, завршава своју збиља несвакидашњу приповест Георгије Пахимер, василевс је настојао да их подстакне на појачану обазривост.[51]

Исувише је занимљивих подробности и необичних догодовштина, довољно је и сасвим стварних детаља – као што су, на пример, василевсова писма у Никеју – да би могло да се посумња у веродостојност ове епизоде са страница Пахимеровог историјског дела. У покушају да се разоткрију разлози колективне хистерије која је ненадано у чврст стисак ухватила грађане донедавне престонице византијског света, а остављајући по страни учена психолошка тумачења сличних појава масовног и потпуно безразложног страха – која су, разумљиво, веома интересантна – чини се да стижемо до једноставног и уверљивог разлога. Живећи већ веома дуго у суседству Иконијског султаната, становници Никеје су у себи носили клицу страховања пред Селџуцима. Уосталом, чувени ромејски град у којем су одржана чак два васељенска сабора већ је био плен хитрих турских одреда – додуше, одавно и за једно кратко време од 1081. до 1097. године.[52] Негативно историјско памћење могло је бити само учвршћено током тегобних времена када се образовало Никејско царство у првим годинама после крсташког освајања Цариграда и пропасти Византије. Упркос чињеници да су односи са султанатом Румом пролазили и кроз периоде веома пријатељских веза, са источне стране је за Никејско а потом и Византијско царство увек претила муслиманска опасност, најпре од Селџука, а од првих деценија XIV

---

[51] Ibid. 325.

[52] ODB, II, 1463-1464 (*C. Foss*).

столећа и од Османлија. Непуних седам деценија после овог необичног збивања у Никеји, за које смо рекли да се одиграло 23. фебруара 1265. године, она је постала плен емира Орхана (1326-1362) и под новим именом Изник заувек остала у исламском свету. Догодило се то 2. марта 1331. године.[53]

Упади Татара

Почев од средине XIII столећа на византијске области су с времена на време нападали нови освајачи из Азије – Монголи, односно Татари. Додуше, мора се признати да су разарајућу снагу упада „нових“ Хуна боље упознали неки ромејски суседи – такозвано Друго бугарско царство или Иконијски султанат, на пример – али ни Византија није била поштеђена. С друге стране, добро је познато да је западна Европа у XIII веку са пуно разлога била опчињена Монголима. Хитри одреди њихових коњаника, који су били у стању да за кратко време не само превале него и опустоше огромна пространства сејали су ужасан страх и према некима најављивали време Антихриста. Изгледало је да хорде Татара долазе ниоткуд, да попут најгоре пошасти руше све пред собом и да им је на бојном пољу немогуће одолети. Због тога је разумљиво што се у западној Европи јавило упадљиво занимање за њихово порекло, обичаје и ратну технику. Ова заокупљеност – није претерано рећи и опседнутост! – потрајала је око једно и по столеће. Отуда се раздобље од 1200. до 1350. године може означити као „монголски период“ у историји географских открића.[54] И византијски писци су били веома импресионирани снагом овог азијатског народа који је у областима доњег тока Волге утемељио своју државу Златну хорду.[55]

---

[53] *Радић*, Време Јована V, 73 (са навођењем извора и литературе)

[54] *R. Hennig*, Terrae incognitae. Eine Zusammenstellung und kritische Bewertung der wichtigsten vorcolumbischen Entdeckungsreisen an Hand der darüber vorliegenden Originalberishte, III, Leiden 1953, 2.

[55] *Б. Д. Греков - А.Ю. Якубинский*, Золотая орда и ее падение, Москва – Ленинград 1950, 17 сл.; *Ch.W. Connell*, Western Views of the Tartars, 1240-1340, Ph. D. Diss. Rutgers – The State University 1969, 74 sq.; Татаро-Монголы в Азии и Европе, Сборник статей, Москва 1977², 3 сл.; *D. Morgan*, The Mongols, Oxford 1987, 5 sq.; *Th. T. Allsen*, Mongol Imperialism. The Polices of the Grand Qan Möngke in China, Russia and the Islamic Lands, 1251-1259, Berkeley – Los Angeles – London 1987, 18 sq. ; *П. Павлов*, България, Златната орда и куманите (1244-около 1247 г.), Векове 18-2 (1989) 24-33.

Георгије Пахимер, који је описао један од њихових похода, истицао је да су се Татари хитро бацили с грамзивошћу паса да пустоше најлепше византијске области. То је било, наставља у продужетку ромејски монах, пре него што је склопљена родбинска веза са каном Ногајем,[56] односно пре него што је Еуфросина, незаконита кћи Михаила VIII Палеолога, удата за моћног владара Златне хорде.[57] Управо тада – на прелазу из 1264. у 1265. годину[58] – цар се враћао у Цариград пошто је окончао неке послове на Западу када су Татари у савезу са бугарским царем Константином Тихом продрли до кланаца балканских планина и тамо се улогорили.[59] Уосталом, радило се о војсци која није чинила јединствену целину и није боравила на једном месту него је пустошила унаоколо и сејала ужас, пљачкајући, убијајући, одводећи у робље и чинећи свако друго зло. Природно је да је глас о томе убрзо стигао и до Михаила VIII Палеолога јер Татари нису кришом вршили своје нападе него су се хитро и попут немилосрдног огња распростирали по читавом подручју. При првој вести о томе, записује Георгије Пахимер, царево срце је затреперило и он је видео себе у великој невољи.[60] За битку није био спреман јер је византијска војска била распуштена кућама, те се у Цариград враћао са малобројном пратњом. Татари су с друге стране, признаје Пахимер, Ромејима били познати као непобедив народ. На несрећу, није било могуће ни бежати пошто су они запоселе главне саобраћајнице и без страха у масама јурили около. Једне су убијали, а друге одводили у ропство из којег није постојало избављење. Затворивши тако све прилазе, татарски одреди умало нису ухватили цара Михаила VIII Палеолога који им је измицао само за пола дана јахања. Они се нису кретали у бојном поретку него су, руковођени жељом за пленом која је код њих надмашивала сваки страх, били раштркани.[61] С њима је био и бу-

[56] Pachym. (F), I, 303.

[57] О односима византијског цара Михаила VIII Палеолога и владара Златне хорде Ногаја в. *Н. И. Веселовский*, Хан из темников Золотой орди Ногай и его время, Петроград 1922, 28 сл.; *B. Spuler*, Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223-1502, Leipzig 1943, 46-49, 53-55, 60-65, 258; *J.-P. Roux*, Histoire de l'empire mongol, Paris 1995, 368-369.

[58] За хронологију в. *Failler*, Chronologie, II, 155; *Божилов*, Асеневци, 116, 117 н. 10.

[59] Pachym. (F), I, 303-305.

[60] Ibid. 305

[61] Ibid.

гарски цар Константин Тих – али у колима будући да после лома ноге није више могао да јаше на коњу[62] – решен да се дочепа византијског василевса. Страх је посејао своје семе и међу пратиоце Михаила VIII Палеолога, па су се они, водећи рачуна једино о себи, разбежали и сакрили којекуда остављајући цара да се сам брине о властитом избављењу. Једни су били подстакнути разложним страхом, други неприкладним кукавичлуком, неки опасношћу да постану татарски плен, а поједини, не разабирајући се сасвим у новонасталом стању, следили су остале. Потпуно је разумљиво да у таквој ситуацији није могло бити речи о томе да се непријатељ дочека у бојном поретку, поготово ако се зна да је и ромејски вођ био преплашен и размишљао је само о томе како да утекне. Са групицом најоданијих људи василевс се кретао по забитим путевима, избегавајући једна али упадајући у друга и већа искушења. Опхрваном неизрецивим страхом, Михаилу VIII Палеологу су се неретко горски врхови чинили као наоружани војници, а свака вест му је изгледала застрашујућа јер сви које би сусрео говорили су само о некаквим страхотама.[63] Ипак, под окриљем ноћи и користећи се заобилазним путевима василевс се некако докопао планине Гана док је остале, који су носили царску благајну и водили бившег иконијског султана Изедина Кајкавуса II (1246-1249), препустио неизвесној судбини. Док се сам опрезно скривао, Михаило VIII Палеолог је послао једну групу гласника да извиде где су Татари и заповедио им да буду крајње предострожни, а другу да се побрине за бродове којима је намеравао да отплови у Цариград, што му је напослетку и успело. Од његових сапутника, који су се расејали по читавој Тракији, једни су били заробљени, а другима је пошло за руком да се спасу. Скупина којој је била поверена државна благајна, и са којом је био султан – иначе већ дуго у византијском избеглиштву – с муком је избегла непријатеље и сакрила се у тврђави Енос.[64] Међутим, нису имали много времена за предах јер су Татари сазнали да се султан налази у Еносу, те су се сместа удружили са Константином Тихом и опколили град. Запретили су да ће

[62] О бугарском цару Константину Тиху в. *Божилов*, Асеневци, бр. 24, 115-118.
[63] Pachym. (F), I, 305-307.
[64] Ibid. 307. О трачком граду Еносу в. ODB, I, 41-42 (*T. E. Gregory*).

тврђаву разрушити до темеља и сваког дана су нападали на бедеме показујући да са њима нема шале. Видећи да им прети голема пропаст, браниоци ипак нису клонули духом. Помисао да чувају царску благајну са мноштвом разноликих драгоцености само их је додатно оптерећивала и о њој су бринули више него о властитим животима.[65] Одлучили су се на непоколебљиву одбрану, али је стање постајало критично будући да су нападачи користећи се мердевинама масовно јуришали на бедеме града. Околност да се налазе на домак непроцењивог блага силно је мотивисала татарске војнике, па су кидисали као пси. Међутим, њихове вође који су били већ засићени до тада задобијеним огромним пленом, више је привлачила могућност да се докопају иконијског султана са његовом свитом и новцем. Зато су изашли са понудом којом су браниоцима јемчили безбедност, уз услов да им буде изручен Изедин Кајкавус II. Ово је поколебало Ромеје који су се поделили у две струје: првима се чинило да би било боље драговољно предати султана и избавити се опасности, уколико се није желело да се заједно с њим изгуби све, док су други сматрали да се много више треба бојати цара и предлагали су да се не попушта.[66] Грејала их је нада да ће василевс послати војску у помоћ како не би пропало велико богатство. У најгорем случају, када постане сасвим критично, излаз је био у томе да се султану одруби глава и са зидина баци нападачима који ће или одступити или, напротив, напасти из петних жила. А онда ћемо – сматрали су они – уз божију помоћ било однети победу или пасти као жртве оданости василевсу. После дугог саветовања, победило је друго гледиште које се састојало у томе да треба одолевати и чекати помоћ, али и не рушити све мостове за споразум са нападачима. Када опасност дође до вишег ступња, бесмислено је одсецати султанову главу, јер то приличи само неразумним и очајним људима, него хитро прихватити преговоре и уз споразум га ипак предати Татарима. Упутили су посланство и обећали да ће прихватити услове нападача, али, да би добили на времену, затражили су одлагање. Издејствовали су само један дан јер нестрпљиви азијски ратници нису желели да више изађу у сусрет византијским изас-

[65] Pachym. (F), I, 309.
[66] Ibid. 309-311.

ланицима. Штавише, татарски војници су с несмањеном жестином наставили опсаду.[67] У огорченој борби на живот и смрт браниоци су осетили да неће моћи да одоле те су Константину Тиху одаслали поклисаре са пристанком да изруче султана. Од бугарског цара су тражили и добили заклетву коју је он изговорио пред свечано оденутим локалним епископом и онда су одмах предали Изедина Кајкавуса II са целокупном свитом и имовином, те су се потом нападачи хитро повукли.[68] Међутим, после само дан или два појавили су се царски бродови и житељи Еноса су се одмах покајали због оног што су учинили. Потрудили су се да бар сачувају царску благајну јер опасност још увек није била сасвим минула. Уз велике мере безбедности – пут од тврђаве до луке чувала је војска – они су изнели царску ризницу и пренели је на брод. Потом су се и сами укрцали и кренули су пут византијске престонице. Када су дошли у Цариград и о свему што се десило известили василевса Михаила VIII Палеолога њега је обузео велики бес. Епископ је био окривљен и изведен пред црквени суд због учешћа у овим пословима, док је издата заповед да се људи који су бринули о царској благајни и Изедину Кајкавусу II ишибају и ради понижења одену у женске одеће.[69] С друге стране, жена, кћи, мајка и сестра султана, исто као и његова деца и целокупна послуга који су се налазили у избеглиштву у Цариграду заточени су и целокупно њихово богатство, сребрни и златни новац, раскошна одећа, бисери и драго камење – речју сви предмети персијске (турске) раскоши! – стављени су у државну благајну.[70]

И византијски писац XIV века Нићифор Григора доста пажње посвећује Монголима задржавајући се и на неким подробностима њиховог начина живота. Између осталог он наглашава да Татари одвајкада воде једноставан и уздржљив начин живота; хлеб не једу, вино не пију, те отуда не обрађују земљу и не негују винограде, не старају се о другим плодовима земље о којима брину становници унутрашњег дела васељене.[71] Они лако воде

---

[67] Ibid. 311.
[68] Ibid. 311-313.
[69] О различитим начинима кажњавања у византијском друштву више ће бити речи у VI поглављу.
[70] Pachym. (F). I, 313.
[71] Greg. I, 34-35.

војне походе и попут птица без тешкоћа савлађују огромна пространства, тако да у једном дану пређу раздаљину за коју би другим народима била потребна три дана. Али, уз себе носе све што им је потребно за победу, а то значи поседују многољудност, лакоћу и хитрину у покретима и, што је још важније, беспоштедну строгост према себи самима тако да су у нападима на непријатеља и у биткама налик дивљим зверима.[72] И Нићифор Григора помиње епизоду о којој Георгије Пахимер пише веома опширно, али је његов приказ знатно сажетији. Он каже да су се Татари разлили по читавој Тракији као море које се разјарило и изашло далеко изван својих обала. Бугарски цар Константин Тих је упао са двадесет хиљада монголских ратника с намером да ухвати цара Михаила VIII Палеолога, па је запречио главне путеве све до Егејског мора. Рачунао је да му ниједна животиња, ниједан човек, па и сам ромејски василевс – за кога је поуздано знао да је ван престонице – неће измаћи из шака. Све се десило по њиховим плановима, само је цар умакао и изневерио непријатељска прижељкивања. Користећи се планинским путевима, василевс се дуж горе Ган спустио до мора где је нашао две латинске тријере које су га превезле до Цариграда. Онда су се бугарски цар и Татари устремили на тврђаву Енос где се налазио иконијски султан. У страху да град не буде уништен и становништво посечено, тамошњи житељи су предали султана, те су их Татари оставили на миру. Али, продужује Нићифор Григора, на свом повратку Скити (Татари) су пред собом, као стоку, водили небројено мноштво житеља Тракије. Отада је за извесно време у Тракији било немогуће видети вола или орача – толико је она опустела и људима и животињама.[73]

Познати су упади татарских одреда из 1328, 1330, 1331. и 1337. године.[74] Посебно је опасан био поход монголских ратника из 1337. који је сликовито описао Нићифор Григора. Ромејски полихистор бележи да су са наиласком пролећа многољудни монголски одреди прешли Дунав и спустили се у Тракију коју су изложили пустошењима дошавши до самог Хелеспонта. Ту је дошло до

[72] Ibid. 35.
[73] Ibid. 100-101.
[74] *B. Lippard*, The Mongols and Byzantium 1243-1341, Ph. D. Diss. Indiana Univ. 1984, 211.

парадоксалне ситуације – Татари су се срели са Турцима који су такође дошли да пљачкају ову византијску област.[75] Очигледно је да у тим временима није било лако бити Византинац који је настањен у Тракији. Татари су се јаросно устремили на Турке – попут паса који насрћу на мртво тело! – и једне су посекли а друге заробили и одвели са собом. Овај упад, наставља Нићифор Григора, није био сличан претходним експедицијама монголских ратника када су се попут потока брзо разливали на све стране и пустошили, да би се већ другог дана враћали. Њихов поход из 1337. трајао је читавих педесет дана доводећи Царство у крајње неповољан положај. Када су одлазили са ромејских територија, наводно су са собом водили више од три стотине хиљада заробљеника.[76]

Велики конфликт између Царства и монголског владара Узбега (1340/1341) запретио је да буде злокобан по ромејску државу јер се кан спремао да на челу војске од шездесет хиљада ратника освоји престоницу. Постоје сведочанства да су Византинци били веома уплашени од могућности да Татари нападну Цариград у пролеће 1341. године.[77] О томе сазнајемо и из једног писма које је познати византијски богослов Григорије Акиндин упутио монаху Давиду Дисипату.[78]

После османлијског пораза код Ангоре (1402) страх је у великој мери обузео и житеље патуљастог Византијског царства. Један савремени млетачки извештај казује да је Сулејман I Челеби (1402-1410), један од синова султана Бајазита I, са пет хиљада војника прешао у Европу и молио василевса Јована VII Палеолога за мир нудећи своје галије, потом Галипољ и велики део Грчке. Премда је понуда била веома примамљива за византијску страну, цар се није усуђивао да је прихвати јер се бојао од могуће одмазде моћног Тамерлана.[79] У овом случају, ромејски страх пред татар-

[75] Greg. I, 535.
[76] Ibid. 535-536. *van Dieten*, Gregoras, II-2, 376 n. 472 с правом доводи у сумњу ову бројку од три стотине хиљада заробљених. Занимљиво је да Јован Кантакузин у свом историјском спису не помиње упад Татара из 1337. године.
[77] *Радић*, Време Јована V, 101.
[78] Letters of Gregory Akindynos, ed. *A. Constantinides Hero*, Washington 1983, No. 12, 56. Уп. *Сметанин*, Византийское общество, 214. За литературу о Григорију Акиндину в. *Радић*, Време Јована V, 114 н. 166, а за основне податке о Давиду Дисипату в. PLP 3 (1978) No. 5532; ODB, I. 638 (*A.-M. Talbot*).
[79] *В. Милинчевић*, Грађа из Венецијанског архива о ангорској бици 1402, Историјски гласник 1-2 (1982) 123. Уп. *Ђурић*, Сумрак Византије, 126 н. 98а.

ским хордама био је већи од ненадане могућности да Царство достојанствено и надмоћно одговори на понизну молбу Османлија чији је вазал донедавно био сам василевс. Снагу Тамерланове војске и неславни крах обесног Бајазита I помиње и Манојло II Палеолог у посмртном говору који је саставио свом брату деспоту Теодору I Палеологу, ликујући због турског пораза и дивећи се сили татарског освајача.[80]

Шпански изасланик Руј Гонзалес Клавихо доноси приповест о свирепом обрачуну монголског владара Тамерлана са житељима неког града чији су прваци, поуздавши се у канове речи, изашли да преговарају. Окрутни освајач је наредио да се ископају јаме у које је живе сахранио виђене грађане уз циничну опаску да је обећање одржао јер није пролио њихову крв, а онда је дао да се град дивљачки опљачка.[81]

У ове вести о Татарима савршено се уклапа аутентично сведочанство још једног западног аутора. Реч је о Јохану Шилтбергеру који доноси занимљиве вести о Татарима и између осталог каже да се код њих не сеје никакво зрнаста храна осим проса, не једе се хлеб и не пије се вино него се само конзумира кобиље и камиље млеко, и једе се коњско, камиље и друга меса. И њихови владари, као и остали великаши, и лети и зими станују на пољу са женама, децом, стоком и целокупном имовином и селе се са једног пашњака на други зато што им је земља равна. Када једу и пију, седе на земљи, као што раде сви неверници. Шилтбергер наглашава да је видео како Татари режу неке вене коњима, сакупљају крв, кувају је и онда једу, па су због тога у стању да поднесу толико дуга путовања и војевања. Тако раде када немају доста хране, а у случајевима да хитају на пут, узимају месо, режу га у танке кришке, увијају у памучне крпе и остављају под седло. Када огладне, ваде га испод седла и једу сировог. При том га најпре посоле зато што мисле да није лоше уколико се од топлине коњских сапи мало осуши, па постане крхко јер га седло притиска и истискује му сокове.[82] Баварски пустолов се на једном месту у своме спису непосредно обраћа

[80] Funeral Oration, 157.
[81] Clavijo, 143.
[82] Schiltberger, 94.

читаоцима следећим речима „И треба да знате... да њихове (sc. татарске) жене одлазе у бој, ратујући са луком и стрелом као мушкарци. И када жене одлазе у битке у једној руци држе мач, а у другој лук."[83]

Јаничар Константин Михаиловић из Островице, који је одлично познавао и турску и монголску војску, доноси занимљиво поређење и каже да су „Татари исто тако на својим коњима брзи као и Турци, а к томе су јуначни и издржљиви, и имају велико преимућство што се тако припремају као и Турци. Јер Турцима не помаже такво уређење; а зато су Татари често односили победу над Турцима, а хришћани никада, а особито не у одлучној бици...".[84]

Каталанска пустоловина

Једна од најнеобичнијих епизода у позновизантијској историји односи се на колоплет догађаја који су уследили доласком чувене каталанске компаније у државу Ромеја с јесени 1303. године. Царство које је због неочекиваног обрта било стављено на искушење највишег степена показало је своју очигледну немоћ. Позвана да помогне цару Андронику II Палеологу у борби против Турака, плаћеничка војничка дружина се после неколико победа над исламским ратницима у Малој Азији због неких несугласица са цариградском владом окренула против Византије.[85] Неспособни да се одупру, Византинци су преживели неколико страшних година и пустошења гора него у време најезди разних азијских народа или крсташа.

Нићифор Григора за Каталанце вели да нису имали кућа ни непокретне имовине, што би их подстакло да се врате у домовину, и да је то скупина бескућника из различитих места и разнога рода који су, удружени ради разбојништва и пљачкања, водили скиталачки живот ван своје отаџбине.[86] Кључни догађај који је

---

[83] Ibid. 71.

[84] Јаничарове успомене, 63.

[85] О томе в. *Осшрогорски*, Историја, 460-463; *Laiou*, Andronicus II, 158-226; *Живојиновић*, Житије Данила II, 251 сл.

[86] Greg. I, 219-220.

односе Византије и Каталанаца довео на најнижу тачку представљало је убиство њиховог вође Рожера де Флора на двору престолонаследника Михаила IX Палеолога. Онда је дошло до одлучујуће битке код Апра 1305. године у којој су знатно малобројнији Каталанци потпуно разбили шарену византијску војску. После тога цариградска влада није ни покушала да нешто предузме него је Тракију препустила судбини. Две године, од 1305. до 1307, Каталанци су пустошили ову област.[87]

Хроничар Рамон Мунтанер, учесник и сведок подвига каталанске компаније, наглашава да је после битке код Апра 1305. године, када су ратници са Иберијског полуострва нанели тежак пораз војсци коју је предводио престолонаследник Михаило IX Палеолог, Ромеје обузео ужасан страх. „Тако су били преплашени" – надмено и не без презира примећује каталански писац – „да су на сам повик 'Франци!' сместа били приправни да беже."[88] Упркос чињеници да Рамон Мунтанер пише хронику у маниру разметљивог хвалисавца, поготово када храбрости и витештву каталанских ратника супротставља пометеност и малодушност војнички инфериорних Византинаца, у овом случају нема места сумњи у веродостојност његове приповести која је налик на анегдоту.

У опису догађаја од 1305. до 1307. године, исти писац наглашава да су господарећи Тракијом војници каталанске компаније „опустошили област која је унаоколо обухватала растојање од десет дана пута и опљачкали су све од месног становништва, тако да више ништа није остало да се узме".[89] У ове вести Рамона Мунтанера савршено се уклапају подаци сачувани у једном српском извору – Житију архиепископа Данила II – где је остало записано: „...подигоше се многи народи, и великом силом спремивши се за борбу, завојеваше многе крајеве грчке земље, чак и до самог Цариграда, и све опустеше, и заробљенике одведоше у ропство".[90] Слично казује и Нићифор Григора нагласивши

[87] *A. Lowe*, The Catalan Vengeance, London - Boston 1972, 69 sq.
[88] Muntaner, Crònica VI, No. 221, p. 59.
[89] Ibid. VI, No. 231, p. 84.
[90] Животи краљева и архиепископа, 340. Превод: *Л. Мирковић*, Архиепископ Данило, Животи краљева и архиепископа српских, Београд 1935, 257-258. Овај превод је поновљен у књизи Данилови настављачи: Данилов Ученик, други настављачи Даниловог зборника, прир. *Г. Мак Данијел* (Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 7), Београд 1989, 79-117. Уп. *Живојиновић*, Житије Данила II, 252.

да су читаве две године правили упаде и у ненасељену пустињу претворили не само приобални појас него и знатне делове унутар континента. Затим су, увидевши да ту не могу себи наћи довољно прехрамбених намирница решили да крену даље и да пљачкају све што им се нађе на путу док не пронађу за себе угодно и безбедно место.[91] Градови Радосто и Мадитос, које су Каталанци поселили оружјем, служили су им као заштитне тврђаве у којима су боравили. Говорећи о тврђави Мадитос, Георгије Пахимер истиче да су је латински најамници употребили као упориште одакле су наваљивали на све стране у Тракији и чинили велике страхоте.[92] Очигледно, било је то време тешких искушења за тамошње Ромеје.

Пошто су опустошили све што се могло опустошити на простору Тракије, Каталанци су прешли Родопе и сместили се у Касандрији, где су боравили од 1307. до 1309. године.[93] Печалну судбину Тракије сада су морали да доживе поједини делови Македоније. Нићифор Григора је записао да су Каталанци „желећи да припреме потребну храну за зиму напали села Македоније. И пошто су тамо веома много уништили и наситили се великим добитком плена поставили су логор око Касандрије."[94] Српски писац доноси слично сведочанство: „И ти безбожници све опустеше, и опет се враћаху у своја места."[95] Овим обавештењима можемо придружити и једно које доноси Тома Магистар, у монашкој ризи познат као Теодул Монах,[96] који каже: „Пошто су морали да пређу у Македонију, поставили су логор у Палини, а изишавши оданде, све пљачкаху."[97]

---

[91] Greg. I, 244-245.

[92] Pachym. (B), II, 578. Уп. *Живојиновић*, Житије Данила II, 252.

[93] *Острогорски*, Историја, 461-462; *Живојиновић*, Житије Данила II, 254 сл.

[94] Greg. I, 245. Уп. *Живојиновић*, Житије Данила II, 255.

[95] Животи краљева и архиепископа, 348. Превод: *Мирковић*, Архиепископ Данило, 204. Уп. *Живојиновић*, Житије Данила II, 255.

[96] За основне податке о овоме писцу завршних деценија XIII и прве половине XIV столећа в. *S.K. Skalistis*, Θωμᾶς Μάγιστρος. Ὁ Βίος καὶ τὸ ἔργο τοῦ, Thessaloniki 1984, 26-106 (живот), 108-278 (дело); Виз. извори, VI, 611-612 (*Н. Радошевић*); ODB, III, 2076-2077 (*A. Kazhdan – A.-M. Talbot*).

[97] Реч је о једном похвалном говору који је Тома Магистар посветио василевсу Андронику II Палеологу и у којем казује о византијском војсковођи Хадрину. В. Πρεσβευτικὸς πρὸς τὸν βασιλέα Ἀνδρόνικον τὸν Παλαιολόγον, ed. *I.F. Boissonade*, Anecdota Graeca II, Paris 1830 (reprint: 1962) 195. Уп. *Живојиновић*, Житије Данила II, 255-256.

Велике невоље су погодиле светогорске манастире који су били изложени опасним нападима Каталанаца. О томе најподробније извештава Житије архиепископа Данила II у којем је остало записано: „Јер ови завојевавши дођоше са свим силама на Свету Гору, и опколивши је, разграбише сва богатства сабрана у њој, и скоро је сву опустеше...“[98] Ни извесно претеривање не умањује веродостојност ових вести. Јер, нема сумње, Каталанци су постали ноћна мора Византијског царства у првој деценији XIV столећа. У наставку српски писац вели да безбожни дошљаци „дошавши на Свету Гору, многе свете храмове огњем упалише и све њихово сабрано богатство разграбише и заробљенике одведоше у ропство, а остали њихови остаци скончаваху од најљуће смрти глади“.[99]

Путовати и уопште кретати се кроз области Македоније које гравитирају ка Халкидици у то време било је веома ризично „јер тада се није могла наћи ниједна стаза којом би се могло ићи мирно, без борбе и ратника“.[100] Тома Магистар је оставио сведочанство којем није потребан никакав коментар: „Ништа, дакле, нису оставили недирнуто својом навалом, напредујући по тој области све до самог краја, ни планину, ни равницу, ни јаме, ни гребене, ни обалу, ни путеве, ни подножја планина, ни шуме, ни брежуљке, ни увале, ни шпиље, ни ливаде, ни њиве, ни лугове. Све је уништено, све је нападнуто. Све је пуно мртвих и лешева и великог убијања и страшног за све покоља. А потоци крви, уместо неког другог таласа, текли су на све стране...“[101] Врло сличан приказ даје и више пута помињани српски извор: „Тешко је описати све зло које је тада снашло људе, јер горе и пећине, брда и долине, и сва распућа беху пуна мртвих телеса, нагих и непогребених, дајући страшан и дирљив призор гледаоцима.“[102]

Наравно, нису били поштеђени ни многобројни манастирски поседи на Халкидици, па је велики број житеља монашких

[98] Животи краљева и архиепископа, 340. Превод: *Мирковић*, Архиепископ Данило, 258. Уп. *Живојиновић*, Житије Данила II, 256.
[99] Животи краљева и архиепископа, 341-342. Превод: *Мирковић*, Архиепископ Данило, 259. Уп. *Живојиновић*, Житије Данила II, 256.
[100] Животи краљева и архиепископа, 345. Превод: *Мирковић*, Архиепископ Данило, 261. Уп. *Живојиновић*, Житије Данила II, 258.
[101] *Boissonade*, o. c. 219-220. Уп. *Живојиновић*, Житије Данила II, 258.
[102] Животи краљева и архиепископа, 348. Превод: *Мирковић*, Архиепископ Данило, 264. Уп. *Живојиновић*, Житије Данила II, 260.

властелинстава, то јест многобројне сељачке породице, био принуђен да заштиту пронађе унутар утврђених светогорских манастира. Тако биограф Данила Пећког бележи да је у Хиландару била „...и велика множина световних људи са имања тог манастира, који беху унутра прибегли са женама својима и децом".[103]

Стање је било такво да је једно посланство атонског манастира Велике Лавре светог Атанасија кренуло да потражи заштиту од арагонског краља Јакова II (1291-1327) кога је Каталанска компанија увек сматрала за свог врховног господара, о чему постоје сачувани изворни подаци.[104] Пустошења каталанских плаћеника одјекнула су и далеко ван византијских земаља.

Биограф Данила Пећког записује и следеће: „Јер тела људи сасецаху као пољску траву, јер не беше места, где не лежаху мртваци. Божанствене цркве и многи домови падоше, и нестадоше многа места, тако да се нису могла лако ни познати (где беху)... Јер тада не беше дома у коме није било плача."[105]

Не упуштајући се у опис осталих каталанских догодовштина, ваља нагласити да је Византија свакако одахнула када су се плаћеници са Иберијског полуострва упутили даље на запад и када су преко Тесалије – тада још увек сепаратистичке грчке државе ван скиптра василевса у Цариграду – спустили у средњу Грчку где су срушили крсташку творевину Атинско војводство и на њеним рушевинама 1311. године основали сопствену државу.[106] Међутим, то није значило да се Царство ослободило невоља и пустошења. Напротив, највећа и судбоносна искушења у виду османлијске опасности тек су се помаљала на малоазијском обзорју.[107]

---

[103] Животи краљева и архиепископа, 340. Превод: *Мирковић*, Архиепископ Данило, 258. Уп. *Живојиновић*, Житије Данила II, 258.

[104] Опширније о томе в. *Живојиновић*, Житије Данила II, 260-261.

[105] Животи краљева и архиепископа, 354. Превод: *Мирковић*, Архиепископ Данило, 268-269. Уп. *Живојиновић*, Житије Данила II, 264.

[106] *Осшрогорски*, Историја, 463; *K. Setton*, Catalan Domination of Athens 1311-1388 (VR, Revised Edition), London 1975, 9 sq.

[107] О турској опасности и пустошењу Османлија више ће бити речи у последњем XIV поглављу.

Тиранин Тома Прељубовић

Један од најмрачнијих периода у средњовековној историји епирског града Јањине био је за владавине деспота Томе Прељубовића у другој половини XIV столећа.[108] Непознати састављач Јањинске хронике представио је српског великаша у најгорој светлости и изнео обиље окрутних и живописних подробности о његовој страховлади која је трајала од 1366/1367. до 1384. године. Са пуно разлога он наглашава да се за оновремену Јањину могло рећи да је изнутра ужас оличен у тиранину, а споља страх у облику напада Албанаца.[109]

Тома Прељубовић је веома брзо лисичју кожу заменио лављом и ударио на цркву, одузео јој многа имања и отерао њеног пастира Севастијана, па је јањинска митрополија била завијена у црно.[110] Онда се устремио на прваке града и најпре је затворио кир Константина Ватаца и каваларија Мирсјаниса Амиралиса, а касније је првог протерао а другог помиловао.[111] Немилосрдно је увео читав низ нових намета којим је оптеретио тамошње пореске обвезнике.[112]

Касније се обрушио и на остале становнике Јањине, па је, између осталог, на свиреп начин мучио Илију Клавсиса који је Тому позвао да буде кум његовом детету. Знајући да је овај честити грађанин веома богат, богомрски човек Тома га је злостављао на разне начине: наредио је да му се водене капи суштају на стомак, пазухе му је нагорео упаљеном бакљом, у уста му завлачио нож и уливао воду помешану са пепелом. Прељубовић је постао најсуровији човекоубица, а уз себе је имао једну групу најгорег градског олоша која му је помагала у злочиначким делима. Били су то Куцотеодор, Манојло Цимплос и Михаило Апсарас.[113]

[108] О Томи Прељубовићу в. *Ферјанчић*, Деспоти, 80-81; *Nicol*, Despotate, II, 143-157; PLP 10 (1990) No. 23721; ODB, III, 2078 (*J. Stanojevich Allen – A. Cutler*).
[109] *Vranousis*, Chronikon, 83-84.
[110] Ibid. 80. Cf. PLP 10 (1990) No. 25063.
[111] *Vranousis*, Chronikon, 81. Cf. PLP 2 (1977) No. 2521 (Константин Ватац); PLP 8 (1986) No. 19884 (Мирсјанис Амиралис).
[112] *Vranousis*, Chronikon, 83.
[113] Ibid. 82. Cf. *Nicol*, Despotate, II, 144. О овим личностима в. PLP 5 (1981) No. 11776 (Илија Клавсис); PLP 1 (1976) No. 1723 (Михаило Апсарас); PLP 6 (1983) No. 13626 (Куцотеодор); PLP 11 (1991) No. 27970 (Манојло Цимплос).

Господар Јањине је слао људе у прогонство, а неке, као што су примерице били Нићифор Ваталас и Константина, ослепео је.[114] Примењивао је и грозне казне сакаћења, па је заповедио да се неким Бугарима и Власима одсеку носеви, док је дао да извесног Гастрициота коњи растргну.[115] Стога не би требало да изненади што непознати аутор Јањинске хронике истрајава на томе да би Томино тело представљало право обитавалиште за ђавола.[116]

Деспот Тома Прељубовић је у правом смислу речи био господар живота и смрти житеља Јањине. У очајању се аутор Јањинске хронике пита: „Али шта да причам? Не бих имао времена да опишем све злочине Томине...“[117] О томе колико је било нерасположење завичајног епирског хроничара казује и чињеница да као својеврстан ехо на неколико места у Јањинској хроници одјекује реплика: „Свако зло је мало у односу на Томино зло (μικρὰ γὰρ πᾶσα κακία πρὸς κακίαν τοῦ Θωμᾶ).“[118]

Становници Јањине су осетили олакшање тек када су телохранитељи Томе Прељубовића у четвртак 23. децембра 1384. године у пет сати ноћу заклали свога господара.[119]

„Медитеранско тројство“

„Грубо речено, Медитеран уравнотежује свој живот на основу тројства: маслиново дрво, винова лоза, жито.“[120] Изнесена оцена, наравно, може се применити и на велики део византијских земаља које су биле окренуте Средоземљу. Ова три производа се на особен начин помињу и у житију Атанасија Метеорита. Преподобни је једном сабрату којег је поколебала суровост громадних стена на Метеорима, где осим гаврана и других птица нико није обитавао, поручио да не треба да брине јер никада неће бити

[114] *Vranousis*, Chronikon, 82, 90. Cf. PLP 2 (1977) No. 2510 (Нићифор Ваталас); PLP 6 (1983) No. 14216 (Константин).
[115] *Vranousis*, Chronikon, 88, 89.
[116] Ibid. 92.
[117] Ibid. 83.
[118] Ibid. 81, 83, 89, 90.
[119] Ibid. 94. Cf. *Nicol*. Despotate, II, 153.
[120] *Brodel*, Mediteran, 31.

лишен хлеба, вина и јелеја.[121] И Никита Хонијат и Евстатије Солунски наглашавају да су хлеб и вино најважније намирнице у исхрани Византинаца.[122]

Хлеб и маслина се срећу у византијским загонеткама. И у овим случајевима је реч о проницљивим и врцавим досеткама које јасно казују о луцидности византијског духа.

Душе немам, али људе јачам, крепим;
име ми је симбол једног броја згодног:
збир свих слова даје двапут три стотине,
двапут по тридесет и још једанаест.
(хлеб)[123]

Загонетка која се односи на маслину је сажетија и једноставнија, те стога, чини се, још ефектнија:

Мајка и ћерка једнако име носе,
мајку не дирају, али ћерку музу.
(маслина)[124]

Од три основне културе уље и вино, који су се умногоме и извозили из пространог медитеранског басена, скоро непрестано су бележили успехе. Одвајкада једино је са житом било потешкоћа, па се о хлебу непрестано морало мислити. Стога не треба да изненађује што је стрепња о будућој жетви увек лебдела изнад глава људи настањених на подручјима која су гравитирала Средоземљу. О њој су се бринули и владари и обични људи. Јер, уколико жетва подбаци и приноси не буду довољни село ће то осетити исто толико, ако не и више, него градови.[125] А зна се да је сељаштво чинило лавовски део оновремене популације. С друге стране, у градовима последице слабог приноса хлебног жита најпре ће погодити најсиромашније, по правилу и најмногобројније слојеве. Духовита оцена према којој се сматрало изванредном повластицом уредно се хранити читаве године – привилегија доступна само ма-

---

[121] Bios Athanasiou, 245.
[122] Chon. Historia, 441; Eustazio di Tessalonica, 110. Уп. *А. Каждан*, Сколько ели Византийцы? Вопросы истории 9 (1970) 215-218.
[123] *Миловановић*, Византијске загонетке, 97 бр. 143 (текст), 154 (објашњење).
[124] Исто, 35 бр. 33.
[125] *Brodel*, Mediteran 31-32.

лом броју племића, неколицини свештеника и понеком калуђеру[126] – неретко је попримала обележја свакидашње стварности.

Будући да је Цариград, многољудни мегалополис на Босфору, потребовао велике количине жита и хлеба, од његовог оснивања се морало изнаћи дугорочно решење.[127] У рановизантијско доба, до 646. године, житница престонице био је Египат – најбогатија провинција Царства. У позновизантијско време Цариград се снабдевао житом углавном са подручја Тракије, Мале Азије и из црноморског залеђа. У случајевима упада непријатељских војски или унутрашњих ромејских размирица релативно лако је могло да дође до тешкоћа у набавци и допремању главне животне намирнице. Отуда за житеље Цариграда глад није била нешто далеко већ се пре радило о непожељном госту који се појављивао с времена на време.

Зна се да су Млечани због међусобица Венеције и Ђенове у пролеће 1328, у време када се сукоб између Андроника II и Андроника III ближио врхунцу, извршили тронедељну блокаду цариградске луке, пресекли довоз жита и отежали ионако стешњен положај старог цара који се налазио у „царици градова".[128] Још непријатнији случај десио се четрдесетих година XIV столећа када је татарски кан Џанибег освојио ђеновску колонију Тану на Криму што је довело до колебања цена на тржишту, па су се, на пример, цене зачина и свиле у Италији удвостручиле. У Цариграду се осетио недостатак животних намирница, пре свега жита и усољене рибе. На невољу, допремање жита из Тракије, које је и у мирно време било недовољно за потребе мегалополиса на Босфору, због грађанског рата и сталних упада турских одреда осетно је смањено. Није било спаса ни са треће стране, са тла Мале Азије, будући да су тамошње тржнице у предвечерје крсташког доласка у Смирну биле затворене.[129] Слична ситуација догодила се и с јесени 1346. када су Ђеновљани блокирали Цариград и изазвали нову појаву глади.[130]

[126] *Dibi*, Vreme katedrala, 23.
[127] *G. Bratianu*, La question de l'approvisionnement de Constantinople à l'époque byzantine et ottomane, Byz. 5 (1929-1930) 83-107.
[128] Greg. II, 416-417. Cf. *Laiou*, Andronicus II, 297.
[129] *Радић*, Време Јована V, 145-146.
[130] Исто, 162.

Глад

„Глад је оштрија од мача!“ Ова толико једноставна и у исто време толико тачна мисао, коју је изрекао Финеас Флечер, енглески песник краја XVI и прве половине XVII столећа, у пуној мери је примењљива на читав Средњи век. Јер, са пуно разлога се сматра да је уз кугу глад представљала главни узрочник негативних демографских кретања у овом периоду.[131] Због тога је у средњем веку, али и касније, постојао страх – сасвим оправдан, додајмо! – да се не умре од глади.[132] Она је најчешће била последица недовољне пољопривредне производње, својствене скоро свим средњовековним друштвима, или исход пустошења непријатељских војски. У таквим околностима – како је проницљиво запажено на примерима западне Европе – ма колико били малобројни, у односу на годишње приносе хлебног жита становника је ипак сувише.[133] Када је глад у питању ни Византија – без обзира на њено вишестолетно водеће место у средњовековном свету – није представљала никакав изузетак.[134] У „Дијалогу богатих и сиромашних“, тексту који је саставио Алексије Макремволит у раним четрдесетим годинама XIV века,[135] положај најнижих слојева у ромејском друштву упоређује се са човеком којег мори велика жеђ, али му није дозвољено да са осталима пије воду. Његова храна су прости хлеб и сољена риба, а без обзира на големе напоре које улаже непрестано му прети опасност да умре од глади.[136]

Глад, присутна у свим друштвима и свим епохама светске повеснице, одавно је привукла дужну пажњу истраживача.[137] У историографији данас већ постоји веома богата и разуђена биб-

[131] DMA 5 (1985) 3 sq. (*R. S. Gottfried*).
[132] *Delimo*, Strah na Zapadu, I, 218.
[133] *Dibi*, Vreme katedrala, 21.
[134] Сажета али веома прегледна белешка о глади у Византијском царству налази се у ODB, II, 777-778 (B. *Croke*).
[135] Dialogue, 203-215. За основу литературу о овом занимљивом тексту в. *Радић*, Време Јована V, 129-130 н. 26
[136] Dialogue, 203, 204, 205, 209. Уп. *Поляковская*, Портреты, 204.
[137] Вредна хвале су два давнашња покушаја. В. *C. Walford*, The Famines of the World: Past and Present, 1879 (reprint 1970); *F. Curschmann*, Hungersnöte im Mittelalter. Ein Beitrag zur deutschen Wirtschaftsgeschichte des 8. bis 13. Jahrhunderts, Leipzig 1900 (reprint: Darmstadt 1970), 87-217 где су регистроване појаве глади у изворима за немачку историју у широком временском распону од 709. до 1317. године.

лиографија о овом феномену,[138] а у историјским лексиконима или енциклопедијама може се наћи и одредница о глади.[139]

Само овлашно навођење пољопривредних артикала који данас представљају знатан део исхране савременог човека, а који су били непознати у средњем веку, указује колико је оскудан био јеловник оновремених људи. Парадајз – плод који потиче из далеког Перуа, плави патлицан – донет из Индије, паприка – земља порекла Гвајана, кукуруз – поникао на тлу Мексика, пасуљ и кромпир – пренети у Европу са америчког континента после епохе Великих географских открића.[140] Због превасходне употребе скробних биљака, које не садрже довољне количине витамина и протеина, исхрана у некадашњој Европи била је неуравнотежена. Неопходно је нагласити да је у средњем веку владала тиранија жита, што ће рећи да је хијерархија у квалитету хлеба, од најбољег до најгорег, одражавала друштвену хијерархију и да су жетве давале ритам погребним поворкама, тако што је недовољна исхрана косила народ и отварала врата поморима.[141] Може се говорити о цикличном смењивању оскудица у јелу, с једне, и преобилних гозби, с друге стране, али се мора нагласити да су кулинарске светковине ипак биле прилично ретке. У ствари, пре би

---

[138] Наводимо само неке од важнијих радова: *H. S. Lucas*, The Great European Famine of 1315, 1316 and 1317, Speculum 5 (1930) 343-377; *W. Abel*, Agrarkrisen und Agrarkonjuktur in Mitteleuropa von 13. bis 19. Jahrhundert, Berlin 1935; *M.-J. Larenaudie*, Les Famines en Languedoc aux XIVe et XVe siècles, Annales du Midi 64 (1952) 27-39; *H. Van Werveke*, La Famine de l'an 1316 en Flandre et dans les régions voisines, Revue du Nord 41 (1959) 5-14; *G. Duby*, Rural Economy and Country Life in the Medieval West, Columbia, S.C. 1968, 122 et passim; *I. Kershaw*, The Great Famine and Agrarian Crisis in England 1315-1322, Past and Present 59 (1973) 3-50; *E. Ashtor*, An Essay on the Diet of the Various Classes in the Medieval Levant, Biology of Man in History, ed. *R. Foster – O. Ranum*, Baltimore – London 1975, 125-162; *E. Le Roy Ladurie*, Famine Amenorrhoea /Seventeenth- Twentieth Centuries/, Biology of Man in History, ed. *R. Foster – O. Ranum*, Baltimore – London 1975, 163-178; *A. Appleby*, Famine in Tudor and Stuart England, Stanford 1978; Famine as a Geographical Phenomenon, ed. *B. Currey – G. Hugo*, Dordrecht – Boston – Lancaster 1984; *R. Rotberg – Th. Rabb*, Hunger and History: The Impact of Changing Food Production and Consumption Patterns on Society, Cambridge Mass., 1985; *R.E. Seavoy*, Famine in Peasant Societies, New York 1986; *M. Ravallion*, Markets and famines, Oxford 1987; *P. Garnsey*, Famine and Food Supply in the Graeco-Roman World: Responses to Risk and Crisis, Cambridge 1988; Famine: The Irish Experience 900-1900: Subsistence Crise and Famines in Ireland, ed. *E. Crawford*, Edinburgh 1989; *W.C. Jordan*, The Great Famine. Northern Europe in the Early Fourteenth Century, Princeton 1998³, 8 sq.

[139] DMA 5 (1985) 1-9 (*M. W. Dols – R.S. Gottfried*); LM 5 (1991) 220-222 (*E. Thoen*); ODB, II, 777-778 (*B. Croke*).

[140] *Brodel*, Mediteran, 11.

[141] *Delimo*, Strah na Zapadu, I, 219.

се могло рећи да је велики део становништва био заокупљен, често и опседнут глађу која је била свуда присутна појава. С разлогом се сматра да је сваки ондашњи човек морао да је осети и да се с њоме суочи.[142] У Библији се глад помиње у више наврата[143] и њено одјекивање је могло да уноси немир и страх у оновремене људе. У Новом завету стоји записана апокалиптичка порука која није могла оставити равнодушним поклонике Исуса Христа склоне забринутости пред неизвесном сутрашњицом: „Биће глади и помора и земља ће се трести по свету."[144] Отуда не треба да изненађује што је у истрајавању на милосрдним делима Црква нарочито наглашавала потребу да се нахране гладни. При томе, не треба губити из вида чињеницу да су житне кризе, премда оштре у градовима, биле још теже и погубније по селима. Према неким истраживањима, која се односе на поједина подручја Француске у раздобљу када је Средњи век већ представљао прошлост, три четвртине сељака нису биле способне да властитом производњом прехране своје породице.[145] Другим речима, страх од глади био је неодвојив од обичног човека старих времена и средњег века.[146]

Данас прилично цинично звуче речи које је на прелазу из II и III век забележио Тертулијан, знаменити Картагињанин и најплоднији хришћански писац латинске књижевности у ранохришћанском раздобљу.[147] Верујућима у Христа он поручује следеће: „Ништа се Богу тако не свиђа као мршавост тела; што је мршавије због опорости испаштања, мање ће бити подложно труљењу у гробу и, према томе, дичније ће васкрснути."[148] Док је у доба Антике идеални човек свестрано образовани и мишићави атлета, према схватањима Средњег века људско савршенство представљају монах, светац и аскет, то јест личност која се макси-

---

[142] DMA 5 (1985) 9 (*R. S. Gottfried*).
[143] A New Concordance to the Holy Bible. King James Version, New York 1960, 147 (где су наведена места у Светом писму у којима се помиње глад).
[144] Јеванђеље по Матеју, 24, 7.
[145] *Delimo*, Strah na Zapadu, I, 219.
[146] *A. Gurevič*, Problemi narodne kulture u srednjem veku, Beograd 1987, 213.
[147] За основне податке о Тертулијану и његовом делу в. *W. Buchwald – A. Hohlweg – O. Prinz*, Tusculum-Lexikon griescher und lateinischer Autoren des Altertums und des Mittelaalters, München 1982³, 765-766.
[148] Наведено према *Delimo*, Greh i strah, II, 694.

мално ослободила земаљских интереса, брига и искушења, те је тако постала најближа Богу. Распеће, односно мртво тело са страшним траговима тортура и мука које је поднео Спаситељ за искупљење људског рода, нараста у истински узор хришћанског средњовековља. Оновремени верници се не диве складној развијености атлете него убогом и гнојавом болеснику.[149]

Свако климатско одступање (оштра зима, суша, град, поплава, најезда скакаваца) које је угрожавало принос пољопривредних производа, пре свега житарица, доводило је до глади. С тим у вези важно је нагласити да је после периода релативно благе климе и умерених температура, својственог за раздобље од 750. до 1200. године, Европа ушла у један изразито хладан и влажан климатски циклус. Најпре, од 1200. до 1350, било је доба великих студени, а онда почев од 1350. до 1500. године температуре су постале умереније, али се влажност увећала.[150] Погубне последице глади биле су нарочито сурове у пролеће када би ускладиштене залихе жита биле потрошене, а сматра се да су и године које су следиле после неродних, односно гладних, такође биле врло тешке. Осим тога, када се гладна година понови, отварају се врата новим невољама – болестима.[151] Испошћени људски организми с муком могу одолети и слабијим бољкама него што су, примерице, куга или маларија. Глад се у Византији у највећем броју случајева јављала у руралним пределима, а онда би погађала и околне градове.

Као и у случајевима земљотреса, комета или помрачења сунца,[152] глад је схватана као знак божијег гнева изазваног људским гресима. Уопште, такво је било уверење широм хришћанског света. Живописан је пример из српске средњовековне књижевности, дакле из средине која је превасходно однегована на византијским узорима. Доментијан, српски монах XIII столећа, у опису глади која је захватила српске земље у смутно време сукоба Немањиних синова Стефана и Вукана – од 1202. до 1205. године[153] – записује следеће: „И пошто су Божјом помоћу по вре-

[149] *Гуревич*, Категорије, 277-278.
[150] DMA 5 (1985) 3 (*R. S. Gottfried*).
[151] *Brodel*, Mediteran, 32.
[152] О овим појавама више ће бити речи у IX поглављу.
[153] Историја српског народа I, Београд 1981, 263-272 (*С. Ћирковић*).

мену ови (sc. непријатељи српске државе) били истребљени, и пошто су прошли, после њих дође други иноплеменик, звани глад, гори од оних који су прешли, и сатвори свој други плен већи од првога, веома не волећи наш род, стрељајући без стреле и бодући без копаља, и секући без мача, и убијајући без шиба, и просто рећи гонећи без ногу, и хватајући без руку, и кољући без ножа, и ходећи без икаквог оружја и полажући толика мртва тела... и за наше грехе сва наша земља беше пуна мртваца, и двори пуни и куће пуне, и путеви пуни и распућа пуна, и због грехова наших не могаху их ни гробари погрепсти, само их једва смештаху у житне рупе."[154] Српски духовник, са искреном потрешеношћу али и једном врстом мирног прихватања, појаву глади је схватио као излив божијег гнева, односно као казну Свевишњег због грехова овоземаљских људи. У истом маниру пишу и летописци у западној Европи, до танчина и са свирепом подробношћу: „Људи су се међусобно гонили и прождирали и, попут вукова, многи су клали своје ближње и јели њихово месо."[155] Превладавајућа потка у схватањима ових људи – превасходно је реч о црквеним лицима у чије записе немамо разлога да сумњамо – састоји се у поимању да такве недаће истовремено указују на човекову ништавност, с једне, и јаросни и свемоћни гнев божји, с друге стране.[156]

Занимљив је и узоран текст једне молитве цариградског патријарха Филотеја Кокина:

Избави, Господе, овај наш град
и сваки град и сваку земљу,
на којој се право и непорочно
слави име твоје,
од глади, погибељи, огња, мача, најезде иноплеменика,
и од међусобних сукоба и ратова са варварима,
и од свакога зла...[157]

---

[154] Живот светога Симеуна и светога Саве, написао Доментијан, изд. *Ђ. Даничић*, Београд 1865, 98-99.
[155] *Dibi*, Vreme katedrala, 23.
[156] Исто.
[157] *Г.М. Прохоров*, К истории литургической поэзии: гимны и молитвы патриарха Филофея Коккина, ТОДЛ 27 (1972) 134.

У византијској историји било је неколико чувених гладних година: 383-385. (Антиохија), 443. (Цариград), 499-502. (Едеса у Месопотамији), 516-521. (Палестина), почетне године пете и прве године осме деценије VI столећа, 600-603. (Сирија), чувена 927/928. („велика глад“), 1032. (Кападокија и суседне области), 1037. (Тракија).[158] Од друге половине XI века подаци о глади постају веома ретки, што не мора да значи да је није било. Тако у XII столећу постоје подаци о неколико локалних глади, пре свега на острву Кипру.[159] Уопште, разложно је претпоставити да је у средњем веку стварни број гладних година морао бити већи од забележеног у расположивим изворима.

Најбоље сведочанство о глади која је погодила залеђе Свете горе, односно делове Македоније, у време каталанске опасности (1307-1309) доноси српски извор, житије архиепископа Данила II. Његов ученик је записао следеће: „И те године дође љуће зло на ово зло (sc. напади Каталанаца), да је цео људски род гинуо од глади..... Велико је било страдање и такве ране, и почеше, дакле, људи и све животиње скончавати од глади. Јер умрлим матерама деца сисајући дојке сама умираху, и људи од глади зијајући судараху се и падаху као пијани, и обузети глађу нису могли ни гледати. А други од њих ничице лежећи, као и животиња траву зубима кидајући, издисаху.“[160] Познато је да је Цариград 1306/1307. преживео једну од својих најстрашнијих зима када је глад потпуно надмашивала све недаће које је донела тешко подношљива студен и када је на улицама престонице било могуће видети сасвим изнурене људе који су се ваљали по земљи.[161] С друге стране се

---

[158] *E. Patlagean*, Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance: 4e-7e siècles, Paris 1977, 74-92 (рана столећа); *Н. Скабаланович*, Византийское государство и церков в XI веке, С.-Петербург 1884, 250-258 (где је дата листа земљотреса, глади и осталих невоља ромејског друштва у XI веку); *N. Svoronos*, Société et organisation intérieure dans l'empire byzantin au XIe siècle: les principaux problèmes, Proceedings of the Thirteenth International Congress of Byzantine Studies. Main Papers XII, Oxford 1966, 389 sq. (=VR, Etudes sur l'organisation intérieure, la société et l'économie de l'Empire Byzantin, IX, London 1973, 12 sq.) /такође XI век/ ; ODB, II, 778 (*B. Croke*).

[159] *A. P. Kazhdan – A. W. Epstein*, Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries, Berkeley – Los Angeles – London 1985, 27 n. 11 (са навођењем одговарајуће литературе).

[160] Животи краљева и архиепископа, 340-341.

[161] *A. Laiou*, The Provising of Constantinople During the Winter of 1306-1307, Byz. 37 (1967) 105; *Смеӣанин*, Византийское общество, 89, 98, 110; *Поляковская – Чекалова*, Быт и нравы, 189.

зна да су почев од 1309. године обилне кише проузроковале појаву глади у читавој Европи, која је уз одређене плиме и осеке, потрајала безмало два десетлећа. За урбане области Европе посебно су тешке биле 1315, 1316. и 1317, када је, на пример, у Холандији дошло до повећања цена рибе до 500%.[162] Није без значаја да се нагласи да је од 1316. до 1321/1322. дошло до неколико епидемија сточних болести које су умногоме десетковале пре свега теглеће животиње. У сваком случају аграрна криза у периоду од 1309. до 1325. године оставила је дубоке трагове и имала је тешке последице по европско друштво и економију. Сматра се да је европски континент од глади у том раздобљу изгубио 15% до 20% становништва.[163] Уопште, XIV век, тачније речено период од 1300. до 1380, био је раздобље када се Европа на најнепосреднији начин суочавала са феноменом глади. Читав низ узастопних влажних сезона имао је за последицу серију веома слабих жетви и несташице прехрамбених производа.[164]

Византијска Тракија је имала да искуси и две тешке године у периоду од 1311. до 1313. године,[165] када су је угрожавали Турци. О тадашњем очајном стању речито казује следећа вест Нићифора Григоре: „У то време варвари су, поставши још обеснији после оне победе, пљачкали и пустошили на најстрашнији начин ромејску земљу у Тракији, тако да Ромеји скоро две године нису могли излазити из градова да би орали и сејали."[166] Из овог податка се јасно види да је у периоду од две године „економика" Тракије била потпуно замрла, што значи да је, у ствари, било угрожено чак неколико жетви.

Занимљив случај глади срећемо у спису кипарског хроничара Леонтија Махераса. Он бележи да су Турци у зиму 1361/1362. године опсели Аталеју која је само неколико месеци раније признала власт кипарског краља Петра I Лузињана. Студено време није дозвољавало браниоцима да подижу једра бродова и исплovљавају, па су становници града почели да гладују док коњи нису имали ништа за прехрану осим лишћа са лимунових стабала.[167]

---

[162] DMA 5 (1985) 7-8 (*R. S. Gottfried*).

[163] Ibid. 8.

[164] Ibid. 7.

[165] За датовање в. Виз. извори, VI, 184-185 н. 61 (*С. Ћирковић*).

[166] Greg. I. 262. Превод: Виз. извори, VI, 184 (*С. Ћирковић*).

[167] Makhairas, I. 110, No. 126.

Византијска престоница имала је да се суочи са глађу у завршним годинама XIV и на самом почетку XV века када су је опседали одреди султана Бајазита I. О недостатку животних намирница у Цариграду извештава Дука у свом историјском делу.[168] Константин Филозоф у Житију деспота Стефана Лазаревића бележи да турски емир „већ много година држаше царствујући град затворен како пропада од глади. Јер неки избегаваху, а осталима ништима заповедаху да изиђу".[169]

Очигледно је да је 1453. година, када су Турци запоселн Цариград и срушили Византијско царство, била неродна и гладна. Тако у старим српским летописима читамо: „И пре тога (sc. пада Цариграда у руке Турака, у мају 1453), у пролеће, свуда паде слана и уби сву земљу."[170] „Пре те смутње (sc. османлијског запоседања Цариграда), 6. априла, свуда паде слана и уби сву земљу."[171] „Године 6961 (=1453) беше слана и уби сву земљу."[172] Познато да је и браниоцима византијске престонице у првим месецима 1453. као Дамоклов мач претила опасност од помањкања живежних намирница и глади. На невољу, у то годишње доба у баштама у граду је мало шта успевало, а рибарски чамци нису могли да безбедно испловљавају чак ни у Златном рогу. Стога се водило рачуна да се залихе равномерно распореде, а да је тај посао праведно и ваљано обављен сведочи и чињеница да није било озбиљнијих притужби.[173] Ипак, резерве хране брзо су се смањивале, а они који нису могли да плате високе цене намирница остајали су гладни.[174] С друге стране, познато је да је султан Мехмед II Освајач у лето 1458. године заузео тврди град Коринт на Пелопонезу тако што је браниоце изморио глађу, о чему извештава Критовул са Имброса.[175]

И под турском влашћу Цариград је морао да се суочава са налетима глади које су следиле као последица несташице жита-

[168] Ducas, 85. Опширније о овим догађајима в. *Ђурић*, Сумрак Византије, 119-120.
[169] Константин Костенечки, 388. Превод: Старе српске биографије XV и XVI века. Цамблак, Константин, Пајсије, прев. *Л. Мирковић*, Београд 1936, 76.
[170] *Стојановић*, Родослови и летописи, 237.
[171] Исто.
[172] Исто.
[173] *Рансимен*, Пад Цариграда, 137-138.
[174] *Никол*, Бесмртни цар, 82.
[175] Critobulos, 126.

рица. Једна од таквих година, на пример, била је 1465, а осетили су је не само престоница на Босфору него и остали делови Османског царства.[176] Арнолд Тојнби, један од водећих историчара у XX веку, види не у ратовима него у глади највећу претњу човечанству.[177]

Византијски писац XIV столећа Алексије Макремволит сматрао је да су страх и смрт од глади једно од најстрашнијих искустава које човек може да доживи. Он је написао: „Сви сматрају да је смрт од глади неподношљива и најтежа од свих смрти; душа, лишена неопходне хране која долази споља, силом прилика једе тело, као што ватра прождире празну посуду која се стави на њу."[178]

[176] *B. Hrabak*, Izvoz žitarica iz Osmanlijskog carstva u XIV, XV i XVI stoleću. Udeo Dubrovčana u prometu „turskim" žitom, Priština 1971, 77.
[177] *Х. Хајнц*, Савремени човек и библија, Београд 1975, 146.
[178] Dialogue, 204.

V САБЛАЗАН ГРАЂАНСКИХ РАТОВА

Погубнији од „Црне смрти", разорнији од турских упада, опаснији од српског ширења ка југу и непријатнији од чврстог економског стиска италијанских поморских република Венеције и Ђенове били су по Византијско царство XIV столећа грађански ратови. Вођени у више наврата – најпре двадесетих, потом четрдесетих, затим раних педесетих и, напослетку, седамдесетих година тога века – они су у великој мери ослабили државу Ромеја и учинили је неотпорном према све снажнијим суседима. Грађански су ратови представљали карцином који је изнутра нагризао и разједао организам уморне државе која је неумитно нагињала своме заласку. Василевс Манојло II Палеолог, човек од пера и сам учесник у неким византијским трвењима, изједначио је грађански рат са гангреном (γάγγραινα).[1] Димитрије Кидон, дугогодишњи први министар Царства и научник, упоређивао је разорну снагу ромејских међусобица са земљотресима и епидемијама,[2] и упозоравао да ће Ромеји изгубити не само своју власт него и тело и душу уколико не буду јединствени.[3]

У ионако ослабљеном и смањеном Царству, које није било ни сенка некадашње величине и славе, долазило је до унутрашњих сучељавања која није могао да избегне ниједан слој византијског друштва. У том смислу је нарочито разоран био грађански рат у којем је на једној страни био узурпатор Јован Кантакузин, а на другој тријумвират регената малолетног Јована V Палеолога, сукоб који је трајао од 1341. до 1347. године.[4] Осим политичке, овај рат је задобио и битну социјалну, као и острашћену верску димензију, а непрестано мешање других страних сила довело је до тога да је Византија из ратовања изашла потпуно изнемогла. Византијски писац из XV столећа Дука, чије историјско изла-

---

[1] *A. Angelou*, Manuel Palaiologos: Dialogue with the Empress-Mother on Marriage (Byzantina Vindobonensia 19), Wien 1991, 110.

[2] Cydonès, Correspondance, I, No. 51, 85. Уп. Поляковская, Портреты, 45.

[3] Cydonès, Correspondance, I, No. 64, 97-98. Уп. Поляковская, Портреты, 43-44.

[4] *Острогорски*, Историја, 475 сл. Такође в. *Радић*, Време Јована V, 121-164; *D. Nicol*, The Reluctant Emperor. A biography of John Cantacuzene, Byzantine Emperor and monk, c. 1295-1383, Cambridge 1996, 45-83.

гање постаје опширније управо са 1341. годином, наглашавајући страхоте и злу коб грађанске војне четрдесетих година XIV века износи једноставну и у основи сасвим тачну оцену: „Свуда плач, свуда нарицање, свуда сузе у очима Ромеја, а милосрђе немаше ни Хелен ни варварин.“[5]

На оновремено Царство би се са пуно ваљаних разлога могле применити речи које је некада изговорио Цицерон. Наиме, није без разлога римски беседник и политичар поручивао својим сународницима: „Све је јадно у грађанским ратовима, али ништа није јадније него сама победа!“[6] Јер, рат, било унутар или изван њених граница, остао је судбина Византије.[7]

Стални покрети разних војних групација, неспокојна садашњост и сасвим неизвесна будућност уносили су немир међу Византинце. Људи од пера су потрошили пуно мастила указујући на злу коб грађанских ратова, а обични поданици ромејског цара имали су много разлога за страховање. Сачувана сведочанства уверљиво говоре о томе да је сваки грађански рат у Византији био не само мора него и колективна траума за њено друштво.

Давнашњи примери

Не би се могло рећи да је византијска историја била сиромашна дворским преслратима, успешним и неуспешним заверама, крвавим унутрашњим разрачунавањима, најсвирепијим погубљењима. Царство Ромеја се по томе није много разликовало од осталих држава средњовековног света, што је, мора се признати, био озбиљан доказни материјал за све оне који су речено раздобље светске повеснице означавали најмрачнијим придевима. Догађало се да су међусобице унутар царских породица, у којима се каткад нису бирала ни средства ни начини да се досегне циљ, израстали у озбиљне друштвене напрегнутости и, неретко, доводиле до широких сучељавања.

[5] Ducas, 57. Уп. *Ђурић*, Сумрак Византије, 419.
[6] Cicero, Ad familiares, IV, 9, 3.
[7] Arveler, Politička ideologija, 34.

Веома је илустративан један пример братоубиства из византијске историје VII столећа када је цар Констанс II (641-668), у страху од могућих амбиција млађег брата Теодосија, најпре га приморао да прими монашки постриг, а потом наредио да буде убијен.[8] Цариградско јавно мњење, узбуђено и огорчено због овог злочина, даривало је цара именом Каин са немилосрдном алузијом на библијску причу о Каину који је био убица свога брата Авеља.[9] Један знатно доцнији писац, Георгије Кедрен,[10] забележио је да је грех братоубиства толико прогонио цара Констанса II да му није давао мира ни на јави ни у сну. Када би заспао, појављивао се лик убијеног брата који је у руци држао чашу пуну крви, приносио му је и нудио га да се напије.[11]

У византијској историји, речено је, било је много таквих међусобних обрачуна, а нису недостајали ни унутрашњи сукоби који су се попут пожара разбуктавали у мучне грађанске ратове са огромним материјалним, па и људским жртвама. Отуда се код Ромеја одавно јавило страховање од унутрашњих размирица које су доносиле многобројне несреће. Свест о погубности грађанског рата у Византији на леп начин је уобличио и Јован Мавропод, византијски интелектуалац из XI столећа,[12] у вези са побуном Лава Торникија 1047. године.[13] Он истиче како су мудрији и часнији људи сматрали да је предстојећи сукоб „нешто страшно и да није повод за радост“, јер „увидели су у какву је несрећу запала велика и славна ромејска земља, када су њене војске присиљене да иду једна против друге и када су они који су навикли да се заједно боре и чувају једни друге, сада узели оружје једни против других, и када морају да окрену своје деснице против хришћанске крви или чак рођачке... и да је Царство у опасности да се подели и да више не опстане... и да служи на подсмех

[8] Theophanis Chronographia, rec. *C. de Boor*, I, Lipsiae 1883, 347, 351.

[9] За подробнија обавештења о овим догађајима в. *A. N. Stratos*, Byzantium in the Seventh Century, III (642-668), Amsterdam 1975, 191 sq.; *J. F. Haldon*, Byzantium in the Seventh Century. The Transformation of a Culture, Cambridge 1990, 59.

[10] О Георгију Кедрену в. ODB, II, 1118 (*A. Kazhdan*)

[11] Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope ab *I. Bekerro* suppletus et emendatus, I, Bonnae 1838, 762. Уп. *Ю. Кулаковский*, История Византии, III (602-617), Киев 1915 (=VR, London 1973), 221-222.

[12] О њему в. ODB, II, 1319 (*A. Kazhdan*).

[13] *Острогорски*, Историја, 316.

народима и да им пружи велику срећу, пошто се они који су им некада били страшни сада међусобно тако уништавају".[14]

Ништа мање занимљива није ни оцена коју о грађанским ратовима доноси ромејски историчар XI века Михаило Аталијат.[15] Он каже следеће: „Тада се отац и син, заборављајући природу, баце у међусобно клање, и син окаља десницу очевим убиством и брат брату задаје смртну рану и нико се није обазирао нити сажалио ни на сродство, ни на рођаштво, чак ни оних најближих, све док, пошто су се угасили гнев и дионизијско лудило, нису схватили своју судбину, те подигоше јаук."[16]

Признање Никите Хонијата

Византијски великодостојник и писац из завршних деценија XII и првих година XIII столећа Никита Хонијат, који је имао такав удес да живи у врло смутном времену уочи првог пада Византије (априла 1204. године), смогао је снаге да у свом историјском делу на неки начин оптужи своју државу да је породила зло које се потом раширило светом. На једном месту он бележи: „Јер од царице градова (sc. Цариграда), као од неког узора, обрасца и општег пророчишта, братоубилаштво је изашло и проширило се до крајева света, па су тако не само Персијанци (sc. Турци), Тавроскити (sc. Руси), ови Далмати (sc. Срби) и затим Пеонци (sc. Угри), него и остали владари појединих народа испунили своје отаџбине побунама и убиствима исукавши мачеве против својих саплеменика."[17]

Није случајно што је Никита Хонијат изнео овако озбиљну дисквалификацију за Византијско царство у виду веома тешке оптужбе за једно од великих друштвених зала. Он је био савременик врло мрачне епохе ромејске историје, која је отпочела смрћу

[14] Iohannis Euchaitorum metropolitae quae in codice vaticano graeco 676 supersunt, ed. *P. de Lagardae*, Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen 28 (1881)/1882/ No. 186, p. 192, 64. Уп. *Крсмановић*, Војно племство, 102.

[15] За основне податке о Михаилу Аталијату в. ODB, I, 229 (*A. Kazhdan*).

[16] Michaelis Attaliotae Historiae, ed. *I. Bekkerus*, Bonnae 1853, 55. Уп. *Крсмановић*, Војно племство, 185.

[17] Chon. Historia, 532. Уп. Виз. извори IV, 166-167 (*Ј. Калић – Н. Радошевић*).

Манојла I Комнина, у септембру 1180, а врхунац досегла у крсташком запоседању Цариграда и рушењу ромејске државе. Овде ваља донети оцену још једног савременика, солунског митрополита Евстатија, који је са горчином и далековидошћу пророка написао својеврстан „епитаф" Византији: „Чини се као да је божјом вољом решено да заједно са царем Манојлом Комнином умре све здраво у царству Ромеја и да са заласком тог сунца сви ми будемо потопљени у непрозирну таму."[18] Његове речи добијају на тежини када се зна да, за разлику од Никите Хонијата, није доживео катастрофу 1204. – преминуо је 1195/1196. године.

С друге стране, Никита Хонијат је имао пуно разлога да испише страшну оптужбу против своје отаџбине којој је – док је постојала – одано служио и против града за који је био толико везан и који је толико волео. После одласка из Цариграда, априла 1204, и доласка у Никеју, он је маштао да бар још један пут угледа мегалополис на Босфору. Умро је не остваривши ту жељу.

Никита Хонијат је имао такву судбину да буде сведок и очевидац прогона за страховладе Андроника I Комнина која се претворила у најгору хајку на политичке супарнике или измишљене противнике, с једне, и у праве антилатинске погроме, с друге стране. Земља се налазила у стању латентног грађанског рата који је убрзо избио на површину у пуном замаху – низ малоазијских градова се једноставно отпадио од цара који је морао силом да их доводи у ред. Према Хонијатовим речима, тамошњи градови су више страдали од ромејских међусобица него од пустошења суседних народа. Речју, што није дотакла рука туђинца, то је разрушила рука сународника и истоплеменика. Заборавивши на законе сродства, Византинци су једни против других ратовали на потпуно исти начин као варвари.[19]

Никита Хонијат, такође, доживео је сурови крај Андроника I Комнина којег је престонички плебс усмртио после грозног мрцварења на цариградским улицама. Он је доживео и свргавање василевса Исака II Анђела кога је не само збацио с престола него

---

[18] Eustazio di Tessalonica, 18. Уп. *Радић*, Обласни господари, 159.

[19] Chon. Historia, 263. Cf. *Radojčić*, Dva Komnena, 70 sl.; *J.-C. Cheynet*, Philadelphie, un quart de siècle de dissidence, 1182-1206, Philadelphie et autres études (Byzantina Sorbonensia 4), Paris 1984, 39-54.

и ослепио рођени брат Алексије III. Никита Хонијат је доживео и то да збачени Алексије III у Мосинопољу у лето 1204. ослепи и Алексија V Дуку Мурзуфла, такође бившег византијског цара и, штавише, властитог зета.[20]

У исто време, ромејски историчар је устао и против једне негативне појаве – феномена такозваних обласних господара[21] – која је разарала јединство Византијског царства и све више узимала маха уочи крсташког освајања Цариграда, односно крајем XII и у почетним годинама XIII века. У својој историји је записао да су се поменути магнати, надахнути частољубљем и жељом да се називају независним владарима, наоружавали један против другога. Својим сукобима и узајамним несагласјем они су непријатељима ромејског народа улили снагу – није претерано рећи и непобедивост – и несумњив успех без већег жртвовања.[22]

Никита Хонијат је доживео и неслогу и трвења оног дела ромејских великаша који су 1204. избегли из Царигада и на тлу Мале Азије, свако за себе и свако уверен да је управо он позван да поведе борбу за византијско наслеђе, почели да организују своју власт.[23] У свом историјском спису он устаје против оваквог понашања и оштро прекорева великаше да су потпуно пренебрегли одбрану основних ромејских интереса и да се исцрпљују у бесмисленој међусобној неслози. Усталасали су преостале византијске градове, устремили се једни на друге и, што је најгоре, не само погазили све нити сродства него и ромејски народ раздробили на делове. Стога се догодило да је свака област признавала за владара и подржавала једног од магната. Људи којима је било стало до ромејских интереса видели су у тој бескрајној расцепканости проклетство које се нагиње над византијском друштвеном заједницом. Чак када се у народу и будило одређено осећање повезаности, оно није усмеравано у јединствено хтење да се заједнички брани оно што је преостало од некадашње државе. Напротив, попут јата птица, поједини делови византијског све-

[20] О овим догађајима ће више бити речи у VI поглављу.
[21] О појави обласних господара в. *J. Hoffmann*, Rudimente der Territorialstaaten im byzantinischen Reich (1071-1210), Miscellanea Byzantina monacensia 17, München 1974, 2-160; *Радић*, Обласни господари, 159 сл.; *Savvides*, Kinemata, 99-361; *J.-C. Cheyne*. Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210), Paris 1996, 114 sq
[22] Chon. Historia, 639.
[23] *Радић*. Обласни господари, 261 сл.

та следили би једног вођу док би остали пристајали уз друге великодостојнике који су себе видели на челу ромејског света.[24]

Све побројано је по свој прилици донело исувише трагичног за један живот. Отуда, речено је, и тако смела и оптужујућа – истине ради, морамо додати и претерана! – оцена на рачун Византије, Ромеја и Цариграда. Сва средњовековна друштва, ограничићемо се само на ту епоху људске историје, имала су у својој повесници сличне мрачне странице, дакле грађанске ратове, дворске преврате и најсвирепија оцеубиства и братоубиства. Многима од њих, из просторних и временских разлога, Византија никако није могла послужити као узор и образац, како то вели Никита Хонијат. Међутим, важнија од објективне истинитости његове опаске јесте спремност да се не само увиде него и признају греси властите државе и свест, а из такве спознаје и проистекли страх, о погубности унутрашњих сучељавања унутар Византије.

Престоница и провинције

Византијско царство припада оној групи држава које се никако не могу замислити без своје престонице. Отуда се Цариград – мегалополис смештен у теснацу Босфора, најзначајнији град и најјача тврђава средњовековног света – неретко изједначавао са читавом ромејском империјом. Постојање моћне престонице, у којој су смештене најважније полуге власти и која је у сваком погледу средиште Царства, неминовно отвара питање односа провинција према центру. Тај однос, који је увек био сложен и вишезначан, ушао је у драматичну фазу у завршним десетлећима XII и првим годинама XIII века. Мора се нагласити да су везе између провинција и престонице, које већ одавно нису биле особито чврсте, временом прерастале у тешко премостив јаз. У сваком погледу провинције су се све више удаљавале од Цариграда који је много изгубио од свог некадашњег ауторитета матице око које су се окупљале и којој су гравитирале многобројне области универзалног Царства.

[24] Chon. Historia, 625.

Појава провинцијског патриотизма је својеврстан одговор тамошњег византијског корпуса на неизмерну моћ и раскош Цариграда. При том се пре свега има у виду околност да се централна власт у престоници често оглушивала и остајала неосетљива и незаинтересована на молећиве гласове провинција који су понекад прерастали у праве вапаје, а тицали су се разних злоупотреба локалних власти, прекомерних и многобројних.[25] Нарастање регионалистичког духа који је подразумевао негативан однос према Цариграду временом је освојило велики део византијских земаља. Штавише, провинције су покушавале да властито издизање постигну не либећи се да то буде по цену очигледног слабљења Царства.[26] Бурни и учестали покрети против Андроника I Комнина, који су у таласима окренули војску и становнике у унутрашњости против престонице, постепено али и неопозиво су код тамошњег живља створили непријатељско расположење према Цариграду. Поменути раскорак су спретно користили амбициозни провинцијски намесници за остваривање личних планова.

Отуда се током читавог раздобља које почиње кратком владавином Андроника I Комнина и траје до крсташког освајања Цариграда 1204. године у удаљеним провинцијама запажа постојање јаких центрифугалних струјања. Неопходно је имати у виду да је упадљиво смањено занимање престонице за збивања по провинцијама више било проузроковано сопственом слабошћу него што је било плод свесног запостављања. С друге стране, последице центрифугалних струјања, којима је постепено подлегла скоро целокупна територија Царства, довеле су до изолације престонице, па њена власт над великим делом византијског света није одмакла даље од номиналне.[27] То стање најбоље одсликава писана заоставштина Михаила Хонијата у којој атински митрополит размажене становнике Цариграда назива неодговорним и равнодушним пред злом које нагриза Царство и пред невољама које муче становништво провинција, притиснуто теретом обавеза које им намеће престоница.[28] Византинци који су насељавали

[25] *Радић*, Обласни господари, 164.
[26] *Arveler*, Politička ideologija, 80.
[27] Исто, 101-102.
[28] Mich. Chon. I, 307 sq.; II, 83. Up. *Arveler*, Politička ideologija, 103.

унутрашњост Царства нису могли да се отму туробном утиску да је једина веза престонице и провинција оличена у присуству пореских чиновника који су из Цариграда послати да немилосрдним фискализмом напуне државну благајну. Једном речју, ромејска држава са центрима одлучивања на Босфору код већине ондашњих Византинаца доживљавана је као установа огрезла у неправду и подмитљивост.[29] На тај начин је Цариград запао у потпуну осаму, а сачувани извори јасно сведоче о упадљивој осеци родољубља.[30] Стога ваља подвући чињеницу да у судбоносним месецима по Царство – између лета 1203. и априла 1204. године – из провинције није стигла никаква помоћ опкољеној престоници. Остаје чињеница да је унутрашњост ромејске државе незаинтересовано пропратила вишемесечну агонију Цариграда.[31] Штавише, сиромашни слојеви византијског друштва не само што су остали равнодушни пред пропашћу престонице, коју су, уосталом, познавали само по терету њене власти, него су чак покушали и успели да искористе настали метеж и расуло. Омразу према бездушном Цариграду искалили су на поседима и осталој имовини појединих престоничких институција – пре свега патријаршије и појединих манастира – разасутој по провинцијама. У суноврату 1204. године било је могуће видети како цариградска светина, раме уз раме са крсташима, пљачка двор и домове аристократије.[32]

Никита Хонијат, који је после пет дана најстрашније неизвесности у граду изложеном пустошењу латинских ритера успео да изађе, описује сусрете са житељима околних села. Реч је о потресним сведочанствима која говоре о дубоком расколу унутар ондашње ромејске друштвене заједнице. Учени историчар приповеда о презиру и мржњи, као и о злурадости с којом су трачки сељаци дочекивали унесрећену а некада веома горду византијску аристократију. Становници села надомак Цариграда не само да су исмевали беду и голотињу избеглих него су је у свом безумљу означавали као једнакост. Истрајавали су на томе да је немаштина дојучерашњих племенитих богаташа сада слична

[29] *Arveler*, Politička ideologija, 104-105.
[30] Chon. Historia, 495-496. Up. Arveler, Politička ideologija, 108.
[31] *Радић*, Обласни господари, 164.
[32] *Arveler*, Politička ideologija, 110.

њиховој, а било је чак и оних који су се захваљивали Богу што им се пружила прилика се обогате бамбадава купујући добра својих унесрећених сународника.[33] Очигледно је да је у овом случају посреди било преплитање оштре супротстављености богатих и сиромашних, с једне, и суочавање пауперизованих и гневних становника провинцијских области и њима омрзнутог престоничког живља које је донедавно пливало у богатству, с друге стране. Јер, нема сумње, провалија која је постојала између Цариграда и унутрашњости Царства била је дубока и тешко премостива.

„Црно" XIV столеће

Раздобље од 1300. до 1400. године са пуно разлога се сматра „црним столећем" Средњег века.[34] Стогодишњи рат Француске и Енглеске (1337-1453), авињонско ропство папа (1305-1378), турски прелазак у Европу и освајање пространих области на Балканском полуострву, такозвана Велика шизма у крилу римокатоличке цркве (1378-1415), пандемија куге познате под именом „Црна смрт" која је од 1348. до 1350. године однела трећину европског становништва, време големе кризе и раздробљености земаља православног света, неспремних у предвечерје одлучујућег обрачуна са Османлијама, тешка економска депресија у западној Европи почев од краја XIII века, климатске промене у виду хладног таласа који је за последицу имао слабе жетве и појаве великих глади – наводимо само неке од главних недаћа тога времена. С друге стране, речено је да је византијско XIV столеће било на фаталан начин обележено грађанским ратовима који су уносили како неспокој тако и страх у Византинце. Стога се оновремени византијски писци листом негативно одређују према овом злу ромејског друштва.

Тако је Нићифор Григора био дубоко индигниран грађанским ратовима у Византији – на несрећу доживео је неколико уну-

[33] Chon. Historia, 587-591, 593-594, 644-645. Cf. *Arveler*, Politička ideologija, 107; Култура Византии, III, 18 (*С.П. Карпов – П. И. Жаворонков*).

[34] Opšta enciklopedija Larousse, III (Geografija – Istorija – Industrija i tehnika), Beograd 1973, 335.

трашњих сукоба у Царству – па је о томе нешто прозборио и у својој „Ромејској историји". Византијски полихистор је био склон да тадашње неприлике види као казну за дугогодишњи грешан живот – али не сурову већ благу! – пошто Византинци нису били предати у руке туђина и варвара него саплеменика, што се могло сматрати неком врстом олакшавајуће околности. У продужетку он објашњава како се божјом помоћу догодило да су владари околних држава поумирали управо уочи избијања грађанског рата у Византији 1321. године, па је тако Царство ипак могло да буде поштеђено упливисања страних сила и комадања своје територије.[35]

Исти писац у даљем опису сукоба двојице Палеолога, деде Андроника II и унука Андроника III, записао је и следеће: „Но ко ће избројати тадашње међусобице свих Ромеја, а посебно житеља Цариграда. Несугласице двојице царева природно су се одразиле и на поданике и усмеравале их једне против других: децу против родитеља, родитеље против деце, браћу против браће, суседе против суседа, и што је још важније епископе и презвитере против епископа и презвитера, и монахе против монаха."[36] Изнето сведочанство недвосмислено казује о располућености византијске заједнице и потпуном расулу које је неминовно уносило сваковрсне немире и прибојавања код Ромеја. Нићифор Григора такође истиче да су у време сукоба Андроника Старијег и Андроника Млађег најгора пљачкања, чији је исход био потпуно пустошење вележепних кућа које су претваране у развалине, постајала обична појава.[37]

Исти писац у даљем тексту поново наглашава да грађански рат представља опасност за византијско друштво. Описујући велику забринутост василевса Андроника III Палеолога, на вест да је Сиргијан, даровити византијски војсковођа и његов некадашњи сарадник, пребегао Стефану Душану и с пролећа 1334. се са српским краљем устремио на северне границе државе Ромеја,[38] Нићифор Григора је забележио: „Он (sc. цар) је смат-

---

[35] Greg. I, 318. Уп. Виз. извори, VI, 193-194 (*С. Ћирковић*).
[36] Greg. I, 426.
[37] Ibid. 425. Уп. *Поляковская – Чекалова*, Быт и нравы, 188.
[38] Опширније о тој епизоди византијско-српских односа в. Виз. извори, VI, 215-221, 340-347 (*С. Ћирковић*).

рао Сиргијанов напад опаснијим од напада Скита (sc. Татара) и било којих других племена, јер војсци иноплемених непријатеља могао је супротставити једноплемене градове, који су према њима вазда гајили природно непријатељство због разлике у вери, али борба против саплеменика и људи истог обичаја из темеља разара наду и уништава њихове замисли.“[39]

На другом месту, када је писао о одласку узурпатора Јована Кантакузина у Србију у лето 1342. године, Нићифор Григора крајње експлицитно и без било каквог околишења доноси овакву оцену: „А саплеменишто, када се једном природно раскине, постаје већином погубно у бесу и проливању братске крви.“[40] Исти писац додаје да се тада цео род Ромеја поделио на два дела у сваком граду и у сваком селу,[41] а не пропушта да каже и ово: „Јер, било је наиме дошло до тога да је држава Ромеја, због грађанских ратова, пала у такву немоћ, да ни они који су на власти ни себи самима а ни онима који су им потчињени нису били у стању да обезбеде миран живот без помоћи са стране.“[42]

Извесну утеху због унутрашњих размирица које су Византинцима донеле толико штете Нићифор Григора налази у чињеници да су слични сукоби били својствени и осталим деловима оновременог хришћанског света. Иначе наклоњен помало песимистичким погледима на свет, немирну садашњост и неизвесну будућност – а, наравно, спреман да у свему томе препозна божију вољу – ромејски учењак примећује да је то био период грађанских ратова, преврата и метежа, који су населили сваки кутак васељене. Он поименце набраја Ђенову, Египат, Шпанију, Азију, а до њега је чак допрла вест са удаљеног Запада о великом сукобу,[43] у чему се може разабрати да је био обавештен и о чувеној бици код Кресија коју су Енглези и Французи водили у оквиру недавно започетог такозваног Стогодишњег рата.[44]

Јован Кантакузин, један од главних учесника у три велика грађанска рата у Византији XIV столећа, у својим мемоарима је

---

[39] Greg. I, 495-496. Превод: Виз. извори, VI, 218 (*С. Ћирковић*).
[40] Greg. II, 636. Превод: Виз. извори, VI, 231 (*С. Ћирковић*).
[41] Культура Византии, III, 212 (*Г. Л. Курбатов*).
[42] Greg. III, 179. Превод: Виз. извори, VI, 287 (*С. Ћирковић*).
[43] Greg. II, 687-689.
[44] *Nicol*, Last Centuries, 200.

износио занимљиве оцене о овој врсти друштвеног зла. На једном месту он помиње да се у таквим приликама властита имовина и богатства пљачкају и уништавају као да припадају најљућим непријатељима.[45] С тим у вези ваља подсетити на добро познату чињеницу да је упоредо са политичком дисквалификацијом Јована Кантакузина, дотадашње прве личности у Царству, с јесени 1341. године дошло и до разгрома његове имовине, као и до нечувеног прогона његових присталица. Конце погрома Кантакузинових рођака, пријатеља и присташа, вешто користећи разуларени плебс у престоници, вукао је његов главни супарник Алексије Апокавк.[46] Сурове сцене насиља и пљачке, пропраћене распириваном озлојеђеношћу пука, испуњавале су улице Цариграда. Само је известан број присталица великог доместика, њих четрдесет двојица или нешто више од шездесет,[47] готово случајно успео да измакне слепом бесу распаљене гомиле.[48] Да је то био сукоб у којем се нису бирала средства, казује и податак да је Алексије Апокавк у жељи да осујети савезништво Јована Кантакузина и малоазијских емирата наредио да сви који су прелазили на источну обалу Мраморног мора проносе гласове о томе да је узурпатор умро боравећи код Трибала.[49] Овај податак јасно ставља до знања да психолошки рат није изум новијег времена него да је у одређеним видовима постојао одвајкада.

О томе докле је ишла огорчена супротстављеност двеју странака у византијским грађанским ратовима занимљиво је сведочанство које исписује Јован Кантакузин. Пошто је обавештен да је у Цариграду, у његовом одсуству извршен државни удар и да је оптужен за велеиздајника, велики доместик је разговарао са својим људима о томе шта им ваља чинити у новонасталој ситуацији. Сви окупљени су били спремни да га подрже говорећи „неки од нас, колико снаге дозвољавају, повешћемо одмах отворени рат, бранећи војском своје градове којима управљамо.

---

[45] Cant. I, 21-22.

[46] О њему в. *Максимовић*, Алексије Апокавк, 165-188.

[47] Cant. II, 138 наводи бројку од четрдесет две особе док Greg. II, 608 помиње да је реч о шездесет Кантакузинових присталица. О овим збивањима казује и једна Кратка хроника. В. Kleinchroniken, 81-82 No. 35.

[48] О овим догађајима подробно в. *Максимовић*, Алексије Апокавк, 177.

[49] Cant. II, 384. Cf. *P. Lemerle*, L'émirat d'Aydin, Byzance et l'occident. Recherches sur „La geste d'Umur Pacha", Paris 1957, 164 n. 3.

Неки пак предаћемо се, заједно са градовима, било Александру цару Миза (sc. Бугара), било Стефану, владару Трибала (sc. Срба), сматрајући да је заиста боље да служимо макар и варварима, али владарима, него онима које смо колико јуче и до недавно презирали".[50] Околност да се овде власти својих саплеменика претпоставља господство суседних непријатеља речито казује о дубини понора у који је ромејско друштво запало четрдесетих година XIV века.

О погубним последицама грађанског рата и о страхотама које он доноси житељима државе пише Јован Кантакузин у вези са настојањем цариградског регенства да се с њиме измири почетком јесени 1344. године. Он каже следеће: „Поглавари са великим дуксом (sc. Алексијем Апокавком) у Византу (sc. Цариграду), опазивши да је ромејска држава већ у опасности и распарчана у хиљаде делова и да су многи и велики градови пали под Мизе (sc. Бугаре) и Трибале (sc. Србе), а да је читава Тракија покорена од Персијанаца (sc. Турака) и да су само градови остали за које се претпоставља да ће и они страдати не мање од становника села..."[51]

У преговорима Јован Кантакузин се правдао и настојао је да читаву кривицу за избијање грађанског рата који је Византинцима донео толике невоље припише регентству у Цариграду. У његовим аргументима можемо видети све несреће које је Византија морала да испашта због њега. У мемоарима Јована Кантакузина може се прочитати следеће: „Нису ли градове они (sc. цариградска влада) предали Мизима (sc. Бугарима), као и драговољно уступили Трибалима? Нису ли они први Ромејима натоварили варваре који су пљачкали и робили Македонију као непријатељску? Нису ли читаву Тракију честим ратовањима учинили пустом? Нису ли јуче и прекјуче пустошили Мору[52] зато што је мени потчињена? Нису ли учинили да пресахну сви државни приходи? Нису ли од војске један (део) као непријатељски сами уништили, а други као сумњив занемарили, па је мало

---

[50] Cant. II, 154; Превод: Виз. извори, VI, 363 (*Б. Ферјанчић*).

[51] Cant. II, 437. Превод: Виз. извори, VI, 468 (*Б. Ферјанчић*).

[52] Мора је област која обухвата делове источних Родопа, односно горњи ток реке Арде. В. *С. Asdracha*, La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles. Etude de géographie historique, Athènes 1976, 10 sq., 148-154; Виз. извори, VI, 469 н. 358 (*Б. Ферјанчић*).

(остало), јадно и ништавно? И мени се тако нешто приређује? Осим што одбијам надируће Мизе (sc. Бугаре) и Трибале (sc. Србе) и са преосталом ромејском војском не могући да се супротставим, из нужде позивам варваре савезнике, као што сам научио од њих (sc. цариградске владе)."[53]

Карактеристично је још једно место у делу Јована Кантакузина где он ламентира над ужасом који доносе грађански ратови. Пошто је победио обласног господара Момчила у бици која се одиграла тик уз бедеме трачког града Периотеориона, Јован Кантакузин се наводно расплакао због свеопште несреће када је установио да је погинуо велики број Ромеја „које је уништио грађански рат, проузроковавши много суза".[54] На почетку своје четврте књиге, посвећене догађајима после победе у грађанском рату 1341-1347. године, Јован Кантакузин истиче да је међусобни рат Ромеја који је буктао пет година нанео велику штету и имао за последицу рушење ромејске надмоћи.[55]

Занимљив је и један став Јована Кантакузина који излаже описујући догађаје из 1351. године, дакле у предвечерје још једног грађанског рата, када је дошло до непријатног и опасног приближавања његовог зета василевса Јована V Палеолога и српског цара Стефана Душана. Био је то догађај који је умногоме могао да угрози Кантакузинов дотле неприкосновени положај у Византијском царству. Он је послао Ану Савојску у Солун, пошто због рата између Ђенове и Венеције, у који се Византија мимо своје воље морала укључити, није смео да напусти Цариград.[56] Јован Кантакузин каже да је царица Ана Савојска у преговорима са царем Стефаном Душаном и царицом Јеленом оштро прекорила српског владара што „међу њима (sc. Ромејима) подстичу грађански рат од којег ће Ромеји међусобно ратујући нестати, а они (sc Трибали, односно Срби) ће са њихове земље слободно за себе уживати плодове".[57] Ово је можда помало и демагошки, али је чињеница да је грађански рат вођен само неку годину раније исцрпео Византију до крајњих граница. Нове страхоте и

[53] Cant. II, 460-461. Превод: Виз. извори, VI, 469 (*Б. Ферјанчић*).
[54] Cant. II, 534. Уп. Виз. извори, VI, 476-477 (*Б. Ферјанчић*).
[55] Cant. III, 8.
[56] О овим догађајима в. *Радић*, Време Јована V, 213.
[57] Cant. III, 208. Превод: Виз. извори, VI, 551 (*Б. Ферјанчић*).

разарања нису избегнути ни у новом грађанском рату на самом почетку друге половине XIV столећа. Овога пута се радило о сукобу Јована VI Кантакузина и Јована V Палеолога, а старији василевс је нанео праву пустош градовима који су стали на страну младог цара.[58]

И други писци су сагласни око тога да је грађански рат 1341-1347. године био погубан по Византију. Тако духовник Филотеј Кокин, који је у два маха био цариградски патријарх, за поменуто сучељавање међу Ромејима бележи: „...онај страшни грађански рат међу Ромејима који ће донети пропаст...“[59] Димитрије Кидон је у јесен 1345. године писао да су једни градови у рукама варвара, док у другима уколико нема куге и злих сплеткарења влада метеж, закони су доведени до бесмисла и убијање се већ сматра сасвим законитим.[60] Никола Кавасила, богослов и писац из XIV века,[61] у више наврата је такође истицао погубност ромејских трвења која су донела толико несреће византијском друштву.[62] И Алексије Макремволит очајава због стања бесконачних ромејских трвења и ратова. Зло које је претрпљено није било само материјални него и морални губитак државе који је погодио све њене поданике. У вези с тим он је записао како су Византинци били потпуно уништени смутњама, одсуством поретка и узајамним истребљењем, док су становници напустили опустошене ромејске градови и села.[63] Овај аутор је склон да нагласи како су социјалне разлике и нетрпељивост у ромејском друштву, односно тврдичлук оних који су овладали огромним богатствима, проузроковали више невоља него ратови. Стога он устаје против друштвене неправичности која озбиљно подрива моралне норме и чак каже да су Јевреји и муслимани човекољубиви и милосрдни, док су ученици Исуса Христа, по природи човекољубивог и милосрдног, бездушни и шкрти у односу на своје саплеменике.[64]

---

[58] Cant. III, 251-252. Уп. *М. Живојиновић*, Јован V Палеолог и Јован VI Кантакузин од 1351. до 1354. године, ЗРВИ 21 (1982) 135.

[59] Philotheos Kokkinos, Erga, 519. Уп. Виз. извори, VI, 630 (*Н. Радошевић*).

[60] Cydonès, Correspondance, I, No. 8, 34. Уп. *Поляковская*, Портреты, 26.

[61] О њему в. ODB, II, 1088 (*A.-M. Talbot*); PLP 12 (1994) No. 30539; *Поляковская*, Портреты, 152-206.

[62] *Поляковская*, Портреты, 161-162.

[63] Antilepseis, 237. Уп. *Поляковская*, Портреты, 218.

[64] Dialogue, 205.

Према веровању Алексија Макремволита, који је по таквом ставу јединствен међу византијским писцима средине XIV века, спољнополитичке невоље Царства добрим делом су проистицале из унутрашњих противречности ромејског друштва.[65]

У једном писму које је упутио деспоту Теодору Палеологу, Димитрије Кидон, дугогодишњи први министар Византије и учењак, са горчином прича о томе како се продужава старо зло које је донело толико недаћа Царству. Оно проистиче из раздора међу царевима који су приморани да служе султану и који су свесни да ће победу однети онај коме османски емир пружи подршку.[66] Отуда је Димитрије Кидон против преврата из 1376. године, када је Андроник IV Палеолог оборио с власти свог оца Јована V, и у тим догађајима назире предзнаке будуће пропасти Царства.[67]

Унутрашња сучељавања у Византији нису престала ни у XV столећу, односно ни на самој самрти вишевековног Царства. О сукобу браће Томе и Димитрија Палеолога на Пелопонезу крајем педесетих година пишу савремени историчари са потиштеношћу и горким мирењем са судбином. Георгије Сфранцес истиче да су Палеолози били у сукобу, па су се споразумели уз давање заклетви на мир, али су се касније вратили старим задевицама. Очајан због тога он је завапио: „О, какви су твоја благост и стрпљење, господе Христе, према њему и кривцима!"[68] Критовул са Имброса такође бележи да су се браћа посвађала на њихову властиту штету и започели међусобни рат у зиму 1459/1460. године.[69]

Чини се да је у основи тачно помало наивно објашњење Константина Михаиловића које се односи на све хришћане. Србин из Островице је записао: „Зато упамтите, кад хришћани међу собом воде борбу, све се мери пред господом богом и пред свецима и пред људима. А знајте да су ови поганици (sc. Турци) смели и јуначни не сами по себи, већ због неслоге наше и ми им нашом мржњом (и заједничким непријатељством) дајемо победе."[70]

---

[65] *Поляковская*, Алексей Макремволит, 139. Такође в. Љ. Максимовић, „Богаташи" Алексија Макремволита, ЗРВИ 20 (1981) 99-109.
[66] Cydonès, Correspondance, II, No. 442, 406-408. Уп. *Радић*, Време Јована V, 405.
[67] Cydonès, Correspondance, II, No. 167, 37-39. Уп. *Поляковская*, Портреты, 66.
[68] Sphrantzes, 158.
[69] Critobulos, 141.
[70] Јаничарове успомене, 39.

Одушак напетости

Ванредне прилике у којима долази до снажних друштвених напетости, поготово у случајевима када се оне продуже на неки замашнији временски период, доводе до напрегнутости код свих који им подлежу. Сачувани извори не саопштавају о томе како су обични Ромеји подносили мучне године грађанских сукоба када су им имовина и животи били готово свакодневно угрожени. Можемо само да наслутимо тескобу и страх кроз који су они пролазили у смутним временима. Међутим, два занимљива сведочанства, једно из грађанског рата двадесетих а друго из сучељавања четрдесетих година XIV столећа, могу нам донекле дочарати тескобну атмосферу која је окруживала Византинце у раздобљима међусобног трвења. У оба случаја је реч о првим часовима непосредно по окончању унутрашњих војни и о големом олакшању које су житељи Цариграда том приликом осетили.

Након победе Андроника Млађег, крајем маја 1328. године, према његовом наређењу по патријарха Исаију (1323-1332), којег је Андроник Старији заточио у манганском манастиру Светог Георгија, дошла је царска кочија да га избави из присилног изгнанства и свечано врати на првосвештеничку столицу. Уз пут је, праћен не само од епископа и осталих црквених великодостојника него и од шаролике гомиле престоничког живља, дочекиван са бурним одобравањем. Међу одушевљеном масом била је и једна жена, налик на мушкарца, која је јахала на коњу, правила гримасе и уопште скаредно се понашала. Згранути гротескним призором, патријарх и остали угледници у пратњи нашли су се у непријатном положају, па им је преостало једино да се беспомоћно осмехују на њене глупости и бесмислице.[71] Понашање ове жене било је на неки начин и израз одушка дугој напетости која је тог пролећа, попут најгоре море, притискала Цариград.

С друге стране, сачувано је и веома живо сећање Димитрија Кидона на ноћ када је Јован Кантакузин као победник ушао у престоницу почетком фебруара 1347. године. Кидон је записао

[71] Greg. I, 424-425. Cf. *C. Kyrris*, Continuity and Differentiation in the Régime Established by Andronicus III after his Victory of 23/24. V 1328, EEBS (1977-1978) 301; *Nicol*, Last Centuries, 161; *Радић*, Време Јована V, 68.

следеће: „И пре него што су се појавили јутарњи зраци сунца, сви су се у граду сјатили на улице да виде цара као неког најрођенијег који је дуго времена избивао на путу, да дохвате његове ноге и да га целивају са радошћу. А цар, премда бејаше потиштен што види да су их тако велике несреће измениле, делио је са њима заједничку срећу."[72] Кантакузинов улазак, нема сумње, донео је извесно олакшање, својствено сличним историјским приликама, али је такође неспорно да се Царство после завршетка грађанског рата нашло у депресији, опхрвано клонулошћу после тешких напрезања и стога можда и неспособно да се радује на прави начин.

Монодија палима у Солуну

Средином XIV столећа Солун, други град Византијског царства, постао је поприште највећих социјалних превирања и огорченог сучељавања које се излило у такозвани покрет зилота, јединствену појаву у хиљадугодишњој ромејској историји. Друштвене супротности у многољудној луци, где су поред грчког живели словенско, јеврејско и јерменско становништво, као и грађани италијанских поморских република, биле су затегнуте до крајњих граница. Солун је био град дубоких социјалних разлика, односно место где су се додиривали најбеднија сиротиња и највеће богатство.[73] Управо је овде незадовољство сиромашних избило на површину на изразито рушилачки начин и претворило се у страшне погроме највиших слојева. Почетак грађанског рата, у јесен 1341, и низ антиаристократских побуна у градовима Тракије у зиму 1341/1342. године нису могли да прођу без одјека у Солуну. Јован Кантакузин, као експонент крупне земљопоседничке аристократије, склон је да ове догађаје упореди са некаквом подмуклом и страшном

[72] *G. Cammelli*, Demetrii Cydonii ad Ioannem Cantacuzenum imperatorem oratio altera, Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher 4 (1923) 82 7-12. Cf. *Nicol*, Last Centuries, 208; *Радић*, Време Јована V, 164-165.

[73] *Острогорски*, Историја, 480. О Солуну у XIV веку в. *O. Tafrali*, Thessalonique au XIVe siècle, Paris 1913 (reprint: Thessaloniki 1993), 1-291; *F. Thiriet*, Les Vénitiens à Thessalonique dans la première moitié du XIVe siècle, Byz. 22 (1952) 323-332 [=VR, Etudes sur la Romanie greco-vénitienne (Xe-XVe siècles), I, London 1977]; *A. Bryer*, Salonica: the Second City, XXIIIrd Spring Symposium of Byzantine Studies, Bulletin of British Byzantine Studies 16 (1990) 43-55.

болешћу којој нису одолели чак ни они који су раније важили за умерене и разборите људе.[74] Димитрије Кидон у једном писму непосредно пише о страху да не дође до пустошења домова и са тог разлога, издижући питање на општи план, изражава забринутост за будућност отаџбине.[75] Григорије Палама наглашава да су тада најбољи грађани пали, а власт су приграбили занатлије и најгори људи, а потом изриче ширу оцену о погубности унутрашњих трвења у византијском друштву. Велики богослов, негативно настројен према устаницима у Солуну, истиче да из грађанских несугласица произлази устанак који собом носи сваковрсна зла, уноси раздор и побуњене и њихове вође претвара у звери.[76] Не улазећи подробније у ток самих сукоба, који су потрајали од 1342. до 1350. године,[77] навешћемо само један особен спис који говори о страху одређених делова солунског друштва тога времена.

Живописно сведочанство о ономе што се збивало у другом граду царства оставио нам је Димитрије Кидон у „Монодији" палима у Солуну.[78] Неопходно је подсетити да је учени Византинац потицао из града Светог Димитрија, и да је за владавине зилота једва извукао живу главу. Сматра се да је монодију саставио у септембру 1345. године, у време док је боравио у Верији где се склонио пошто је избегао из Солуна, и да је била упућена његовим суграђанима који су били приморани да напусте главни град Македоније.[79] Иначе, реч је о краткој тужбалици намењеној да утеши уцвељене саучествовањем у њиховој жалости и за разлику од епитафа није била део погребне церемоније.[80]

Димитрије Кидон, затечен суровошћу збивања у Солуну, пита се како је дошло до раздора, откуда је дошао метеж и зашто су се становници града острвили једни на друге и крвљу ближњих

---

[74] Cant. II, 287-288.

[75] Cydonès, Correspondance, I, No. 7, 34. Уп. *Поляковская*, Портреты, 25.

[76] *Б. Горянов*, Первая гомилия Григория Паламы как источник к истории восстания зилотов, ВВ 1 (1947) 265-266.

[77] За литературу о покрету зилота у Солуну в. *Радић*, Време Јована V, 132-133 н. 36.

[78] Cydonius, Monodia, 640-652. Превод на енглески овог текста, као и коментар доноси *J. Barker*, The „Monody" of Demetrios Kydones on the Zealot Rising in Thessaloniki, Μελετήματα στὴ μνημὴ Β. Λαούρδα, Thessaloniki 1975, 285-300. Превод на руски даје *М. А. Поляковская*, Освещение фессалоникийского восстания 1345 г. в памятнике риторической литературы, ВВ 48 (1987) 79-83 као и у *Поляковская*, Портреты, 202-210.

[79] *Поляковская*, Портреты, 32.

[80] *Hunger*, Literature I, 132-145; ODB II, 1396 (*E. M. Jeffreys*).

упрљали отаџбину која би требало да им буде више од родитеља.[81] Према његовом мишљењу, неки подмукли демон, који је беснео попут мора узбурканог супротним ветровима, захватио је све, а прост народ – одавно жедан крви! – рђави беседници су усмерили ка злим поступцима. Закони су престали да постоје и дошло је до многобројних убистава.[82] У продужетку Димитрије Кидон истиче како су робови и бедници узевши оружје и богатство постали господа, док су представнике претходне власти заточили. Они су упадали у домове других и цео град је био претворен у пустињу.[83]

Страх је завладао Солуном! Како записује Димитрије Кидон, смрт је многима запретила и они су дрхтали од ужаса. Било је тешко одолети огромној напетости, па једни нису били у стању да издрже ни саму помисао на оно што се може десити, други су се скривали под постељама суседа, неки су спас потражили у бунарима, а поједини у олтарима цркава. Али, пред налетом страха безбедно уточиште заправо није било могуће пронаћи. Било је и таквих који су, не осећајући одвратност према раније преминулима, отварали гробнице и скривали се испод већ гњилих трупала, не дишући уколико би неко туда пролазио. Међутим, ни они нису могли да утекну пљачкашима који скрнаве гробља.[84] Да овде није била реч о реторском претеривању него о непобитној реалној чињеници казује и искуство Николе Кавасиле који је заиста успео да избегне сукобе тако што се сакрио у бунару солунског акропоља.[85]

У наставку следи антологијска реченица која је ушла у многе приручнике за историју Византије: „Овде је роб гонио господара, заробљеник онога који га је откупио, сељак стратега, надничар стратиота."[86] У мноштву јадиковки Димитрија Кидона којима је пропраћен овај занимљив спис издвајамо једну од најкарактеристичнијих: „О свевидеће сунце, да ли си ти пре видело нешто слично?"[87]

---

[81] Cydonius, Monodia, 644.
[82] Ibid. 645.
[83] Ibid.
[84] Ibid. 648.
[85] *Поляковская*, Портреты, 276-277 н. 14.
[86] Cydonius, Monodia, 648. Уп. *Острогорски*, Историја, 483-484.
[87] Cydonius, Monodia, 649.

Монодија посвећена палима у Солуну није лишена описа веома бруталних призора у којима се помињу разбијене главе, просути мозак, поломљена кичма, повређено бедро, рукама истиснути унутрашњи органи, разбацана тела мртвих намерно толико искасапљена да их рођаци не би могли препознати.[88] Све су то призори које је Димитрије Кидон, сведок и очевидац крвавих збивања у Солуну, доживео пре него што је из родног полиса избегао у Верију. Због тога је и његов ламент – „О, граде који си чемернији него читав Стикс!"[89] – вапај очајника који још није у стању да се снађе после оног што се десило његовим суграђанима.

И поред уобичајених беседничких претеривања и јасне идеолошке пристрасности, коју Димитрије Кидон исказује као представник веома пострадалих аристократских кругова, нема сумње да је Солун у петој деценији XIV столећа био поприште жестоких трвења различитих слојева византијског друштва. Напослетку није на одмет напоменути да сачуване вести о солунским збивањима потичу из пера само једне од супротстављених страна – аристократске! Међутим, наше разумљиво занимање да сазнамо и сведочанства другог табора, то јест најсиромашнијих слојева – који су махом били само инструменти у рукама разних струја зилотских власти – остаје ускраћено.

Друштвене тензије у Цариграду

Да живот у Цариграду и у мирним временима није морао увек бити спокојан, казује једно писмо из богате заоставштине васељенског патријарха Григорија Кипарског. Реч је о извесном Франкопулу који је у једној ноћи између суботе и недеље – током девете деценије XIII столећа – био виновник тешког испада. Овај нитков је најпре око себе окупио младеж и направио гозбу, а онда се након велике пијанке, у ноћним сатима када су звона Свете Софије позивала на службу и када се сакеларије Велике цркве налазио у храму, наоружао са групом другара по чашици. Ис-

[88] Ibid.

[89] Ibid. 652. Стикс је река у подземном свету којом преминули одлазе у царство мртвих.

користили су време док је сакеларије био одсутан и провалили су у његову кућу. Пијана дружина је са исуканим мачевима упала у спаваћу собу у којој су спавали свештеникова супруга и четири ћерке. Три девојке су успеле да побегну, али је четврта, како се причало – најлепша, допала шака распојасаних младића. Григорије Кипарски каже да се онда десило оно чега би се постидео и варварин. Касније су Франкопул и четворица његових помагача били ухапшени док су се остала четворица зликоваца разбежали и избегли заслужену казну, што је морало да забрине житеље Цариграда који нису могли бити спокојни за сигурност својих кћери и рођака.[90] Ова занимљива епистола разоткрива тамну страну свакодневног живота мегалополиса на размеђу Европе и Азије.

Није на одмет да се нагласи да су сигурност и мир у византијској престоници могли да буду пољуљани и из другачијих разлога. Један од таквих случајева збио се 1372/1373. године када је дошло до побуне најамних радника. Њихов положај у Цариграду заиста је био тежак о чему донекле сведочи и податак да су им наднице биле три пута ниже него плате најамних радника на Апенинском полуострву. Непрестано продубљивање кризе у ромејској држави додатно је погоршало статус овог дела престоничке популације. Будући да наративни извори ћуте о њиховој побуни, све што знамо похрањено је у три писма Димитрија Кидона,[91] што истовремено значи да је и слика о тим догађајима дата само у недовољно јасним обрисима. Истакнути интелектуалац, оптерећен мучним сећањем на страдање сопствене породице за побуне зилота у Солуну четрдесетих година XIV века, није могао имати благонаклон став према покрету најамних радника који су према његовом мишљењу угрожавали опште интересе државе, користећи се пљачком, убиствима и истеривањем аристократије из престонице.[92] Налазећи се на челу сиромашних

---

[90] Gregoriou tou Kypriou, Epistolai, No. 166, 126-128. Уп. *Бибиков*, Григорий Кипрский, 59. О Франкопулу в. PLP 12 (1994) No. 30080.

[91] Cydonès, Correspondance, I, No. 28, 57-58 (упућено великом доместику Димитрију Палеологу из Цариграда на острво Лемнос у лето 1371. године), No. 114, 152-153 (угледнику Јовану Палеологу у зиму 1372/1373. године); II, No. 442, 406-408 (Теодору Палеологу у јесен или зиму 1391. године). Уп. *В. А. Сметанин*, Особенности городского ремесла в Византии XIII-XV веков и восстание наемных рабочих в Константинополе в 1372-1373 годах, Средневековый город (Межвузовский научный сборник 6), Саратов 1981, 134-136.

[92] *Сметанин*, н. д. 136.

слојева (πένητες), они су представљали приличну опасност, а побуна која је у једном тренутку утихнула, па се чак привремено и угасила, поново је избила.[93] Димитрије Кидон је предлагао да се међу побуњенике унесе раздор, дакле опробано средство у сличним приликама, који би се постигао смањењем дажбина за поједине делове сиромашних – својеврсним корумпирањем, у ствари – наравно уз ометање најамних радника.

Побуна је напослетку угушена, али није прошла без одређеног одјека. До метежа је с пролећа 1372. године дошло и у Солуну, о чему сазнајемо из кореспонденције Теодора Потамија.[94] Он такође јадикује да су многе књиге пропале у грађанским ратовима.[95] Слично се догађало и 1387/1388. године, о чему нам поново сведоче писма Димитрија Кидона.[96]

Присталице и противници уније

Питање уније, речено је,[97] оштро је поделило византијско друштво за владавине Михаила VIII Палеолога. Како бележи савремени аутор Георгије Пахимер, тада се сукоб унутар цркве толико размахао да је довео до подела и међу члановима истих породица.[98] Занимљиво је напоменути да раскол није поштедео ни царски дом Палеолога. Против Михаила VIII Палеолога најоштрије је иступала његова сестра Ирина, у монаштву наречена Евлогија.[99] Њена кћи Марија била је супруга бугарског цара Константина Тиха, па је Трново постало једно од најјачих средишта отпора василевсовој унионистичкој политици у православном свету.[100]

Да би придобио присталице за своју црквену политику, Михаило VIII Палеолог се много трудио да објасни како се унија може постићи а да се не изневери православље. Имао је

[93] Исто.
[94] Potamios, 6, No. 2. Уп. *Сметанин*, Византийское общество, 141.
[95] Potamios, 6, No. 2. Уп. *Сметанин*, Византийское общество, 175.
[96] Cydonès, Correspondance, II, No. 371, 317. Уп. *Сметанин*, Византийское общество, 142.
[97] О унији је већ било речи у I поглављу. В. одељак *Бежživoтна унија*.
[98] Pachym. (F), II, 407.
[99] PLP 9 (1989) No. 21360.
[100] *Златарски*, История, III, 533-537; История на България, III, 277 (*П. Петров*).

дуге разговоре са разним људима, често и са представницима цркве који су са изразитим неповерењем гледали на било какве преговоре са папском столицом. Георгије Пахимер је записао занимљив детаљ о томе како је велики економ цркве Свете Софије Теодор Ксифилин, поуздајући се у блискост са царем и у своју старост, једном приликом устао и, дотакнувши василевсова колена, почео да га моли да употреби све напоре да државу избави од рата са спољним непријатељима, а да при том не изазове унутрашње трзавице и међусобни рат самих Византинаца.[101] Ове речи несумњиво су сведочанство да страшни грађански рат није био нешто немогуће у Византији шездесетих и седамдесетих година XIII столећа.

Како сведочи исти писац, расцеп се свакога дана увећавао, па се догађало да се данас окрећете од оних с којима сте се јуче слагали. Било је то као да се оболелом од стомака појави нова болест, те страда двоструко и осећа да је прва болест у сучељавању са другом још више ојачала, нарочито уколико су оне толико различите да лек који олакшава прву на другу делује супротно и сасвим исцрпљује болесног. Управо се то догађало са цариградском патријаршијом, закључује Георгије Пахимер.[102] Додајмо да је ионако пољуљана шизмом Арсенита,[103] ова установа била приморана да претрпи нове потресе.

Да би уплашио људе цркве који су упорно били против било каквих договора са Римом који би повредили интересе православља, Михаило VIII Палеолог се за пример грубо разрачунао са једним од њих – са Калоидасом. Он је најпре био ослепљен, а онда су га одвели на један од престоничких тргова, где се скупио и велики број клирика који нису знали шта ће се десити. Део духовника који су некако дознали о крвавој представи која је тре-

[101] Ibid. 499. За основне податке о великом економу Теодору Ксифилину в. PLP 8 (1986) No.20944.

[102] Pachym. (F), II, 511.

[103] Реч је о црквеној страници следбеника патријарха Арсенија Аут204ријана (1254-1260, 1261-1265) који су од 1265. били у опозицији цариградској патријаршији. Они су одбијали да признају уклањање Арсенија, које је учињено по заповеди цара Михаила VIII Палеолога, и избор новог патријарха. Овај спор унутар византијске цркве формално је потрајао до 1314. године. В. *J. Sykoutris*, Περί τὸ σχίσμα τῶν ᾿Αρσενιατῶν, Ἑλληνικά 2 (1929) 267–332, 3 (1930) 15-44; *V. Laurent*, Les grandes crises religieuses à Byzance: La fin du schisme arsénite, Academie Romaine, Bulletin de la section historiques 26 (1945) 225-313; *Laiou*, Andronicus II, 20 sq.; *J. Gill*, Byzantium and the Papacy, New Brunswick, New Jersey 1979, 111 sq.

бало да се одигра пред њиховим очима потрудили су се да се на време сакрију. Василевс је на клирике увек гледао са подозрењем – они су били најљући противници његове црквене политике. Калоидаса су прислонили уз стуб и најпре су га ошишали, али не до голе коже, да би, како вели Георгије Пахимер, и „огњу оставили храну". Онда су запалили пергамент премазан смолом и њиме обложили главу унесрећеног да би му напослетку ножем одсекли нос и полуживог, односно полумртвог га пустили.[104] Свирепи призор је требало да буде упозорење онима који су мислили слично као Калоидас.

Према казивању Нићифора Григоре, Михаило VIII Палеолог је најпре покушао да убеђивањем увери своје неистомишљенике и противнике у неопходност склапања уније због виших државних интереса, односно опстанка Царства које су неке снаге на Западу решиле да поново сруше. Истовремено се трудио да покаже како се то неће урадити изневеравањем православља и верским потчињавањем римском папи. Међутим, када сви ти аргументи нису уродили плодом, василевс се окренуо насилним методама које су биле веома разнолике: лишавање дотадашњег положаја, прогонство, тамничење, ослепљење, батињање, одсецање руке. Уопште, употребљавано је све помоћу чега се могло сазнати да ли је неко храбар или малодушан. Они чија је ревност била постојана, а таквих није било много, исказивали су тврдо и одлучно противљење, те су спремно изнели и претрпели све што им је цар наменио. Међутим, они други који су чинили већи део распршили су се дињем васељене где су једино прижељкивали да ће наићи на хришћане – по Пелопонезу, Ахаји, Солуну, Колхиди.[105]

Исихасти и научници

Ако је веровати Нићифору Григори, Варлаам, калабријски монах грчког порекла, уочи црквеног сабора у Цариграду у јуну 1341. године, бојао се да ће га византијски монаси, у престоницу приспели са свих страна и у великом броју, просто растрзати због гнева који су осећали према њему јер се дрзнуо да устане

[104] Pachym. (F) II, 621. Cf. PLP 5 (1981) No. 10556.
[105] Greg. I, 127-128.

против исихастичког учења.[106] Тачна или не, ова вест речито казује о затегнутости у Царству Ромеја и о још једној подели византијског друштва – на исихасте и њихове противнике, пре свега световне научнике – која је потрајала и у следећим деценијама.[107]

Победама учења Григорија Паламе на неколико црквених сабора и учвршћивањем исихазма поколебани су сигурност и каткад чак физичка безбедност једног дела византијске интелектуалне елите. И у овом случају срећемо страх који је с времена на време обузимао пре свега део цариградске популације. Истина, у питању је страх прилично танког слоја људи, углавном негативно настројених према мистицима који су истицали бескорисност и беспредметност науке и на тај начин грубо вређали животну вокацију првих. У то време долази и до једног занимљивог процеса. Наиме, док су се крајем XIII и посебно у првој половини XIV века из провинције сливале у Цариград најбоље научне снаге, па је византијска престоница била збиља духовно жариште и права интелектуална метропола хришћанског Истока – ваља подсетити да су скоро сви престонички људи од пера тога времена били заправо дошљаци из провинција[108] – дотле је, почевши од друге половине XIV столећа, дошло до супротног процеса. Најумнији људи Царства, ношени снагом сопствене духовне радозналости, али и одређеним негостољубљем Цариграда, хитали су из ромејске престонице не само у провинцију него и на Запад, чиме је отворен егзодус Византинаца на ову страну. Другим речима, боравак хуманиста у царици градова, због њиховог антипаламитског става, постајао је све више непријатан, па би се без претеривања могло рећи и несигуран. Очигледан, помало свиреп доказ за такву атмосферу у Цариграду пружала је судбина Нићифора Григоре, који је последње године живота провео у правом кошмару. У жељи да га по сваку цену разобличе паламити се нису либили ни најнекоректнијих спекулација, па су из његових списа избацивали поједине делове, вадили их из контекста и, уопште, прибегавали нечасним интервенцијама у тек-

[106] Ibid. 557. О овоме сабору в. *Радић*, Време Јована V, 111-112 са навођењем извора и литературе.
[107] За основне податке о исихастичком учењу в. *Радић*, Време Јована V, 103-112 са подробном библиографијом.
[108] *И. Медведев*, Византийский гуманизм XIV-XV вв., Ленинград 1976, 37-38.

стовима. Када ни то није донело прижељкиване резултате – непоколебљив у својим ставовима, знаменити полихистор је одолевао правој хајци коју су против њега покренули следбеници исихазма – чак су му претили да ће његова дела бити јавно спаљена, што је за таквог интелектуалца било страшније него претња физичком смрћу. Уследиле су мучне године заточеништва у престоничком манастиру Хора, испуњене веома непријатним догађајима, и напослетку необично свиреп крај живота. О страхоти таквог притиска сведочи и чињеница да је Нићифор Григора у неколико наврата, тортуром доведен на ивицу духовних снага, покушао да се убије. Најзад, после његове смрти, која се не може баш поуздано датовати – свакако пре 1361. године – паламити су, озлојеђени тврдоглавошћу свог богословског неистомишљеника, његово тело вукли по цариградским улицама.[109] Тако суров крај водећег византијског научника, премда представља застрашујући екстрем у нетолерантности према интелектуалној средини, умногоме одсликава ондашњу престоничку атмосферу у којој су доминирале присташе исихазма као покрета најжешћег православног зилотизма.[110] Показало се да они који су бивали у опречности са вишим интересима Царства, па макар се радило о најистакнутијим појединцима, нису били поштеђени, већ су неретко били приношени као жртве на олтар који је требало да оличава добробит ромејске државе.

Веома је сликовит и опомињући пример богослова Прохора Кидона, млађег брата Димитрија Кидона, који је због антиисихастичког усмерења на црквеном сабору из 1368. године био лишен свештеничког чина и подвргнут анатеми. Штавише, касније је протеран са Свете Горе и ускраћено му је право на преписку.[111] Димитрије Кидон, код којег се братска љубав удружила са уверењем у исправност Прохорових богословских схватања, изједначава синодски акт са непосредним убиством и наглашава да су противници мачем проболи срце његовог брата.[112] Уз то,

[109] *R. Guilland*, Essai sur Nicéphore Grégoras, l'homme et l'oeuvre, Paris 1926, 50-54; *Nicol*, Last Centuries, 234.

[110] *Радић*, Време Јована V, 276-277.

[111] *Поляковская*, Портреты, 121-122. О овоме сабору в. *Радић*, Време Јована V, 338-339 са навођењем релевантне литературе.

[112] *G. Mercati*, Notizie di Procoro e Demetrio Cidone, Manuele Caleca e Teodoro Meliteniota ed altri appunti per la storia della teologia e della letteratura bizantina del secolo XIV (Studi e Testi 56), Città del Vaticano 1931, 347. Уп. *Поляковская*, Портреты, 127.

Јован Кантакузин, сада монах Јоасаф, саставио је спис у којем оповргава теолошке поставке Прохора Кидона и разаслао га широм православног света – Мала Азија, Кипар, Палестина, Египат, Трапезунт, Херсон.[113] Повређен моралном ликвидацијом млађег брата, Димитрије Кидон је све више почео да размишља о неопозивом одласку из Византије и започињању новог живота на Западу. Тим пре што је убрзо, годину или две после исихастичког сабора у априлу 1368, Прохор Кидон преминуо.[114] Његова судбина јасно осветљава дубину раскола међу ромејским богословима и оличава још једну у низу подела византијског друштва.

Није на одмет додати да су острашћеност и жестина црквених и верских сукоба који су потресали Цариград у доба Палеолога, као што су исихазам или супротстављеност, односно наклоност унији, умногоме представљали одлучујући заокрет у преокупацијама византијског света. Немоћни пред спољнополитичким недаћама и неспособни да изнађу решења за нагомилане унутрашње проблеме Царства, као што су, на пример, питање мира и сигурности његових поданика, Византинци као да су бежали од тегобне и ружне стварности и тражили уточиште у интелектуалном задовољењу, у филозофским спекулацијама и у духовним страстима, у којима су се увек истицали. Бескрајни јалови спорови о често споредним питањима стварали су поделе унутар ионако слабих снага Царства и заокупљали су свет који се неумитно приближавао својој пропасти.[115]

---

[113] *Радић,* Време Јована V, 339 н. 145.
[114] Исто, 339.
[115] *Arveler*, Politička ideologija, 135.

VI СТРАХОВАЊА ВИШИХ СЛОЈЕВА ВИЗАНТИЈСКОГ ДРУШТВА

Древна мудрост казује како људи умиру да би човечанство живело. Крајње сажета и готово сведена на неумољиву математичку формулу, ова противречна мисао изражава један од најопштијих закона. У њој се тајанствено и донекле парадоксално преплићу основне речи – човечанство, људи, живот и смрт. Понекад јасан а каткад замагљен траг људског постојања таложи се у сећању поколења, похрањује у колективном памћењу читавих народа, чува се у материјалним остацима и речима, јер на крају и после свега једино оне остају.

На својеврстан начин, с друге стране, повест човечанства се претвара у историју подухвата великих људи и значајних појединаца. Они су непосредно учествовали у пресудним збивањима и у границама својих моћи усмеравали историјске токове. Судбине великих људи, ако тако означимо личности које су стварале историју, махом су добро познате јер је о њима написано много књига, студија или расправа. Ова оцена углавном важи за све народе и за све епохе. Као да се повесница одувек грубо поигравала са такозваним обичним и малим људима намењујући им коб брзог и потпуног заборава. Или, у бољем случају, они су каткад бивали сведени на непознату јединку у бројкама које обавештавају о учесницима битака или жртвама неке катастрофе, земљотреса, куге или пожара на пример. Када се пише о прошлости, утисак је, готово да нема места за ову категорију људи коју бисмо у духу византијских писаца могли назвати „небројеним мноштвом".

У овом одељку ће бити речи о страховима који су оптерећивали поједине представнике виших слојева византијског друштва. Разлог за такав избор је једноставан – карактер сачуваних извора. Већина источника који стоје на располагању превасходно је окренута Цариграду и животу истакнутих представника аристократије. О томе како су битисале забите провинције нема довољно података. Можда нека сасвим локална хроника – а и њих је врло мало – чији је аутор лишен способности да догађа-

је види у склопу светске историје и стога остаје усредсређен на завичајну повест. Истини за вољу, неко зрнце историјске истине може се извући обазривим ишчитавањем хагиографских текстова. Ипак, у поређењу са блештавим сјајем престонице унутрашњост Царства остаје умотана у таму.

Аристократски кругови, с друге стране, по природи ствари имали су неке страхове од којих „небројено мноштво" није морало толико да зазире. С тим у вези су индикативни савети које је Кекавмен у XI столећу упућивао свом сину налажући му велику обазривост и препоручујући му да уопште не помиње имена василевса и царице, да не иде на гозбе где може да упадне у рђаво друштво и буде окривљен за ковање завере. Осим тога, не треба размишљати у присуству важне личности, неопходно је ћутати док те не питају, не треба кудити поступке надређених јер у противном се може стећи репутација некога ко хушка народ.[1] Страх од василевсовог гнева, једно од својстава византијског друштва, помиње се и у Мазарисовом путовању у царство мртвих.[2] Као својеврсна паралела са исламским светом могу да послуже сведочанства јаничара Константина Михаиловића из Островице: „А велика господа имају тако велики страх од цара да кад би и најнижи царски дворанин некоме нешто наредио, овај то одмах мора извршити, бојећи се гнева царева."[3] Очито, нека прибојавања су била заједничка ромејском и турском друштву, а слободно би се могло закључити и свим средњовековним заједницама. С друге стране, мора се признати да су неки страхови или боље рећи невоље чешће погађали ниже слојеве друштва јер су виши захваљујући привилегованом положају у држави Ромеја могли на разне начине да их ублаже или једноставно одагнају.

Понижавајуће шетње

Средином јесени 743. године византијски цар Константин V ушао је у Цариград и повратио престо који му је за кратко време преотео узурпатор Артавазд. Пошто се сурово обрачунао

---

[1] Советы и рассказы Кекавмена. Сочинение византийского полководца XI века, подготовка текста, введение, перевод и комментарий *Г. Г. Литаврина*, Москва 1972, 122-124. Уп. *Поляковская – Чекалова*, Быт и нравы, 153.

[2] Mazaris' Journey, 40.

[3] Јаничарове успомене, 56.

са својим противником и његовим присташама, василевс је на посебан начин казнио и патријарха који је крунисао узурпатора. Цариградски првосвештеник Анастасије (730-754) – како записује хроничар Теофан – био је посађен натрашке на магарца и водан по престоничком Хиподрому, док му се окупљена маса грубо ругала.[4] Овакав или сличан начин понижавања срећемо и у каснијој византијској историји. На пример, после угушивања узурпације Георгија Манијакиса (1043) неки од његових присташа, јашући на магарцима, вођени су у цариградској тријумфалној поворци, на чијем челу је, натакнута на копље, ношена одрубљена глава прослављеног византијског војсковође.[5]

Јован Кинам доноси податак да је цар Јован II Комнин казнио византијског команданта града Раса, извесног Критопла, коме су Срби припремајући одметништво 1127. године срушили тврђаву. Према василевсовој заповеди, ромејски великодостојник је обучен у женску хаљину, посађен на магарца и водан по тргу.[6]

Никита Хонијат, нешто млађи савременик Јована Кинама, такође саопштава неколико примера „подсмешљивог тријумфа“. Пупакис, један од људи великог доместика Јована Аксуха, који се храброшћу истакао у борбама на Крфу 1149. године и задивио цара Манојла I Комнина, касније је доживео низ понижења јер је пружио уточиште Андронику Комнину, царевом брату од стрица и великом супарнику. По василевсовом наређењу Пупакис је најпре био подвргнут шибању по леђима, а затим га је оглашивач, са ужетом око врата, јавно водио по улицама и громко извикивао да ће се тако шибати бичем и водити свако ко у свој дом прими царевог непријатеља, пружи му гостопримство и опреми га за путовање. Кажњеник, који је очигледно био добричина и човек веселе нарави, окупљеним грађанима је рекао да ко хоће може да му се руга што није одао свог добротвора него му је притекао у помоћ.[7]

[4] Theophanis Chronographia, rec. *C. de Boor*, I, Lipsiae 1883, 420-421. Уп. *Острогорски*, Историја, 174.
[5] Ioannis Scylitzae, Synopsis Historiarum, ed. *I. Thurn*, Berolini 1973, 428. Уп. *Крсмановић*, Војно племство, 66.
[6] Cinn. 12. Уп. Виз. извори, IV, 14-15 (*Ј. Калић – Н. Радошевић*).
[7] Chon. Historia, 131-132. Cf. *Magoulias*, City of Byzantium, 49, 75.

Пред сам крај своје владавине, по свој прилици 1179. године, велики василевс Манојло I Комнин, обузет гневом, намеравао је да понижавајућој казни подвргне и Андроника Анђела, свог брата од тетке и оца будућих царева Исака II и Алексија III. Најпре га је на челу најбољих одреда византијске војске и са пуно надања послао на малоазијско ратиште да војује против Селџука. Андроник Анђео не само да на Истоку није ништа постигао него је дозволио да Турци изврше ноћни препад и разбију његове одреде. При том је и сам неславно побегао са бојишта. Огорчен због овог нечасног поступка – бележи Никита Хонијат – Манојло I Комнин се спремао да Андроника Анђела обуче у женску одећу и проведе по градским улицама. Ипак, превагнула је рођачка болећивост и василевс је у последњем тренутку одустао од планираног.[8]

Унеколико је другачија приповест о Теодору Кантакузину, једном од првих познатих представника ове славне породице касновизантијске историје, коју нам такође саопштава Никита Хонијат. С јесени 1183. Никеја се отпадила од цара Андроника I Комнина, па је он следеће 1184. године дуго опседао овај град. Један одважни младић – Теодор Кантакузин – којег ромејски историчар упоређује са младим вином, осмелио се да из тврђаве јурне на василевса који је обилазио положаје. Намеравао је да убије старог цара, али му се коњ, погођен стрелом, спотакао и пао. Несрећни младић је остао прикован за земљу, још жив али без свести, док нису притрчали цареви људи и исекли га на комаде. Одрубљена глава Теодора Кантакузина однета је у Цариград и, натакнута на дуго копље, ношена престоничким улицама.[9] Исти василевс, Андроник I Комнин, доживео је сличну судбину: у септембру 1185. године, после свирепог мучења и неколико дана проведених у тамници,[10] посадили су га на шугаву камилу и извели на улице Цариграда где се престонички плебс дивљачки иживљавао над њим.[11]

---

[8] Chon. Historia, 196. Cf. *Varzos*, Genealogia, I, No. 93, 657.
[9] Chon. Historia, 284. Cf. *Nicol*, Kantakouzenos, No. 5, 7; *Foss – Tulchin*, Nicaea, 54.
[10] О томе ће више бити речи у одељку *Цариградско јавно мњење* који се налази у овом поглављу.
[11] Chon. Historia, 349.

И византијски историчар друге половине XIII и прве деценије XIV столећа Георгије Пахимер у свом делу наводи примере „понижавајућих шетњи". Монаси цариградског манастира Пантепоптиса,[12] противници црквене политике патријарха Јосифа I (1266-1275, 1282-1283) који се за васељенског првосвештеника устоличио за живота његовог претходника Арсенија Ауторијана, отворено су негодовали. Патријарх се пожалио василевсу Михаилу VIII Палеологу који је наложио великом логотету Георгију Акрополиту да кривце примерно казни. Будући да је била реч о његовом учитељу, Георгије Пахимер наглашава да је реч о најумнијем, али не и превише савесном човеку. Георгије Акрополит је осумњичене одвео својој кући и подвргао разним облицима тортуре: гулио им је кожу, држао их извешане, тукао и као нечасне људе свечано водао по тргу, мада су разлози њиховог кажњавања били измишљени и срамни.[13]

Исти писац доноси нам још један пример нечасног водања по тргу. Реч је о ученом ретору Манојлу Холоболу који је због своје доследности имао страшних недаћа. Још као сасвим млад, службујући код Михаила VIII Палеога као његов приватни секретар, отворено је осудио василевса због ослепљивања формалног савладара и легитимног цара Јована IV Ласкариса, па је морао је да искуси грозну казну сакаћења носа и усана. После тога Манојло Холобол је примио монашки постриг, добивши духовничко име Максим, и боравио је у једном од престоничких манастира. Заслугом патријарха Германа III, године 1265/1266. био је рехабилитован и постављен за предавача високе патријаршијске школе Светог Павла у Цариграду. Међутим, Манојло Холобол се јавно супротставио унионистичкој црквеној политици цара Михаила VIII Палеолога, па је 1273. године био поново кажњен. Најпре је жестоко мучен па су га онда са конопцем око врата водали по тргу.[14]

И Нићифор Григора доноси један пример сличног понижавања у XIV столећу. Посреди је позната епизода византијско-српских односа која се тиче Сиргијановог бекства у Србију и настојања цариградске владе да се некако разрачуна са веома

[12] О овом престоничком манастиру в. ODB, III, 1574 (*A.-M. Talbot*).
[13] Pachym. (F), II, 409.
[14] Ibid. 503.

опасним пребегом.[15] Андроник III Палеолог и његов главни саветник велики доместик Јован Кантакузин одлучили су да ромејском одпаднику подметну „тројанског коња" у лику великаша Сфранцеса Палеолога. Припремљено је и изведено његово фингирано бекство у противнички табор, а он је касније ликвидирао пинкерна Сиргијана. Ради веће уверљивости, разграбљена је имовина Сфранцеса Палеолога у Солуну, али је претходно била пажљиво пописана и касније враћена њеном власнику. Да би слика о тобожњем паду овог угледника у немилост била потпуна, његова супруга је изложена понижавајућем старинском обичају – срамно су је водали по тргу и подвргли грубом омаловажавању од стране присутне солунске светине.[16]

После бурних завршних деценија XII столећа, када је, судећи према сачуваним изворним подацима, казна понижавајућег шетања на јавним местима била релативно често примењивана за неке од оних који су пали у немилост,[17] наступила је извесна осека. У источницима који нам стоје на располагању нема много вести о „подсмешљивом тријумфу". Ипак, на примерима које доноси Георгије Пахимер, као и у случају супруге Сфранцеса Палеолога из друге четвртине XIV века, може се видети да древни обичај није био потпуно заборављен. Занимљиво је напоменути да Лаоник Халкокондил приповеда како је Тамерлан после битке код Ангоре заповедио да се заробљени султан Бајазит I, ради понижења, на мазги проведе око војничког логора.[18]

Подвргавање батинама

Да су представници виших слојева византијског друштва, у случајевима када би направили неки тежи прекршај или не ретко само због владаревог хира, односно на нечију денунцијацију, могли да доживе и право батинање показују поједини примери из дела

[15] О читавој епизоди в. *Р. Радић*, Сфранцес Палеолог – просопографска белешка, ЗРВИ 29-30 (1991) 193-204.
[16] Greg. I, 498. Cf. *van Dieten*, Gregoras, II-2, 351 n. 399.
[17] О овом обичају у Византијском царству в. *H. Hunger*, Reich der neuen Mitte. Der Christlische Geist der byzantinischen Kultur, Graz – Wien – Köln 1965, 199-202.
[18] Chalc. I, 149.

позновизантијских историчара. Тако Јован Кинам казује о извесном Куртикију, заповеднику тврђаве Браничево на Дунаву, на којег се излио гнев цара Јована II Комнина. По свој прилици 1128. године Угри су освојили град и при том су неке Византинце побили а неке заробили, док су појединци са Куртикијем успели да побегну. „Расрђен због тога цар Куртикија оптужи за злочин издаје и нареди да се многим батинама по леђима изудара, иако он, кажу, зидове није напустио пре него што су непријатељи свом војском почели у град да упадају и ватром куће спаљују."[19] Јован Кинам наводи још у два наврата овакву телесну казну, али је оба пута реч о обичним војницима који су се огрешили о војничку дисциплину.[20]

Можда најчувенија жртва оваквог кажњавања био је знаменити Георгије Акрополит, историчар Никејског царства, државник од каријере и у трећој четвртини XIII столећа свакако водећи интелектуалац тада раздробљеног византијског света. О тој чудноватој епизоди његовог живота извештава сам писац.

Инцидент се десио на дан Преображења господњег, 6. августа 1256. године, у логору никејске војске која се налазила у једном од својих европских похода. У смирај дана, после уобичајеног обеда, цар Теодор II Ласкарис је у пратњи најближих сарадника кренуо у редовну предвечерњу инспекцију војничког логора. У току обиласка заподенуо се живахан разговор о политици и плаховити василевс се споречкао са Георгијем Акрополитом. Изгубивши стрпљење, Теодор II Ласкарис је свог сарадника не само назвао глупаком него га је и подвргао телесној казни. Испуњавајући цареву заповед, двојица његових људи су морали да потпуно недужном угледнику ударе двадесет четири батине. Околност да је достојанствени учењак трпељиво и ћутке подносио тешке ударце још више је разбеснела владара Никејског царства. Нешто касније, постиђен властитом неурачунљивошћу и увидевши да је пренаглио, василевс је одустао од даљег телесног кажњавања и једном од пратилаца је наредио да преузме претученог Георгија Акрополита.[21]

---

[19] Cinn. 12. Превод: Виз. извори, IV, 14 (*Н. Радошевић*). Уп. *М. Пойовић – В. Иванишевић*, Град Браничево у средњем веку, Старинар 39 (1988) 126.
[20] Cinn. 54-55, 298.
[21] Acrop. 131.

За боље разумевање овог испада у никејском логору није без значаја чињеница да су Теодор II Ласкарис и Георгије Акрополит били веома блиски пријатељи. Једно време су били школски другови у дворском училишту код чувеног филозофа Нићифора Влемида, а касније је четири године старији писац предавао филозофију и логику будућем василевсу.[22] Нешто касније, исте 1256. године, Теодор II Ласкарис – вероватно мучен грижом савести – наименовао је Георгија Акрополита за претора, односно за главнокомандујућег над европским поседима Никејског царства.[23]

Затвори

Византијско друштво имало је и установу затвора у којима су по казни били приморани да бораве преступници различите врсте, почев од обичних лопова и дужника, преко издајника, убица или мађионичара, до политичких непријатеља и супарника.[24] Још су Василике, законски зборник донет за владавине Лава VI Мудрог крајем IX столећа, забрањивале постојање приватних затвора.[25] Међутим, манастири су веома често коришћени као места заточеништва.[26] Припадници виших слојева византијског друштва имали су разлога да стрепе од ове институције. Нићифор Григора, говорећи о вечитом бунтовнику Сиргијану, на једном месту у својој историји говори о страху овог угледника пред могућношћу да допадне затвора. Године 1333. њему је суђено због велеиздаје, али се кривица није могла доказати, те га је већина судија прогласила невиним. Цар Андроник III Палеолог је тражио да Сиргијан пре окончања процеса код свих судија тајно не

[22] *П. Жаворонков*, Некоторые аспекты мировоззрения Георгия Акрополита, ВВ 47 (1986) 126.
[23] Acrop. 138.
[24] О затворима у Византијском царству в. *R. Guilland – Ph. Koukoulès*, Études sur la vie privée des Byzantins. I. Voleurs et prisons à Byzance, Revue des études grecques 61 (1948) 127-136; *Janin*, Constantinople, 166-173; *Г. А. Дмитриев*, Долговая тюрмма в латинской Морее, BSl 30 (1969) 73-76; ODB, III, 1723 (*A. Kazhdan*).
[25] Basilicorum libri LX, ed. *H. J. Scheltema, D. Holwerda, N. van der Wal*, vol. VIII, Groningen 1988, p. 3107, B LX, 55. 2. Cf. ODB, III, 1723 (*A. Kazhdan*).
[26] *A. Guillou*, Le monde carceral en Italie du Sud et en Sicile au VIe-VIIe siècle, JÖB 33 (1983) 79-86; ODB, III, 1723 (*A. Kazhdan*).

напусти Цариград, што је у души оптуженог посејало велики страх и узбудило га да може поново завршити у затвору где је већ био. А сећања на заточеничке дане, наравно нимало пријатна, још није успео да заборави.[27]

У појединим затворима услови живота су били веома неповољни и тешки, готово нељудски. Тако Нићифор Григора наводи да је деспот Константин Палеолог, син цара Андроника II,[28] године 1322. био заробљен у Солуну од стране присталица младог цара Андроника III. Они су га стрпали у затвор у Дидимотици, у страшну тамницу која је гасила било какву наду. Градска тврђава је била подигнута на једном каменом гребену, а становници су по потреби из ње одламали камење и на тај начин образовали пукотине у којима се скупљала кишница. Пошто су одвадили воду, у једну такву пукотину су уз помоћ лествица спустили Константина Палеолога и једног дечака који је припадао деспотовој послузи. Покрили су дубоку рупу и никоме нису дозвољавали да приђе близу док је несрећни члан царског дома пребивао у тескоби. У жељи да не троши сувишне речи описујући мрак и загушљив ваздух који су окруживали несрећног деспота, Нићифор Григора износи једну подробност за коју вели да га од ње подилазе жмарци. Ту су тик једно уз друго стајали и ноћна посуда и хлеб којим је требало утолити глад. Ромејски писац се грози и саме помисли о томе како су могли да се осећају беспомоћни заточеници у време када су у одвратном задаху морали да обедују. Штавише, обесни чувари су ноћну посуду која је подизана на ужету често преврталi – намерно или услед стицаја околности – па се садржина изливала на главу Константина Палеолога. Пошто су духовници у више наврата молили василевса Андроника III Палеолога, касније је деспот пребачен у нешто бољу тамницу.[29] Да би се некако избавио из тешке ситуације, Константин Палеолог је одлучио да прими монашки завет.[30]

Никита Хонијат казује како су затворски стражари, свакако не без знања Андроника I Комнина, подвргли страшној тортури

[27] Greg. I, 489. Уп. Виз. извори, VI, 215 сл. (*С. Ћирковић*).
[28] О деспоту Константину Палеологу в. *Ферјанчић*, Деспоти, 90-92; PLP 9 (1989) No. 10942.
[29] Greg. I, 357-358.
[30] *Ферјанчић*, Деспоти, 91.

ухапшеног протосеваста Алексија Комнина.[31] Изнуривали су га тако што му нису дали да заспе. Чим би му се очи склопиле, они су реаговали тако да је био приморан да подноси дугу и мучну несаницу. Како каже Хонијат, због таквих мера које су предузели затворски стражари протосевастове очи су биле напете попут лука и стреле.[32]

Наравно, нису сви византијски затвори били налик поменутом у Дидимотици. Код Ромеја је постојала и нека врста кућног притвора која је пре свега подразумевала веома ограничено кретање, али и живот у релативно пристојним условима. Никита Хонијат казује да је Исак II Анђео, којег је априла 1195. године ослепио и збацио с престола старији брат Алексије III, после голготе коју је преживео непосредно након преврата, када је гладовао и живео у ужасним условима, обитавао у Цариграду на обали залива Златног Рога. Са извесним прекором актуелном василевсу због неопрезности, јер је сметнуо с ума да „освета никад не спава", византијски историчар наглашава да никоме није било ускраћено да посећује бившег владара, па чак ни Латинима.[33] Превелику слободу уживао је и Исаков син Алексије Анђео, потоњи цар Алексије IV, који је касније побегао и пред бедеме Цариграда довео учеснике Четвртог крсташког рата.

Најчувенији затвор у Цариграду у позновизантијском раздобљу била је злогласна кула Анема која се налазила покрај палате Влахерне, уз сличну грађевину која је носила име Исака Анђела.[34] За почетке овога здања везана је дирљива приповест коју саопштава Ана Комнина. Један од многих узурпатора за владавине Алексија I Комнина био је и Михаило Анема, припадник војничке породице арапског порекла која је хеленизована и која се пробила међу веома угледне у Византијском царству. После неуспеле завере против василевса, коју је организовао са тројицом браће, учесници су подвргнути суровим казнама. Једино је Михаило

[31] О протосевасту Алексију Комнину в. *Radojčić*, Dva Komnena, 23 sl.; *Varzos*, Genealogia, II, No. 132, 189-218.

[32] Chon. Historia, 248. Овде је алузија на Хомерову Одисеју (19, 211). Cf. *Magoulias*, City of Byzantium, 389 n. 682.

[33] Chon. Historia, 536.

[34] *A. van Millingen*, Byzantine Constantinople. The Walls of the City and Anoining Historical Sities, London 1899, 131-153; *W. Müller-Wiener*, Bildlexikon zur Topographie Istanbuls. Byzantion - Konstantinupolis – Istanbul bis zum Beggin des 17. Jahrhunderts, Tübingen 1977, 303-305.

Анема,[35] захваљујући посредовању саме Ане Комнине која се заложила код свог оца, избегао страшну казну. Био је заточен у једној кули која је касније добила име по свом првом затворенику.[36] Ако се узме у обзир да је завера Михаила Анеме и његове браће била између 1105. и 1107. године, а да је мрачна кула срушена по наређењу Јована V Палеолога, који је и сам одлежао у њој готово три године, и да ју је 1403. у рушевинама затекао шпански изасланик Руј Гонзалес Клавихо,[37] онда произлази да је коришћена скоро три столећа. За то време у кули су боравили веома угледни „становници". Поменућемо цареве Андроника I Комнина и Јована V Палеолога, затим браћу Андроника IV и Манојла II Палеолога који су најпре били заточеници а касније постали василевси, потом великог хартофилакса Свете Софије и потоњег васељенског патријарха Јована Века и, напослетку, неизбежног Сиргијана.[38] Манојло II Палеолог у посмртном слову брату Теодору алудира на затвор у кули Анема за који каже да је био мрачан и налик на гробницу.[39]

У оквиру царске палате у Цариграду, у разним епохама, било је чак пет или шест тамница. Једна од њих била је названа Халки због тога што је за њена врата послужила чувена истоимена, бронзана капија, главни улаз у такозвану велику палату царског двора.[40] Према циничном казивању Никите Хонијата, василевс Исак II Анђео – који је наредио да се изврши ова грађевинска „иновација" – био је веома поносан на свој градитељски подухват.[41]

И у Никејском царству, које представља својеврсну спону између срушене и обновљене Византије – то јест попуњава временски вакуум од 1204. до 1261. године – постојали су затвори. После неуспешне завере коју је 1224. године против цара Јована

---

[35] О њему в. *B. Skoulatos*, Les personnages byzantins de l'Alexiade. Analyse prosopographique et syntèse, Louvain 1980, No. 128, 200-202.

[36] Ann. Comn, III, 69. Cf. *Barker*, Manuel II, 457; *Радић*, Време Јована V, 387 сл.

[37] Clavijo, 56.

[38] *Радић*, Време Јована V, 373, 387-388, 392-393.

[39] Funeral Oration, 107. Још подробниј подаци о заточеништву Јована V, Манојла II и Тедора I Палеолога садржани су у једном богословском спису који је такође написао Манојло Палеолог и упутио Алексију Јагупу, апографевсу са острва Лемноса. Cf. *Barker*, Manuel II, 410-414; *Радић*, Време Јована V, 393 н. 19. О Алексију Јагупу в. PLP 4 (1980) No. 7819.

[40] О бронзаној капији царског дворца в. ODB, I, 405-406 (*C. Mango*).

[41] Chon. Historia, 443.

III Ватаца организовала група аристократа најпре је донета одлука да се сви учесници осуде на смрт. Потом је василевс ублажио пресуду, па су само двојица, Исак Нестонг и Макрин, ослепљени и одсечене су им руке, док су остали осуђени на временске казне затвора. Андроник Нестонг, царев блиски рођак и главни завереник, био је заточен у тврђаву Магнезију, али је касније, не без знања Јована III Ватаца, пуштен да побегне у Иконијски султанат где је провео остатак живота.[42] Штавише, у првим годинама по рестаурацији Византијског царства сама Никеја, доскорашња престоница ромејског света, постала је позната по једној од најозлоглашенијих тамница.[43]

Јован Кинам казује како је за владе Манојла I Комнина василевсову наклоност уживао млади Манојло Кантакузин. Међутим, због своје дрскости временом је пао у немилост и око 1179. године по царевој заповеди закључан је у тамницу. Затворске власти су га, изгледа мимо василевсовог знања, ослепеле.[44] Иначе, управници затвора су чак могли бити и кажњени уколико су сувише олакшавали услове боравка заточеницима.[45] Веома је необичан случај извесног Јована Лага који се за владе Алексија III Анђела налазио на челу једне од цариградских тамница. Он се досетио да ноћу пушта затворенике у град како би обијали куће и пљачкали, а онда би, по њиховом повратку у тамницу, међусобно делили задобијени плен.[46]

Никита Хонијат у више наврата говори о затвореницима поготово када описује страховладу Андроника I Комнина почетком осамдесетих година XII столећа,[47] а његове вести употпуњује казивање солунског митрополита Евстатија.[48] Радило се о трогодишњем раздобљу његове свемоћи када су се многи представници аристократских слојева са пуно разлога бојали василевсове одмазде. Тада је велики број људи из виших слојева византијског друштва страдао и био подвргнут најразличитијим казнама –

---

[42] Acrop. 36-37. Cf. *Vryonis*, Decline, 230 n. 516. За основне податке о породици Нестонга в. ODB, II, 1459 (*E. Trapp - A. Kazhdan*).
[43] Pachym. (F), II, 501, 503, 567. Cf. *Foss – Tulchin*, Nicaea, 78.
[44] Cinn. 293-294. Cf. *Nicol*, Kantakouzenos, No. 3, 5.
[45] ODB, III, 1723 (*A. Kazhdan*).
[46] Chon. Historia, 525. Cf. *Brand*, Byzantium, 121.
[47] Chon. Historia, 258, 267.
[48] Eustazio di Tessalonica, 40.

заточеништву, ослепљењу, батинама, прогонству, сакаћењу. Страх за сопствену егзистенцију тада се претварао у праве ноћне море, пошто многи чак ни у сну нису налазили толико жељени спокој. Тек што би заспали, бележи Никита Хонијат, пред очима им се појављивао лик Андроника I Комнина или неког од његових џелата, па би се одмах тргли из сна.[49] Ромејски историчар посебно истиче како је исти василевс, по некаквој библијској правди, и сам морао да искуси тамничке невоље пошто су га после свргавања, септембра 1185, најпре затворили у кулу Анему. Тада су му врат везали ланцем, а ноге заробили тешким оковима,[50] док је оно најгоре за њега имало тек да уследи.[51]

Осим краткотрајне владавине Андроника I Комнина, упамћене по жестоком терору над аристократијом, још једно раздобље је било испуњено великим персоналним чисткама у Цариграду. Било је то за време регентства Алексија Апокавка и грађанског рата против узурпатора Јована Кантакузина, од јесени 1341. до пред крај пролећа 1345. године.[52] У више наврата дошло је до правог погрома Кантакузинових присталица, а затвори су постали тесни да приме све који су према мишљењу великог дукса Алексија Апокавка згрешили толико да су морали да испаштају затворске казне. Да би се прихватили сви „новопридошли" неподобни, а њихов број није био мали, у првим месецима 1345. године приступило ће изградњи новог затворског здања. Веома мали број великаша у Цариграду, како примећује Јован Кантакузин, није био ухапшен, јер се већина налазила по затворима или у кућном притвору.[53] У исто време нарастала је опасност од великашке завере, као неке реакције на тиранску владу великог дукса, па је ионако подозриви Апокавк постајао још више неповерљив. Он се окружио телохранитељима и у луци у Златном Рогу увек је држао у приправности брод спреман да у случају опасности одмах исплови. Ипак, настрадао је готово сасвим случајно и управо због властите неопрезности. Приликом обиласка радова на новој

[49] Chon. Historia, 323.
[50] Ibid. 349. Up. *Radojčić*, Dva Komnena, 94.
[51] О свиреном крају владавине и живота Андроника I Комнина више ће бити речи у даљем тексту.
[52] О овом периоду в. *Максимовић*, Алексије Апокавк, 156-188.
[53] Cant. III, 68. Уп. *Максимовић*, Алексије Апокавк, 179.

затворској згради, 11. јуна 1345. године, када се налазио у пратњи само једног од својих људи, Алексија Апокавка су свирепо убили његови заточени политички противници и сами изненађени приликом која им се изненада указала.[54] Ипак, ликвидација великог дукса није затвореницима отворила пут ка слободи. Они су постали жртве властитог оклевања, па је већина од њих две стотине била сурово погубљена следећег дана.[55]

Учесници неуспелих завера, уколико нису подвргавани још тежим казнама, врло често су допадали затвора. То се, на пример, догодило присталицама Јована Комнина „Дебелог" који је 31. јула 1200. године устао против василевса Алексија III Анђела.[56] И организатори завере који су у другој половини 1335. године, за време док се василевс Андроник III Палеолог налазио у експедицији против Лезбоса и Фокеје, покушали да уз помоћ Латина из Галате изврше преврат и чак убију царицу Ану Савојску и њеног трогогодишњег сина, будућег цара Јована V Палеолога, завршили су у тамници. О овој уроти казује Нићифор Григора,[57] док Јован Кантакузин, који је био уз василевса приликом поменутог похода, ни речју не помиње комплот против Андроника III. Енергична Теодора Палеологина, Кантакузинова мајка,[58] разобличила је заверенике којима је по царевом повратку уприличено суђење. Браћа Јован и Манојло Асени, иначе шураци Јована Кантакузина, кажњени су затвором.[59] Они су у затвору провели скоро шест година, а 1341. године ослободио их је зет после смрти цара Андроника III Палеолога и пре почетка грађанског рата четрдесетих година XIV столећа.

Понекад се догађало да затвореници буду пуштени на слободу пре истека казне. Каткад је то био израз милости новоизабраних царева, који су ослобађали тамнице политичке противнике претходног василевса, а у појединим случајевима, као што су били велики напад непријатеља или побуна озбиљних размера, исход

[54] Cant. II, 541; Greg. II, 731-738; Kleinchroniken 84 No. 44, 93 No. 11, 617 No. 1. Уп. *Радић,* Време Јована V, 150-151.
[55] О појединостима овог обрачуна в. *Максимовић,* Алексије Апокавк, 182-183.
[56] Chon. Historia, 526-528. Опширније о Јовану Комнину „Дебелом" в. *Brand,* Byzantium, 122-124.
[57] Greg. I, 530-534. Уп. *Радић,* Време Јована V, 102.
[58] О њој в. *Nicol,* Kantakouzenos, No. 21, 30-33; PLP 5 (1981) No. 10942.
[59] О браћи Јовану и Манојлу Асенима в. *Божилов,* Асеневци, 295-301, 301-306.

ванредног стања. Тако је Михаило VIII Палеолог, када се устоличио на престолу, пустио на слободу заточенике Теодора II Ласкариса.[60] Верује се да је познати малоазијски обласни господар Теодор Манкафа, који је по свој прилици допао тамнице крајем 1193. године, пуштен на слободу 1195. када је Алексије III Анђео збацио брата Исака II.[61]

Усијано железо

Као једна врста Божјег суда у Средњем веку је постојало подвргавање искушавању најчешће врелом водом или усијаним гвожђем, а исход – у овом случају ране и њихово исцељење – требало је да покаже кривицу или невиност посредовањем Бога.[62] Верује се да је провера раскаљеним железом узела маха у столећима после германске инвазије и да је била на снази и у XII веку.[63] Четврти Латерански концил, одржан 1215. године у Риму, својим 18. каноном забранио је даљу употребу ове врсте доказног поступка.[64] И у Византијском царству је постојао варварски обичај пробе усијаним гвожђем за који се сматра да је вероватно продро са Запада уочи или непосредно после Четвртог крсташког рата и пада Цариграда априла 1204. године.[65] О тесту раскаљеним железом казују историчари XIII столећа Георгије Акрополит и Георгије Пахимер.

Када је 1253. године уприличен судски процес против младог Михаила Палеолога, доцнијег василевса и обновитеља Византије, судије су му предочиле да би кривицу која му се приписује могао да уклони неким чудотворством.[66] При том су сасвим јасно и не-

[60] Acrop. 161; Pachym. (F), I, 139.

[61] *Brand*, Byzantium, 87; *Радић*, Обласни господари, 271.

[62] За основне податке о установи Божјег суда у средњем веку в. DMA 9 (1987) 259-260 (*Ch. M. Radding*).

[63] *Ch. M. Radding*, Superstición to Science: Nature, Fortune, and Passing of the Medieval Ordeal, American Historical Review 84 (1979) 945-969.

[64] *J. W. Baldwin*, The Intellectual Preparation for the canon of 1215 Against Ordeals, Speculum 36 (1961) 613-636; *J.C. van Cleve*, The Emperor Frederick II of Hohenstaufen, Oxford 1972, 244-245.

[65] *D. J. Geanakoplos*, Interaction of the „Sibling" Byzantine and Western Cultures in the Middle Ages and Italian Reanaissance (330-1600), New Haven 1976, 146-155.

[66] О овом судском процесу в. *Gy. Csebe*, Studien zum Hochverratsprozesse des Michael Paläologos im Jahre 1252, Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher 8 (1931) 59-98; *Geanakoplos*, Michael VIII, 21-26.

двосмислено алудирали на пробу усијаним гвожђем. У овом случају, међутим, делиоци правде су се суочили са дипломатом раскошног дара који их је надвисио у замршеном надмудривању. Михаило Палеолог, који је према речима Георгија Акрополита уз себе имао истину као помоћницу,[67] узвратио је једним надахнутим говором. Између осталог, он је судијама предочио да би сваког ко би га непосредно оптужио веома лако утерао у лаж, али таквог тужитеља нема. С друге стране, наставио је, он није у стању да прави чудеса и не може да верује да усијано железо које се нађе у руци живог човека не би спржило његове дланове и прсте, сем уколико их из камена или бронзе нису обликовали Фидија, односно Праксител.[68] Међу судијама се налазио и Фока, митрополит малоазијског града Филаделфије, који је осуђеном у четири ока предложио да пристане на поменуту пробу. Георгије Акрополит истиче да је прислушкивао разговор који се водио између искусног духовника и младог окривљеног племића. Митрополит Фока је саветовао Михаилу Палеологу да због сопствене части и угледа породице из које потиче, а у недостатку сведока, треба да докаже истину тако што ће ухватити раскаљено гвожђе. Међутим, уследио је проницљив одговор који је приморао угледног духовника да одустане од даљих притисака и похвали окривљеног младића. Михаило Палеолог, тада у узрасту од само двадесет седам година, рекао је да као грешан човек није у стању да чини чуда, али допушта могућност да му митрополит, као божји човек, лично својим рукама стави на дланове усијано гвожђе. Митрополит Филаделфије је морао да призна младићеву проницљивост и да га похвали, а онда је додао да пробе раскаљеним железом не спадају у ромејску традицију него су саставни део варварских обичаја.[69] После тога, пошто кривица није могла бити доказана, обустављен је процес против Михаила Палеолога.

И Георгије Пахимер, млађи Акрополитов савременик и ученик, помиње у своме делу пробу усијаним гвожђем којој је претходила тродневна припрема. Онај ко би пристао да се подвргне провери морао је да три дана проведе у посту и молитви,

---

[67] Acrop. 96. О овом догађају пише и *Angold*, Government, 172-174.
[68] Acrop. 96.
[69] Ibid. 97-98.

док би му за то време руке биле прекривене, умотане у тканину и ради сигурности снабдевене печатом да се осумњичени не би досетио да их намаже машћу и на тај начин неутралише дејство врелог метала.[70] Георгије Пахимер, ако му је веровати, наглашава да је у узрасту дечака на домак пунолетства видео неке који су се драговољно подвргли суровој проби и руке су им остале неповређене![71] Исти писац у још два наврата, додуше сасвим узгред, помиње доказни поступак употребом раскаљеног железа.[72]

Колико је познато, међу позновизантијским историчарима само Георгије Акрополит и Георгије Пахимер наводе пробу усијаним гвожђем. Премда је помиње и охридски архиепископ Димитрије Хоматијан у првој половини XIII столећа,[73] може се претпоставити да овај обичај – за који, као што смо истакли, и Фока, митрополит Филаделфије, каже да је варварски и стран ромејском законодавству и пракси – ипак није имао широку примену у Царству Ромеја.

Сакаћења

У епоси наследника цара Ираклија, почев од 641. године, у Византијском царству први пут се среће источњачки обичај сечења носа чији је циљ био да се осакаћено лице заувек одстрани као могући претендент на престо. Прва жртва био је Ираклона, Ираклијев син из другог брака, док је његовој мајци Мартини, иначе веома неомиљеној у Царству због околности да је била у браку са својим ујаком, одсечен језик.[74] У следећим деценијама дошло је до честе примене овакве казне сакаћења – царевима Јустинијану II и Леонтију су 695. односно 698. одсечени носеви. Међутим, Јустинијан II се на запрепашћење својих противника 705. године поново попео на цариградски трон и на тај начин фор-

[70] Pachym. (F). I, 55. Cf. ODB III, 1531 (*A. Kazhdan*); Культура Византии, III, 583 (*М. А. Поляковская*).

[71] Pachym. (F), I, 55.

[72] Ibid. 131; II, 329.

[73] *Ферјанчић*, Парохијско свештенство, 74. О Димитрију Хоматијану в. ODB, I, 426 (*R. J. Macrides*).

[74] *Острогорски*, Историја, 129.

мално ставио ван снаге „обичајно" право да неко коме је одсечен нос не може бити цар. У историји је остао упамћен као „Ринотмет" то јест василевс којем је одсечен нос.[75] Истина, више није било случајева да се на тај начин врши дисквалификација кандидата за престо, али су казне сакаћења наставиле да живе. Штавише, оне су ушле у слово закона у новом законском зборнику, Еклоги, коју је донео цар Лав III Исавријанац 726. године.[76]

И у касновизантијској историји могу се срести примери кажњавања сакаћењем, поготово у раздобљима тешких унутрашњих тразавица. Другим речима, у извесним периодима постојали су оправдани разлози за страх пред могућношћу да се буде подвргнут одсецању појединих делова тела. Према сведочанствима Никите Хонијата, Андроника I Комнин је после заузимања Брусе која се 1184. године отпадила наредио да се на гране дрвећа око града повеша четрдесет људи, а још већи број је подвргао другим казнама. Еднима је одсекао руке, другима палчеве као да су гранчице винове лозе, трећима ноге. Многе је ослепио, а некима је одсекао десну руку и ископао лево око, или обратно одрезао леву руку и извадио десно око.[77] Штавише, свирепост Андроник I Комнина ишла је тако далеко да је забранио да се обешени сахране, па су се њихова трупла, спечена сунцем, њихала на ветру попут страшила која се постављају у баштама засађеним крас-тавцима.[78]

С тим у вези занимљиво је напоменути да исти писац у опису владавине Алексија III Анђела, када даје један заокружени портрет цара коме иначе није био наклоњен, наглашава да василевс није ослепљивао и да није секао руке и ноге као гроздове у виногра-ду.[79] Истина, Алексије III је ослепео свог млађег брата Исака II да би дошао на престо,[80] али у очима Никите Хонијата то се није могло упоредити са оним што је чинио Андроник I Комнин.

Занимљива је још једна вест истог писца која се односи на Теодора Манкафу, великаша из града Филаделфије у Лидији.

---

[75] Исто, 152-154.
[76] Исто, 168.
[77] Chon. Historia, 289.
[78] Ibid.
[79] Ibid. 548.
[80] О ослепљивању ће више бити речи у следећем одељку овога поглавља.

После побуне 1188. године против цара Исака II Анђела, када је малоазијски магнат чак ковао и новац са својим ликом, он је најпре једно време боравио у Филаделфији, а онда је био протеран па се обрео на двору султана Гијасудин Кајхусрева I (1192-1196, 1204-1211) који му је пружио уточиште.[81] За одмазду он је сакупио у Руму шаролику војску и у лето 1193, управо у време жетве, и опустошио не само Лидију него и Карију. Василевс Исак II је упутио посланство на двор иконијског султана како би новцем откупио опасног одметника. Султан је пристао, али уз услов да Теодор Манкафа не буде убијен или осакаћен.[82] Када је добио јемства да ће се изаћи у сусрет његовом услову и по преузимању новца, Гијасудин Кајхусреф I је предао Теодора Манкафу Византинцима. Столеће и по касније сличан захтев упутио је и ромејски цар Јован V Палеолог који је од кесара Војихне, господара града Драме, тражио да му изручи зарobљеног такмаца Матију Кантакузина „неосакаћена тела".[83]

И за раздобље Никејског царства сачувани су подаци о казнама сакаћења. Тако су, на пример, двојица угледника, Исак Нестонг и Макрин, који су учествовали у завери против Јована III Ватаца 1224. године најпре били осуђени на смрт, а онда су ослепљени и одсечене су им руке.[84] Теодор II Ласкарис је наредио да се одсече језик Нићифору Алијату.[85] Нићифор Влемид, један од водећих интелектуалаца у Никејском царству,[86] у својој аутобиографији наводи да му је 1255. године цар Теодор II Ласкарис понудио положај патријарха. Међутим, он се захвалио на почасти коју му је указао његов некадашњи ученик, плаховити и донекле неуравнотежени василевс, и наводно рекао да га на то не би присилили чак и да му прете прогонством и глађу, истезањем, сакаћењем и смрћу.[87]

У обновљеној Византији, речено је, грозној казни сакаћења подвргнут је Манојло Холобол коме су одсечени нос и усне. О овоме сазнајемо из списа Георгија Пахимера који додаје да су

[81] О овим догађајима в. *Радић*, Обласни господари, 265-271.
[82] Chon. Historia, 400-401.
[83] Cant. III, 332. Уп. Виз. извори, VI, 572 (*Б. Ферјанчић*); *Радић*, Време Јована V, 266.
[84] Acrop. 37.
[85] Ibid. 155. О њему в. PLP1 (1976) No. 721.
[86] ODB, I, 296 (*R. J. Macrides*).
[87] Nicephori Blemmydae curriculum vitae et carmina, ed. *A. Heisenberg*, Lipsiae 1896, 44.

тада многи на царском двору били веома заплашени тиранском владавином Михаила VIII Палеолога.[88] Исти писац је забележио да је оснивач последње византијске династије пред крај владавине, 1280. године, прибегао неколиким казнама сакаћења. Тако је наредио да се одсече нос лекару Пердики због тога што је после једног земљотреса рекао да се не чуди потресу него томе да се планина не обрушава на оног ко чини зло.[89] Другога човека, који је само по навици помазио дечака блиског лекару Пердици, казнио је сакаћењем ноздрва, док је духовнику Мелетију одрезао језик.[90]

Ослепљивање

„Онај који уђе у олтар, дању или ноћу, и украде нешто од светих сасуда да буде ослепљен."[91] У овој одредби Еклоге, законског споменика који је 726. издао оснивач исавријанске династије цар Лав III (717-741),[92] први пут се у византијску правну праксу уводи свирепа казна лишавања очињег вида.[93] Законодавство Јустинијана I (527-565) није познавало такве случајеве. Подаци о ослепљивању хришћанских мученика у време док су били прогоњени у Римском царству сматрају се углавном легендарним. Први познати случај казне ослепљењем забележен је 705. године када су по наређењу цара Јустинијана II (685-695, 705-711) ископане очи патријарху Калинику I (694-706).[94] И Земљораднички законик прописује казну ослепљења за лопове који по трећи пут буду ухваћени у крађи жита[95] или оне који ноћу похарају оставе с вином.[96]

[88] Pachym. (F), I, 259.
[89] Ibid. II, 615. Ово је једини помен несрећног лекара у изворима. В. PLP 9 (1989) No. 22441.
[90] Pachym. (F), II, 615, 617. О Мелетију в. н. 213-214 у даљем тексту.
[91] Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V., Herausgegebean von *L. Burgmann*, Frankfurt am Main 1983, p. 230, 17.15.
[92] У свим приручницима за византијску историју издавање Еклоге се датује у 726. годину. У новије време, додуше уз пуно опреза, наводи се март 741. године. В. ODB, I, 672-673 (*L. Burgmann*).
[93] *Е.Э. Липшиц*, Эклога. Византийский законодательный свод VIII века, Москва 1965, 179; ODB, I, 297 (*A. Kazhdan*).
[94] *Острогорски*, Историја, 155; ODB, I, 297 (*Kazhdan*).
[95] Византийский земледельческий закон, изд. *И.П. Медведев, Е. Э. Липшиц, Е. К. Пиотровская*, Ленинград 1984, 121, 68.
[96] Исто, 121, 69.

Временом је ослепљивање постало једно од главних средстава у кажњавању политичких противника и њиховог уклањања као потенцијално опасних такмаца.[97] На тај начин кажњавали су се јеретици и чаробњаци. Ослепљивање се обављало изливањем кипећег сирћета, а потом вађењем очију, или усијаним железом. Међу познатим личностима византијске историје које су биле жртве ове сурове казне налазе се: узурпатор Артавазд (742-743) који је са синовима био ослепљен на Хиподрому, цареви Константин VI (780-797), Михаило V Калафат (1041-1042) и Роман IV Диоген (1068-1071).[98] Чувено је ослепљивање Самуилових војника које је после битке на Беласици, јула 1014, учињено по наређењу Василија II (976-1025). Радило се о четрнаест или петнаест хиљада војника од којих је немилосрдни василевс само сваком стотом оставио по једно око да би био у стању да води немоћне другове. Овај драстичан поступак прибавио је Василију II епитет Бугароубица.[99] Покушај да се ова застрашујућа казна „уведе“ у Кијевску Русију није успео.[100] Наиме, ослепљење кнеза Васиљка Ростиславича, 5. новембра 1097. године, остало је усамљен случај.[101] У средњовековној Србији познат је случај када је после побуне Стефан Дечански (1321-1331), који је 1314. устао против оца Милутина, био подргнут ослепљењу.[102] У Бугарској је Јован II Асен 1218. године ослепио свог претходника на престолу Борила.[103] Трновски цар је касније ослепио и епирског владара Теодора I Анђела, којег је заробио после битке на Клокотници (1230), стога што је у заточеништву ковао заверу против њега.[104] Још једно ослепљење забележено је у Бугарској почетком XIV столећа, када је деспот Елтимир ослепео севастократора Радослава.[105] Напоменимо да је и западна Европа

[97] Студију о ослепљивању у Византији написао је *Lampsidis*, Tyflosis, 9-69.
[98] *Острогорски*, Историја, 174, 187, 310, 326; *Lampsidis*, Tyflosis, 18, 32.
[99] *С. Пириватрић*, Самуилова држава. Обим и карактер, Београд 1997, 122.
[100] ODB, I, 297-298 (*A. Kazhdan*).
[101] *П. П. Толочко*, Древная Русь. Очерки социально-политической истории, Киев 1987, 96; *M. Dimnik*, The Dynasty of Chernigov 1054-1146, Toronto 1994, 224-233 (посебно 228 н. 207).
[102] Историја српског народа, I, Београд 1981, 463-464 (*С. Ћирковић*).
[103] Acrop. 33. Уп. *Златарски*, История III, 323; *Божилов*, Асеневци, 73.
[104] Acrop. 43. Уп. История на България, III, 178 (*Г. Цанкова-Петкова*).
[105] Pachym. (B), II, 266-267. О севастократору Радославу в. *А. Бурмов*, Избрани произведения, I, София 1968, 225-227; История на България, III, 298-300 (*В. Гюзелев – Л. Йончев*); PLP 10 (1990) No. 24018. Захваљујемо се колеги Георги Николову који нам је указао на овај податак из историје Другог бугарског царства.

знала за казну ослепљења, а помиње је, између осталих, и Ајнхард у животопису Карла Великог.[106] Ослепљење је примењивано и у османлијској држави, а неке примере наводи Константин Михаиловић из Островице.[107] Очигледно, реч је о веома раширеном средњовековном обичају.

Постоје сведочанства да се казна лишавања вида примењивала и у позној Византији, посебно у две последње деценије XII и првим годинама XIII столећа, дакле у смутно време које је претходило првом паду Цариграда 1204. године. Нарочито је владавина Андроника I Комнина, која се изродила у најстрашнију страховладу, упамћена по великом броју ослепљења. Тешко је било наћи неког представника виших друштвених слојева који се није бојао да ће пасти у немилост остарелог и огорченог василевса. Никита Хонијат ревносно набраја ослепљене цареве жртве: протосеваст Алексије Комнин, браћа Алексије и Манојло Ватаци, војсковођа Андроник Лапардас, Теодор Анђео, младић коме је тек почела да ниче брада и који је после ослепљења отеран преко границе па су се неки Селџуци сажалили и прихватили да брину о њему, затим чак један епископ из града Лопадиона само зато што није устао против побуне коју су житељи града организовали против василевса, онда хетеријарх Константин Трипсих, један од царевих најбољих и најревноснијих помагача.[108] Велики број ослепљених Никита Хонијат не наводи поименце. Стање је било напето до неподношљивости, а онда је дошло до свеопштег наглог пражњења које такође није могло да прође без насиља и окрутности. Узбуђена маса је на улицама престонице просто растргла Андроника I Комнина.

Ипак, свргавање осионог василевса није значило да се престало са применом казне ослепљења. Његов наследник на престолу Исак II Анђео није прекинуо, барем у почетку, са свирепим методама свог претходника. Одмах је наредио да се ослепе Јован и Манојло Комнини, синови Андроника I, мада, према речима Никите Хонијата, њихово учешће у очевим обрачунавањима није могло бити доказано.[109] За владе Исака II још су били лишени вида метежник

---

[106] Einhard, Život Karla Velikog, prev. *Z. Sikirić*, Zagreb 1992, 85.
[107] Јаничарове успомене, 24.
[108] Chon. Historia, 249, 264, 278-279, 289, 314.
[109] Ibid. 356. О браћи Манојлу и Јовану Комнинима в. *Varzos*, Genealogia, II, No. 161, 511-528; No. 162, 528-532.

Василије Хоца, затим Константин Татикије, као и један неименовани бунтовник од рода Комнина.[110] Исту казну морао је да поднесе и Андроник Вријеније Комнин, унук цезара Нићифора Вријенија и чувене Ане Комнине, најстарије ћерке Алексија I Комнина.[111] Он је био намесник у Солуну, па је пао у немилост и без доказане кривице је ослепљен, а иста казна стигла је нешто касније и његовог сина због покушаја побуне.[112] Ослепљен је и млади Константин Анђео, близак рођак Исака II, који је понесен почетним војним успесима на положају намесника у Филипопољу подигао узурпацију и доживео да га издају најближи сарадници.[113] Вест о ослепљењу младог Константина Анђела нарочито је обрадовала вође Другог бугарског царства, браћу Петра и Асена, који су са даровитим војсковођом имали пуно мука.[114]

Међутим, Исак II Анђео доживео је тужну судбину да га у пролеће 1195. године ослепи и баци у тамницу његов старији брат Алексије III, о чему извештава Никита Хонијат.[115] Осим ромејског писца ово ослепљење региструју и крсташки историчари Жофруа Вилардуен и Роберт од Кларија.[116] Исти владар, Алексије III Анђео, 1204. године ослепио је и свог зета цара Алексија V Дуку Мурзуфла, другог супруга његове ћерке Евдокије Анђео. Било је то после пада Цариграда у руке крсташа, када су двојица царева, сваки за себе, лутали по европским провинцијама срушеног Царства док им се путеви нису укрстили. Георгије Акрополит је записао следеће: „Сазнавши да у Мосинопољу борави његов таст, цар Алексије [sc. Алексије III], он [sc. Алексије V] осмелио се да оде код њега. А овај [sc. Алексије III] имао је пуно различитих разлога да га мрзи, а поготово због своје ћерке. Ипак, навукавши образину рођачке љубазности, он је примио Алексија [sc. Алексија V Дуку Мурзуфла] и чак је дао да се припреми купатило за њега и своју кћи. Док се Алексије [sc. Алексије V] налазио у купатилу, изненада су га напали људи цара

[110] Chon. Historia, 423. О Василију Хоци в. *Savvides*, Kinemata, 191-195.
[111] О њему в. *Varzos*, Genealogia, II, No. 113, 83-85.
[112] Chon. Historia, 424-425, 428.
[113] Ibid. 435-436.
[114] Ibid. 436-437. Уп. *Златарски*, История, III, 78-79.
[115] Chon. Historia, 451-452.
[116] Villehardouin, I, No. 70, 70, No. 146, 146-148; Robert de Clari, No. 28, 58-59.

Алексија [sc. Алексија III] и ископали му очи. Очевици причају да је кћи стојећи пред вратима купатила погрдним речима вређала оца, а он ју је прекоревао због бестидности и раскалашне љубави."[117] О овим догађајима са великом индигнацијом казује један западњак, Жофруа Вилардуен, наглашавајући да такви људи нису достојни да буду владари.[118] Премда у овим речима можемо приметити и настојање француског ритера да оправда злочин који су касније учинили Латини над Алексијем V Мурзуфлом, не можемо а да не приметимо и гнушање једног човека из другог дела средњовековног света над грозним обичајем који се усталио међу византијским царевима. Несрећни слепац Алексије V Мурзуфл је потом тумарао по областима око Мосинопоља, а онда су га ухватили Латини, одвели у Цариград и свирепо ликвидирали: попели су га на највиши стуб, на форуму Таврос, и бацили га доле.[119]

Извори казују да је и у Никејском царству примењивана казна ослепљења. Тако је Јован III Ватац после сукоба са браћом Теодора I Ласкариса, који је израстао у прави грађански рат са уплитањем Латина, и био разрешен тешком битком код Појманенона 1224. године, предузео одмазду. Наредио да се Ласкариси лише вида, док је знатан број осталих посекао, па су бојазан почели да осећају чак и они који нису били умешани у овај обрачун.[120] Исте године, речено је, уприличена је била и једна неуспешна завера, након које је василевс ослепео Исака Нестонга и Макрина.[121] После ових потешкоћа на почетку своје владе, које је пресекао можда и свирепим, али свакако делотворним начином, Јован III Ватац, бар колико је познато, није посезао за овако драстичним мерама. Његов син и наследник, међутим, јесте.

Никејски цар Теодор II Ласкарис, до претераности неповерљив према аристократији, методом гвоздене руке чврсто је држао конце власти за краткотрајне владавине од непуне четири године. Постао је прави страх и трепет за високе кругове никејског друштва, увек одабирући за најближе сараднике људе незнатног порекла. Геор-

---

[117] Acrop. 9.
[118] Villehardouin, II, No. 271, 78-80.
[119] О овој ликвидацији ће бити речи у даљем тексту.
[120] Acrop. 34-35. Cf. *Lampsidis*, Tyflosis, 30.
[121] Acrop. 37. Cf. *Lampsidis*, Tyflosis, 30.

гије Акрополит и Георгије Пахимер наводе две познате жртве неуравнотеженог василевса. Теодор II Ласкарис је подвргао ослепљењу Константина Стратигопула,[122] сина војсковође Алексија који се 1261. године прославио освајањем Цариграда, као и угледника Теодора Фила.[123]

И за владе Михаила VIII Палеолога забележено је више случајева кажњавања лишавањем вида. Тако је настрадао паракимомен Јован Макрин, иначе по Пахимеровим речима веома спретан војсковођа,[124] затим 1280. године браћа Исак и Манојло Раули,[125] извесни Пахомије,[126] кога се цар због грижe савести сетио на самрти,[127] неки Калоидас,[128] Јован Анђео Дука,[129] Гаврило Сфранцес.[130] Оснивач династије Палеолога је чак намеравао да ослепи и познатог византијског пребега Котаница Торника који је пришао Србима, али је на инсистирање сина Константина Порфирогенита одустао.[131]

Ипак, најспектакуларније ослепљење које је учињено по наређењу Михаила VIII Палеолога било је извршено над његовим савладарем из династије Никејског царства Јованом IV Ласкарисом на Божић 25. децембра 1261. године. И Георгије Пахимер и потоњи историчар Нићифор Григора са гнушањем бележе овај догађај. Први каже да су безазленог дечака, још несвесног шта је радост а шта туга, ослепели додуше не усијаним гвожђем него зажареном металном плочом коју су му ставили испред очију тако да је вид детета постепено слабио док није сасвим згаснуо. Завршавајући опис ослепљивања Јована IV Ласкариса, Пахимер констатује да онај који је ослепљен сујетном славом душевно, наредио је да се невин ослепи телесно.[132] То је учињено

[122] Acrop. 154; Pachym. (F) I, 41. О њему в. PLP 11 (1991) No. 26897.
[123] Acrop. 154; Pachym. (F) I, 41. Cf. PLP 12 (1994) No. 29812.
[124] Pachym. (F) I, 275, 277. Cf. PLP 7 (1985) No. 16358.
[125] Pachym. (F) II, 611. О браћи Исаку и Манојлу Раулима в. PLP 10 (1990) Nos 24120, 24132.
[126] Pachym. (F) II, 617. Cf. *Lampsidis*, Tyflosis, 36; PLP 9 (1989) No. 22212.
[127] О томе ће подробније бити разматрано у XII поглављу.
[128] Pachym. (F), II, 621. Cf. PLP 5 (1981) No. 10556.
[129] Pachym. (F), II, 621. Cf. PLP 1 (1976) No. 205.
[130] Pachym. (F), II, 621, 623. Cf. *Lampsidis*, Tyflosis, 30; PLP 11 (1991) No. 27276.
[131] О Котаницу Торнику в. *Љ. Максимовић*, Котаниц Торник, ЗРВИ 29-30 (1991) 183-191. О Константину Порфирогениту ће више бити речи у последњем одељку овог поглавља.
[132] Pachym. (F), I, 255-259.

како би Михаило VIII Палеолог остао сам на престолу и утемељио властиту династију. Нићифор Григора каже да је десетогодишњег дечака Михаило Палеолог лишио вида, а очајни патријарх Арсеније на вест о томе догађају ишао је из собе у собу, запомажући и ударајући себе у груди.[133] Тај догађај је изазвао велики скандал у тек обновљеној Византији и тешко је пореметио цареве односе са васељенском патријаршијом, пре свега са патријархом Арсенијем који је иступао као бранитељ права малолетног легитимног престолонаследника. Овај злочин који је отворио пут успостављању последње византијске династије прогонио је поједине њене чланове па су неки од њих – Андроник II и његова сестра – посећивали несрећног Јована IV Ласкариса. Сматра се да је ослепљени цар поживео до 1305. године.[134]

Занимљив је био случај Алексија Филантропина, младог ромејског војсковође који је због великих успеха у војевању са Турцима на малоазијском ратишту преко ноћи постао миљеник Царства и главна узданица василевса Андроника II Палеолога, а онда доживео вртоглави пад. На врхунцу каријере и овенчан победама, он се одлучио на узурпацију, али је доживео да га изневере војници с којима је постигао највеће победе. Штавише, на Божић, 25. децембра 1295. године, они су ослепили свог команданта.[135]

После неуспеле завере двојице принчева, турског Савџи челебије и византијског Андроника (IV) Палеолога, који су 1373. године заједнички устали против очева Мурата I и Јована V, султан је захтевао да се обојица побуњеника примерно казне – ослепљивањем. Окрутни емир је ревносно обавио свој део посла, па су Савџи челебији ископане очи и он није преживео. На другој страни, Јован V Палеолог је био знатно болећивији па су његов син Андроник (IV) и унук Јован (VII), тада у узрасту од око три године, ослепљени врелом киселином, али тако да нису сасвим изгубили вид.[136]

---

133 Greg. I, 93.

134 *D. Polemis*, The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography, London 1968, No. 76, 111; ODB II, 1048-1049 (*M. J. Angold*).

135 О каријери овог даровитог војсковође в. *Р. Радић*, Византијски војсковођа Алексије Филантропин, ЗРВИ 37 (1998) 97-109.

136 Chalc. I, 36 sq.; Ducas, 71-73.. Уп. *Радић*, Време Јована V, 372-373.

Казну ослепљивања срећемо и у граду Јањини за владе деспота Томе Прељубовића у другој половини XIV века, о чему је већ било речи.[137]

Познато је да је Манојло Палеолог почетком пролећа 1390. разобличио заверу против његовог оца Јована V и уротнике свирепо казнио. Руски духовник Игњатије из Смоленска[138] наводи да је василевсов син педесеторицу ослепео или им је одсекао носеве.[139]

Шпански посланик Перо Тафур, који је у Цариграду боравио у четвртој деценији XV века, наглашава да је у Грчкој видео много осакаћених и ослепљених људи.[140] Овај податак казује да је свирепа казна постојала до краја византијске историје.

Разграбљена имовина

Пад у политичку немилост, као први корак суноврата, обично је био праћен губитком имовине. Веома узоран пример за овакву праксу је случај протостратора Манојла Камице који је крајем XII столећа словио као један од најбогатијих Византинаца. По мајчиној линији био је праунук цара Алексија I Комнина, а василевси династије Анђела, Исак II и Алексије III, били су му браћа од ујака.[141] Припадајући неколицини најзначајнијих византијских војсковођа, Манојло Камица је 1199. године ратовао против бугарског обласног господара Иванка и био заробљен.[142] Не обазирући се много на блиске рођачке везе, цар Алексије III Анђео је одмах конфисковао целокупну протостраторову имовину, док је његову жену и сина осудио на казну затвора.[143] У питању је, поновимо, можда најбогатији Византинац свога времена, а према неким мишљењима и најбогатији човек на свету.[144]

---

[137] Види одељак *Тиранин Тома Прељубовић* у IV поглављу.
[138] О Игњатију из Смоленска в. ODB, II, 983 (*S. C. Franklin*).
[139] *Majeska*, Russian Travelers, 101, 409-410. Уп. *Радић*, Време Јована V, 451.
[140] *Vasiliev*, Pero Tafur, 114.
[141] О њему в. *Радић*, Обласни господари, 206-216; *A. Savvides*, Το κίνημα του Μανουήλ Καμ(μ)ύτζη–Καμίτση στη ΒΔ Μακεδονία και στη Θεσσαλιά στις αρχές του 13ου αι., Θεσσαλικό Ημερολόγιο 12, Larissa 1987, 145-157 (=Μελετήματα βυζαντινής προσωπογραφιάς και τοπικής ιστορίας. Ανατύπωση άρθρων 1981–1991, VIII, Athina 1992, 119-131).
[142] Chon, Historia, 512-513. Уп. *Радић*, Обласни господари, 188-189, 211.
[143] Chon. Historia, 514.
[144] *Златарски*, История, III, 183.

И Нићифор Григора доноси неколико примера отуђивања имовине оних великодостојника који су пали у немилост. Тако је после завршетка друге фазе грађанског рата двадесетих година XIV столећа, по свој прилици у другој половини 1322, на доставу Андроника Асена пинкерн Сиргијан био стављен у тамницу пошто је спремао заверу. Његову кућу је разграбила цариградска светина, а винограде и окућницу претворили су у ливаду за испашу оваца.[145]

Злехуда судбина није мимоишла ни Теодора Метохита, великог научника и првог министра Андроника II Палеолога, који је важио за једног од најбогатијих Ромеја прве половине XIV века.[146] Када је маја 1328. године млади василевс Андроник III Палеолог победио деду Андроника II и приморао га на абдикацију, окончана је и политичка каријера Теодора Метохита. Целокупна његова имовина била је конфискована – део је отишао у царску благајну, а део је разграбио престонички плебс – док му је палата опљачкана и демолирана.[147] Метохитов ученик Нићифор Григора, којем дугујемо изнесене податке, са једном врстом наслађивања додаје како је онај кога су сматрали најсрећнијим после цара одједанпут постао нико, односно онај који се годинама башкарио у изобиљу једног дана је до дна морао да попије чашу неутешне несреће. Тада су се могле чути приче да је његово богатство почивало на сузама и крви несрећних Ромеја. Али око правде, завршава своје казивање Нићифор Григора, није дремало него је кривца напослетку стигла заслужена казна.[148]

У случају Сфранцеса Палеолога, речено је,[149] претходно је била уредно пописана његова имовина како би му могла бити враћена када се врати после успешно обављеног задатка – ликвидације Сиргијана. Наравно, тако је учињено да би се заштитило богатство угледника који је тобоже прешао на страну ромејског пребега и српског краља Стефана Душана, свесно рачунајући на грабеж имовине као раширен обичај у византијском свету.

---

[145] Greg. I, 363-364. Уп. *Божилов*, Асеневци, 273; *Радић*, Време Јована V, 52; PLP 11 (1991) No. 27167.
[146] Виз. извори, VI, 68 (*И. Ђурић*).
[147] Greg. I, 425.
[148] Ibid. 425-426.
[149] Види н. 15-16.

После својеврсног државног удара који је почетком јесени 1341. године извршио „тријумвират" у саставу велики дукс Алексије Апокавк, царица-удова Ана Савојска и васељенски патријарх Јован XIV Калекас, у Цариграду је била разграбљена имовина Јована Кантакузина и његових присталица.[150]

Цариградско јавно мњење

Да би удес био потпун и да би била исписана можда најсуровија страница византијске историје, јавно мњење Цариграда је септембра 1185. припремило бруталан крај цару Андронику I Комнину. Слепи бес, који је сјединио оно што је до тада било непомирљиво – цвет ромејског племства и талог престоничког плебса, православни клир и латинске дошљаке са Запада – обрушио се на василевса кога је град Константина Великог само три године раније дочекао одушевљеним клицањем, као спаситеља Царства. Незадовољству због цареве владавине, која је попримила обележја најгорег насиља, придружио се и страх због претећег напредовања Нормана. Латински ритери су после освајања Солуна, августа 1185, усиљеним маршем кренули ка Цариграду.[151] У узаврелом мегалополису на Босфору напетост је достигла критичну тачку и уследила је одмазда. Према сведочанствима Никите Хонијата, који је ова збивања описао уз обиље свирепих подробности, разуздана светина је на престоничким улицама дуго мрцварила старог василевса. Цариградски живаљ, избезумљен због блиске опасности и понесен пробуђеном безобзирношћу, излио је на свога владара најмрачније нагоне.[152] Изнуривали су га глађу и жеђи, водали окованог у ланцима или посађеног на шугавој камили, ломили му зубе, чупали браду и косу, ископали му једно око, одсекли десну руку, поливали га кључалом водом, гађали каменицама и пробадали оштрим бодежима. Упркос надљудским мукама, он је постојано и достојанствено подносио усуд који га је задесио. Тек би, с времена на време, једва чујно и више за

[150] Подробно о овим догађајима в. *Максимовић*, Алексије Апокавк, 175 сл. (са навођењем извора и одговарајуће литературе).
[151] *Brand*, Byzantium, 57-58, 160-175.
[152] Chon. Historia, 349 sq. Up. *Radojčić*, Dva Komnena, 93-95.

себе прозборио: „Господе, смилуј ми се! Зашто сте се устремили на једну поломљену трску?“ Наравно, те речи које махнита гомила вероватно није ни чула – нису могле да зауставе крваву светковину. Измученог василевса је снашла судбина свих оних који су сањали немогуће – да точак историје окрену унатраг.[153]

Још су антички аутори умесно описивали ћудљиву снагу гомиле. Тако, док је Цицерон сматрао да ништа није превртљивије од светине,[154] а Сенека устврдио да је светина најгори тумач истине,[155] дотле Тацит једноставно вели да је светина нестална.[156] И, заиста, према судовима које изриче савремена психологија, темељна обележја психологије гомиле јесу њена превртљивост, увереност у апсолутни карактер процена које доноси, околност да муњевито приања на новопридошле, слабљење или губитак критичког духа, опадање или ишчезавање смисла за личну одговорност, потцењивање снаге противника, склоност ка наглом прелажењу из стања престрашености у стање усхићености и од одобравајућег клицања на претње смрћу.[157]

Током хиљадугодишње византијске историје цареви су увек морали да воде рачуна о расположењу становника Цариграда, односно о престоничком јавном мњењу. Наравно, њега нису могли увек да обликују аристократски врхови ромејског друштва без обзира на своју неспорну моћ и утицај. Нижи слојеви, бројчано далеко надмоћнији, подстакнути различитим разлозима понекад су израстали у снагу која је одлучујуће разрешавала нагомилане несугласице и потешкоће. Због тога се код византијских писаца не ретко може срести крајње негативно мишљење о такозваном „олошу“ (ὄχλος), то јест гомили, светини, плебсу, простом народу. Никита Хонијат наглашава да је у свим градовима, а поготово у Цариграду, светина наступа неразумно и необуздано у својим захтевима; склона је метежима, одликују је дрскост и привржeност нерегуларним путевима. То је стога, продужује византијски писац, што је она етнички шаролика, састоји се од људи најразличитијих занимања, те у заједничком наступу, где

[153] Chon. Historia, 350. Up. *Radojčić*, Dva Komnena, 94.
[154] Cicero, Pro Murena, 17, 36.
[155] Seneca, De vita beata, 2, 1.
[156] Tacitus, Historiae, I, 69.
[157] *Delimo*, Strah na Zapadu, I, 23.

најгоре избије на површину и превлада, губи се осећање здравог разума. И као што се међу зеленим јагодама тешко може наћи нека зрела, тако и светина не иде по разборитом убеђењу него увек одабире незаконите путеве. Каткад подстакнута на побуну само неком гласином, она постаје жешћа од огња, али понекад постаје одвећ бојажљива и дрхти при сваком шуму.[158] На другом месту, говорећи о догађајима који су се збили пошто су крсташи помогли ослепљеном Исаку II и његовом сину Алексију IV Анђелима да се јула 1203. године попну на ромејски трон, Никита Хонијат саопштава како се проста цариградска светина, која никад није у стању да смисли нешто добро нити да послуша другога ко хоће да је подучи нечему ваљаноме, неочекивано устремила на куће Латина који су становали уз обалу, не разликујући пријатеља од непријатеља, и до темеља их разрушила.[159] Византијски писац има у виду једноставну чињеницу да је то био потпуно погрешан корак када се зна да су учесници Четвртог крсташког рата већ стајали близу бедема престонице ишчекујући да им млади Алексије IV Анђео плати обећану цену што су га са оцем подигли на престо.

О неким својствима житеља Цариграда, а шире узевши и свих средњовековних људи, казује нам и крсташки историчар Жофруа Вилардуен у опису ликвидације Алексија V Мурзуфла, последњег византијског цара уочи пропасти Царства 1204. године. Већ је речено да га је ослепео таст Алексије III Анђео, па су га потом ухватили Латини, одвели у Цариград и бацили са Теодосијевог стуба.[160] Француски ритер наглашава да је бившег византијског цара стигла заслужена казна пошто је превратом ликвидирао законитог василевса Алексија IV Анђела који је, подсетимо се,

[158] Chon. Historia, 233-234.
[159] Ibid. 552.
[160] Реч је о стубу који се налазио на форуму Таврос, односно на форуму цара Теодосија I Великог (379-395) у VII цариградском рејону и треба га разликовати од сличног стуба подигнутог на другом Теодосијевом форуму у XII рејону. Стуб је имао унутрашње степенице и био је украшен императоровом статуом од сребра. Тај кип је срушен у земљотресу 480. године, а онда је замењен статуом цара Анастасија I (491-518). Међутим, и она је страдала у немирима који су 512. избили у престоници, Нови кип, по свој прилици, није био постављен. Теодосијев стуб је преживео пад Цариграда 1453, али је страдао приликом једног урагана за владе султана Селима II (1512-1520). В. *Janin*, Constantinople, 64-68; *R. Guilland*, Les trois places (forum) de Theodose I le Grand, Etudes de topographie de Constantinople byzantine, II, Berlin – Amsterdam 1969, 56-59.

и довео крсташе на Босфор. Читав град се скупио да присуствује овом грозном призору и да види оно што нико до тада није видео: бачен с велике висине, после краткотрајног лета, Алексије V Мурзуфл се разбио у парампарчад.[161] Међутим, мора се признати да првобитни утисак о суровости житеља Цариграда, који се намеће при читању редова исписаних руком Жофруа Виларудуена, унеколико бледи и бива релативизован ако се има у виду једна друга чињеница. Наиме, замисао о начину на који ће се обавити егзекуције ипак је поникла у главама Латина. Уз то, француски витез, који је иначе склон да негодује против неких поступака – пре свега византијских, али каткад и латинских – на овом месту као да је пун разумевања за брутално убиство византијског цара. Изнесено сведочанство, сва је прилика, казује о суровости средњовековних људи уопште.

Георгије Пахимер описује једну занимљиву епизоду после важне победе коју су трупе Михаила VIII Палеолога однеле над одредима Карла Анжујског код града Берата крајем 1280. године.[162] Византијски василевс је у складу са древним обичајима приредио свечани тријумф у Цариграду. Цар је стајао на узвишеном месту палате Влахерна, лица окренутог западу, тако да су сви могли да га виде, а истовремено је и он све могао да види. Заробљеници су вођени у реду, при чему је сваки од њих седео на коњу, али у врло понижавајућем положају тако да су му обе ноге висиле са једне стране, дакле на начин како јашу жене. Да би њихов пораз био наглашен на упечатљив начин и да би били у потпуности изврнути руглу, приморани су да у рукама носе копља од папира. Са обе стране ове тужне процесије стајале су велике групе цариградског становништва. Једни су били потресени бедним положајем снуждених и покуњених војника и њихових команданата, други су им се подсмехивали сматрајући да је то заслужена казна за латинску охолост, док је део плебса звиждао и ругао им се. Гомилу је увесељавала како чињеница да су сви били ошишани у круг тако и обавеза коју је имао сваки заробљеник да када дође у линију са царем Михаилом VIII Палеологом да се лагано придигне са седла и – наравно из жабље

[161] Villehardouin, II, No. 307, 114-116.

[162] *Geanakoplos*, Michael VIII, 330 sq.

перспективе јер је византијски владар гордо стајао на узвишеном месту царске палате – са скрушеним и кротким изразом лица наклони ромејском василевсу. Потом су сви одведени у тамницу, завршава своју причу Георгије Пахимер, док су их образовани људи жалили а припроста светина са тргова се изругивала.[163]

Знајући добро снагу цариградског јавног мњења, византијски цареви су настојали да воде рачуна о одјеку својих поступака код поданика у престоници. Необично и веома упечатљиво сведочанство о старању царева да имају ако не подршку онда барем лојалност житеља Цариграда доноси Нићифор Григора у опису прве фазе грађанског рата између Андроника II и Андроника III Палеолога. Стари цар, који је као прави Византинац био особито обазрив у престоници будући добро свестан снаге и значаја тамошњег јавног мњења, нашао се с пролећа 1321. године у врло незавидном положају. Млади аристократи окупљени око његовог унука и престолонаследника Андроника III стекли су знатну предност у почетном одмеравању снага. Читава Тракија, коју су ослободили плаћања пореза, листом је стала на њихову страну, док је у Цариграду стање било збиља ванредно. Василевс Андроник II је брзо схватио да развој догађаја за њега неће бити повољан уколико не обезбеди подршку у престоници, поготово ако се има у виду ненадокнадива предност његовог унука у провинцијама. Због тога је настојао да по сваку цену од становника Цариграда добије јемство оданости. Тада су се на улицама могли видети веома необични призори – свештеници су носили јеванђеља над којима су житељи Цариграда, као пред сакралним сведоком, давали залогу верности Андронику II Палеологу.[164]

Димитрије Кидон, коме никада из сећања нису ишчилели ужасни догађаји у Солуну за владавине зилота, увек се прибојавао распаљене светине у којој су главнину чинили представници најнижих слојева. У једном писму он наглашава како постоји страх да пук, у жељи да се освети онима који га угњетавају, не штедећи архонте доведе до грабежа, прогонстава, покоља.[165] Никејски митрополит и доцнији римски кардинал Висарион, који

[163] Pachym. (F), II, 651-653. Уп. *Поляковская*, Быт и нравы, 234.
[164] Greg. I, 319. Cf. *Laiou*, Andronicus II, 289; *Радић*, Време Јована V, 49.
[165] Cydonès, Correspondance, I, No. 114, 152. Уп. *Сметанин*, Византийское общество, 140.

је живео у XV столећу, наглашавао је неразборитост (ἀλογία) гомиле.[166]

Снагу цариградског јавног мњења на најбољи начин је осетио цар Јован VI Кантакузин. У коначном обрачуну, у јесен 1354. године, превагу је однео његов зет Јован V Палеолог.[167] Нема сумње да је на страни старијег цара била војничка премоћ због добрих односа са Турцима – он је лако могао добити одреде Османлија од свог другог зета емира Орхана – док је млади василевс могао рачунати на два аргумента. С једне стране снажно оружје представљало му је поштовање принципа легитимитета дубоко усађено у поимања света и поретка у византијском друштву. Василевс Јован V Палеолог је био члан владајућег царског дома, док се Јован VI Кантакузин попео на престо после узурпације и дугог грађанског рата. С друге пак стране, после османлијског запоседања Галипоља, марта 1354, популарност старијег цара је нагло опала и византијско јавно мњење се окренуло против њега приписујући му кривицу да је, често посежући за одредима муслиманских ратника у претходним годинама, Турке довео у Европу.[168] Нићифор Григора сасвим одређено наглашава јасан захтев житеља Цариграда истичући да су у својој спремности ишли чак дотле да су запретили да ће у противном непосредно угрозити чак сам василевсов живот.[169] Овај други аргумент само је убрзао пад Јована VI Кантакузина и подстакао његову давнашњу жељу да прими монашки завет.

Изасланик – опасно занимање

У средњем веку је постојала занимљива дефиниција дипломате: „Посланик је добар човек који је послат у туђину да би лагао у интересу државе!“ Помало опора, а у сваком случају бритка и духовита, ова оцена у крајњој линији и није била далеко

[166] PG, 161, col. 140b. Уп. *Сметанин*, Византийское общество, 164-164. О Висариону в. ODB, I, 285 (*A.-M. Talbot*).
[167] О овим бурним догађајима в. *Љ. Максимовић*, Политичка улога Јована Кантакузина после абдикације, ЗРВИ 9 (1966) 131 сл.
[168] *Радић*, Време Јована V, 237-247.
[169] Greg. III, 243.

од истине. Дипломатија је у Византији имала веома дугу традицију и Ромеји су на том плану столећима предњачили у средњовековном свету.[170] Истина, Царство није имало некакву посебну установу сличну савременим министарствима иностраних послова, али су се одређене службе старале о слању емисара. Византија, такође, није имала институцију сталног амбасадора у некој другој држави. Изасланици су се, сагласно потребама политичког тренутка, повремено упућивали у дипломатске мисије.

Сасвим је разумљиво да су се посланици махом регрутовали међу високим чиновницима администрације, из василевсове непосредне околине, неретко из редова клира, дакле, углавном – мада не и обавезно – из виших друштвених слојева.[171] Подразумевало се да буду часни, одани цару, отпорни према корупцији и спремни да се жртвују за отаџбину ако је то било потребно. Наравно, рачунало се са познавањем језика земље у коју се путовало и основним знањима о животу и обичајима тамошњих људи. Сматра се да су на пут у највећем броју случајева – не и увек – кретале трочлане делегације, а држава је подмиривала пратеће трошкове својих посланика. Такође се очекивало да се они врате са појединим обавештењима битним за вођење византијске спољне политике.[172] Не би се могло рећи да је држава Ромеја имала професионалне посланике,[173] али је било и таквих који су обавили више успешних дипломатских мисија.[174]

---

[170] *Ch. Diehl*, Les grands problèmes de l'histoire byzantine, Paris 1943, 120-139; L. Bréhier, Les institutions de l'empire byzantin, Paris 1949, 281-323; *D. Obolensky*, The Principles and Methods of Byzantine Diplomacy, Actes du XIIe Congrès International d'études byzantines, Ochride 10-16 septembre 1961, vol. I, Beograd 1963, 45-61; *И. П. Медведев*, К вопросу о принципах византийской дипломатии накануне падения империи, ВВ 33 (1972) 129-139; *T. C. Lounghis*, Les ambassades en Occident, depuis la fondation des États barbares jusqu'aux croisades (407-1096), Athènes 1980, 9-487; *J. Shepard*, Information, Disinformation and Delay in Byzantine Diplomacy, BF 10 (1985) 233-293; Культура Византии, III, 341-360 (*Г. Г. Литаврин – И. П. Медведев*); Byzantine Diplomacy: Papers from the Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Cambridge, March 1990, *ed. J. Shepard – S. Franklin*, Aldershot 1992, 3-319.

[171] *V. Beševliev*, Die Botschaften der byzantinischen Kaiser aus dem Schlachtfeld, Βυζαντινά 6 (1974) 71–83; *D. Obolensky*, A Late Fourteenth-Century Byzantine Diplomat: Michael, Archbishop of Betlehem, Mélanges Ivan Dujcev, Paris 1979, 299-315; ODB, I, 75 (*N. Oikonomides*).

[172] Занимљив покушај на ту тему направио је *F. Dvornik*, Origins of Intelligence Services. The Ancient Near East, Persia, Greece, Rome, Byzantium, The Arab Muslim Empires, The Mongol Empire, China, Muscovy, New Brunswick 1974, 121-187.

[173] *Медведев*, н. д. 131.

[174] О институцији изасланика у средњем веку писао је *D. E. Queller*, The Office of Ambassador in the Middle Ages, Princeton 1967, 3-228.

Бити изасланик византијског василевса и преговарати у његово име била је велика част. Успешно обављена мисија, важна за Царство, доносила је не само углед или вишу титулу него је могла и да отвори путеве ка стицању богатства. Упркос изнесеним предностима, постојала је и тамнија страна у каријери сваког средњовековног посланика. Путовати у оновременим условима није било нимало лако поготово када су у питању биле заморне и дуге деонице. На путовањима су, као у заседи, могле да чекају многе непредвиђене невоље, а било је и владара чија је ћуд остајала вечита непознаница. Једном речју, одлазити у неку политичку мисију носило је собом и одређени ризик. Због тога је бојазан често бивала редован пратилац већине емисара који су у интересу државе некуда хитали.

Петар Патрикије, чувени дипломата цара Јустинијана I, провео је у Равени три године – од 536. до 539. – у заточеништву код Острогота.[175] Сачувана су сведочанства о невољама и страдањима емисара и у касновизантијско време. Када је Андроник II Палеолог тражио невесту за свог сина и наследника Михаила IX, у лето 1294. упутио је александријског патријарха Атанасија II (1276-с.1316) и неког монаха Неофита са задатком да најпре посете кипарског, а затим и јерменског краља.[176] Двојица духовника нису стигли ни до свог првог одредишта – бележи Георгије Пахимер – будући да су код Фокеје византијске бродове напали гусари, па су василевсови емисари нашли спас бежећи на обалу.[177] Касније је цар послао нове изасланике и они су успешно обавили посао који им је поверен.

У време веома затегнутих односа између Византије и краља Сицилије и Напуља Карла Анжујског (1266-1285), крајем седамдесетих година XIII столећа, василевс Михаило VIII Палеолог је на Апенинско полуострво упућивао посланства која су чинили црквени великодостојници. Разлог је био веома једноставан, бележи Георгије Пахимер, и тицао се личне безбедности одасланих емисара. Тако је ромејски цар крајем седамдесетих година XIII

[175] *P. T. Antonopoulos*, Peter Patricius. Some Aspect in His Life and Carrier, From Late Antiquity to Early Byzantium (Proceedings of the Byzantinological Symposium in the 16th International Eirene Conference, ed. *V. Vavrinek*, Praha 1985, 49.

[176] О њима в. PLP 1 (1976) No. 413 (Атанасије II); PLP 8 (1986) No. 20162 (Неофит).

[177] Pachym. (B), II, 203. Cf. *Ферјанчић*, Михајло IX Палеолог, 338-339.

века у Апулију послао доместика Велике цркве Мандана, односно Меркурија како су још називали овог духовника, са инструкцијама да се у случају невоље обрати новоизабраном папи Николи III (1277-1280). Убрзо се показало да је опрезност Михаила VIII Палеолога била сасвим умесна. Мандана је ухватио и задржао Карло Анжујски, али када се сазнало да је реч о високом црквеном угледнику, на личну интервенцију римског првосвештеника, византијски изасланик је био ослобођен.[178]

На великим искушењима нашао се Јован Асен, у ствари бивши бугарски цар Јован III Асен (1279-1280) и родоначелник византијске гране породице Асена,[179] који је са благословом византијског цара Михаила VIII Палеолога у првој половини 1280. године путовао на двор Ногаја, владара Златне Хорде. Он је прижељкивао да од моћног татарског господара добије помоћ и да се врати на трновски престо. У исто време на Ногајевом двору нашао се и његов супарник Ивајло (1278-1279), такође бивши бугарски цар, са истоветним очекивањима. И он је од монголског кана очекивао помоћ да сруши Георгија I Тертера (1280-1292) који се у међувремену устоличио у Трнову. Георгију Пахимеру дугујемо опис бурних догађаја у престоници Златне Хорде. Ногај је од обојице примио поклоне и чини се да није знао коме од њих двојице треба да помогне. Извесно време их је обојицу срдачно гостио, а неизвесну и напету ситуацији разрешио је на начин од којег застаје дах. Све се одиграло за време заједничке вечере када је монголски кан, већ помало припит од теревенчења, наредио да се на лицу места, за истим столом, закољу Ивајло и један његов пратилац татарски војсковођа Касим бег. Видевши то грозно крвопролиће, Јован Асен је изгубио присуство духа. Међутим, на интервенцију Еуфросине, ванбрачне ћерке Михаила VIII Палеолога и Ногајеве супруге, горопадни владар Златне Хорде је поштедео живот на смрт преплашеном Јовану Асену.[180] Никад се не зна – Ногајев избор је могао да буде и другачији!

Исти писац, Георгије Пахимер, наводи још један пример невоља и страха које су морали да искусе византијски посланици тридесетак година раније. Било је то у време преговора ромејског

---

[178] Pachym. (F), II, 601. Колико је познато, ово је једини помен Мандана у сачуваним изворима. В. PLP 7 (1985) No. 16616.

[179] *Божилов*, Асеневци, 249 сл.

[180] Pachym. (F), II, 589-591. Уп. История на България, III, 288 (*П. Петров*).

и српског двора, датованих између 1267. и 1269. године, о браку Ане Палеолог, ћерке Михаила VIII, и Милутина, млађег сина Стефана Уроша. Том приликом друмски разбојници су пресрели и опљачкали краљевог преговарача Ђорђа док је путовао по српској земљи. „Једна чета људи из заседе нанела му је штету."[181] Тај догађај је умногоме поколебао и византијске изасланике који су били већ на домак Липљана. „Сада их је заиста захватио велики страх да њих саме не задеси некакво зло. Јер, кад ови [sc. Срби] тако праве заседе својима, шта више угледним људима и архонтима, тешко да ће туђе поштедети."[182]

Отац византијског интелектуалца и политичара Димитрија Кидона – његово име се није сачувало у расположивим изворима – као посланик Андроника III Палеолога 1341. путовао је у далеки Сарај, престоницу Златне Хорде. Радило се о веома осетљивој дипломатској мисији чији је циљ био да се осујети напад Татара на Цариград. Озлојеђен што су снаге ајдинског емира Умура (1334-1348), уз василевсов благослов, прошле кроз теснац Босфора и 1340. напале градове на ушћу Дунава и области у њиховом залеђу, кан Узбег (1312-1341) је запретио одмаздом.[183] Претњу владара Златне Хорде да ће пред „царицу градова" довести шездесет хиљада својих војника Андроник III и његови сарадници су схватили веома озбиљно. Благовремено је одаслана делегација коју је предводио отац Димитрија Кидона и долазак Татара је осујећен. Спретна византијска дипломатија, коју су одувек красили одмереност и тактичност, поново је тријумфовала. Међутим, на повратку, отац Димитрија Кидона се изненада разболео и преминуо је на путу.[184] Занимљиво је напоменути да је и отац историчара XV века Лаоника Халкокондила, који се звао Георгије, био изасланик и 1446. на Пелопонезу га је султан Мурат II бацио у тамницу.[185]

---

[181] Pachym. (F), II, 455. Превод: Виз. извори, VI, 28 (*Љ. Максимовић*).
[182] Pachym. (F), II, 455. Превод: Виз. извори, VI, 28 (*Љ. Максимовић*).
[183] *V. Laurent*, L'assaut avorté de la Horde d'Or contre l'empire byzantin (printemps – été 1341), REB 18 (1960) 145-162; *M. Alexandrescu-Dersca*, L'expedition d'Umur Beg d'Aydin aux bouches du Danube (1337 ou 1338), Studia et acta orientalia 2 (1959) /Bucarest 1960/ 3-23; *B. Lippard*, The Mongols and Byzantium 1243-1341, Ph. D. Diss. Indiana Univ. 1984, 216.
[184] Cydonès, Correspondance, I, No. 1, 9. Уп. *Поляковская*, Портреты, 14-15; *Радић*, Време Јована V, 101-102.
[185] Chalc. II, 93, 113 sq. Уп. *Никол*, Бесмртни цар, 46. О Георгију Халкокондилу в. PLP 12 (1994) No. 30510. О извесним просопографским недоумицама око ове мисије в. N. Nicoloudis, A Translation and Commentary of the „Demonstrations of Histories" (Books I-III), Athens 1996, 45 n. 17.

На великим искушењима налазио се и Манојло Тарханиот, изасланик Ирине Кантакузин, који је крајем 1342. или почетком 1343. године – у јеку грађанског рата када су саобраћајнице биле нарочито контролисане – из Дидимотике кретао за Србију са поруком за узурпатора Јована Кантакузина који је тада уживао гостопримство краља Стефана Душана. Нићифор Григора је о њему забележио следеће: „Због страха овај (sc. Манојло Тарханиот), остављајући прав пут у лево, наставио је користећи се беспућима и упуштајући се у високе и тешко проходне крајеве, па најзад преваливши и планину Хема (sc. Балкана) доспе неопажен у земљу Трибала (sc. Срба), оставши неповређен од зала.“[186]

Ипак најгоре је прошао један емисар узурпатора Јована Кантакузина у грађанском рату који се у Византији водио четрдесетих година XIV столећа. С пролећа 1343. године пред Сером су се поново појавила двојица савезника, краљ Стефан Душан и претендент на ромејски трон, те су, као и крајем претходног лета, опсели град. Владар Срба је упутио посланство и под претњом пустошења захтевао да грађани своју тврђаву предају Јовану Кантакузину. Остајући лојални цариградском регенству, они су глатко одбили краљев предлог а изасланика којег им је потом упутио сам узурпатор снашла је свирепа казна. Становници су га најпре убили, а онда су његово тело исекли на четири дела која су потом извесили на четири градске куле.[187]

Према казивању Георгија Сфранцеса, у веома незавидној ситуацији нашла су се тројица византијских емисара Димитрије Кантакузин, Матеј Ласкарис и граматик Анђео Филомат који су се обрели на двору Мурата II. Султан није желео никакве преговоре јер је био наумио да освоји Цариград, па се јуна 1422. године са војском појавио пред бедемима ромејске престонице. Са собом је водио и оковане византијске изасланике.[188]

Да је понекад код посланика постојао истински страх за сопствени живот, показује један пример са самога краја ромеј-

---

[186] Greg. II, 653. Превод: Виз. извори, VI, 242-243 (*Б. Ферјанчић*) О Манојлу Тарханиоту в. PLP 11 (1991) No. 27503.

[187] Cant. II, 330. Уп. *Б. Ферјанчић*, Византијски и српски Сер у XIV столећу, Београд 1994, 58-59.

[188] Sphrantzes, 22. Cf. *Barker*, Manuel II, 360; *Ђурић*, Сумрак Византије, 235-236 н. 194.

ске историје. Неколико дана пред пад Цариграда, у мају 1453, одлучено је да се пошаље емисар код турског султана. Будући да је непредвидљивост Мехмеда II Освајача у поступцима према изасланицима била добро позната, поставило се питање кога послати у табор нападача. Била је присутна оправдана сумња да се византијски емисар неће ни вратити него ће бити погубљен. Једно скорашње искуство је давало разлога не само за опрез него и за велики страх. У јуну 1451. године турски султан је посланике Константина XI Палеолога најпре бацио у тамницу, а затим дао да им се одрубе главе.[189] Због тога у султанов логор, који се могао видети са бедема Цариграда, није послат ниједан од угледнијих аристократа. Избор је пао на човека који није био ни високог рода ни положаја – његово име се, нажалост, није сачувало у изворима. Не можемо знати с каквим је мислима он кретао ка табору Мехмеда II Освајача, али се по њега све завршило добро. Горопадни султан га је примио у границама љубазности и потом отпослао његовом господару Константину XI Драгашу Палеологу са предлогом који последњи цар Ромеја није могао прихватити.[190] Није познато да ли је поменути византијски посланик, који је „преживео“ сусрет са неуравнотеженим Мехмедом II Освајачем, успео да остане у животу и после турског освајања Цариграда, неколико дана доцније.

Критовул са Имброса приповеда како је Мехмед II Освајач 1460. године заробио и утамничио Матеја Асена, изасланика деспота Димитрија Палеолога.[191] И у Јањинској хроници се помиње како је деспот Тома Прељубовић крајем 1379. године затворио неке изасланике из Касторије у намери да од њих добије новац.[192]

Застрашујућу причу о страдању каталанских и арагонских посланика доноси Рамон Мунтанер у својој хроници. Он каже да су после погибије каталанског вође Рожера де Флора, који је убијен у пролеће 1305. у палати сацара Михаила IX Палеолога у Једрену, Византинци масакрирали многобројну делегацију каталанских изасланика. Догодило се то у граду Радосто на трачкој

[189] *Бабингер*, Мехмед Освајач, 69; *Рансимен*, Пад Цариграда, 88.
[190] *Рансимен*, Пад Цариграда 151.
[191] Critobulos, 142-143. Уп. *Божилов*, Асеневци, 365.
[192] *Vranousis*, Chronikon, 90.

обали Мраморног мора, у условима сасвим поремећених односа државе Ромеја и плаћених ратника са Иберијског полуострва. Најпре су ухапсили двадесет седам каталанских и арагонских емисара, а затим су сваког од њих исекли на четири дела и обесили у кланици.[193]

Каткад се ромејским изасланицима догађало да василевс из неких разлога није био задовољан њиховим услугама и да их је чак подвргао казни. Тако је Јован VIII Палеолог, у атмосфери ужурбаних припрема за сабор у Фиренци и непрекидних преговора са разним силама у западној Европи, решио да казни своје посланике зато што су се неовлашћено дуже задржали и закаснили. О томе сазнајемо из писма које је византијски цар 11. фебруара 1437. године послао Базелском сабору.[194] У вези са овом врстом прекора који се могао упутити скоротечама ромејске круне је и податак да је Манојло II Палеолог у једном писму које је послао Фердинанду I Арагонском тражио да краљ саслуша византијске посланике и одмах их отпошаље назад.[195]

Можда се може рећи да је питање безбедности изасланика, односно одашиљања порука на даљину, у средњовековним условима најбоље решио један египатски султан. Јер, ако је веровати баварском ритеру и пустолову Јохану Шилтбергеру, султанове поруке разносили су посебно обучени голубови![196]

Таоци

Поједини представници највиших слојева византијског друштва су каткад морали да страхују да не буду узети као таоци приликом склапања неких међудржавних споразума. Наравно, то је значило не само прилично ограничење слободе кретања и делања него је у случају нарушавања постигнутих договора могло да таоце изложи великој неизвесности, није претерано рећи и опасности. Међутим, употреба талаца је чинила део средњовековне дипломатије.

[193] Muntaner, Crònica VI, No. 217, p. 50.
[194] *Dölger*, Regesten, V, No. 3470. Уп. *Медведев*, н. д. 131 н. 17.
[195] *Dölger*, Regesten, V, No. 3357. Уп. *Медведев*, н. д. 131 н. 17.
[196] Schiltberger, 100.

Никита Хонијат помиње таоце када описује угушивање побуне Теодора Манкафе у лидијском граду Филаделфији. Тамошњи магнат се отпадио од цара Исака II Анђела, па је чак ковао и властити новац.[197] Василевс је у касно пролеће 1189. године лично кренуо да умири непослушног великаша и војском је окружио Филаделфију. Пошто се опсада отегла, а цар је био добро обавештен да се многољудна војска учесника Трећег крсташког рата коју је предводио немачки цар Фридрих I Барбароса преко Угарске и Балканског полуострва кретала према Византији, склопљен је договор. Свестан да нема довољно снаге за намеравани подухват, Теодор Манкафа се одрекао царских амбиција, али је задржао некакву власт у граду. Исак II Анђео је као залогу верности житеља Филаделфије узео неколико младих људи и повео их са собом у Цариград.[198]

Никита Хонијат доноси веома занимљиву приповест о таоцима у оквиру веома напетих и замршених односа византијског и немачког цара током првих месеци 1190. године.[199] После много перипетија постигнут је договор да крсташки ритери могу проћи кроз ромејске земље, али без било каквог скретања него строго се држећи пута, док се василевс обавезао да неколико својих рођака по крви да као таоце. Међутим, неколико цариградских судија који је требало да буду у пратњи Фридриха I Барбаросе, у својству талаца, одлучили су се на непослух. Једноставно, нису пристали да оду немачком цару. Свесни кривице, с друге стране, нису се усудили ни да изађу пред Исака II Анђела. Скривали су се не код своје куће него по туђим домовима све док Фридрих I Барбароса није продужио ка истоку. Озлојеђен овом непослушношћу, византијски цар је дао друге таоце, а имовину и куће оних који су се скривали разделио је по свом избору другима. Уз то, изабрао је и нове судије. Ипак, касније је преиначио своју одлуку, схвативши да кривце није руководио непослух него претерано и, показало се, сасвим неосновано страховање.[200]

---

[197] О побуни Теодора Манкафе в. *Радић*, Обласни господари, 296 сл.; *Savvides*, Kinemata, 173 sq.

[198] Chon. Historia, 399-400. Уп. *Радић*, Обласни господари, 268.

[199] О појединостима в. *Brand*, Byzantium, 176 sq.

[200] Chon. Historia, 411.

Веома илустративан пример о значају талаца у преговорима двеју држава и чињеници да се свака страна, не без разлога наравно, својски старала да број људи који треба да у својству заложника бораве у туђини буде што мањи дају преговори Византије и Србије 1298/1299. године. Личило је то на право дипломатско рвање које је потрајало месецима. У Посланичком слову Теодора Метохита читамо следеће редове: „Остала је, дакле, трећа тачка женидбеног уговора: о таоцима. Он (sc. краљ Милутин) је рекао да је то, између осталих, питање најтеже и за договор и за извршење, заклињући се да то није због њега већ, како је горе речено, због њихових рођака и пријатеља чија би се деца и најмилији предали у залогу и које би највише заболело када би уопште били предани и када би морали да се удаље од својих домова и да живе далеко од својих, међу туђинима."[201] Ове речи које византијски преговарач приписује владару Србије износе суштину невоље талаца и оних који су приморани да их дају. Отуда не треба да изненађује настојање да се колико је то могуће у датој ситуацији избегне њихово слање.

У време грађанског рата у Византијском царству од 1341. до 1347. године узурпатор Јован Кантакузин, који је био присиљен да помоћ потражи у Србији, морао је да у касно лето 1342. као таоца на двору Стефана Душана остави свог средњег сина Манојла.[202]

У чувеној хрисовуљи коју је василевс Јован V Палеолог потписао 15. децембра 1355. године и упутио папи Инођентију VI (1352-1362) у Авињон,[203] у којој је да би добио неку помоћ са Запада изнео читав низ нереалних обећања, помиње се и давање талаца.[204] Млади ромејски цар је међу сијасет других предлога предочио поглавару римокатоличке цркве да ће му у резиденцију у Авињон – било је то доба такозваног „авињонског ропства" папа, када се папска столица налазила не у Риму него у Фран-

[201] Presbeutikos, 110. Превод: Виз. извори, VI, 127-128 (*И. Ђурић*). О овим преговорима в. *Р. Радић*, Неколико запажања Теодора Метохита о владавини краља Милутина, Српска политичка мисао 4 (1995) 151-161.

[202] Cant. II, 290 sq. Уп. Виз. извори, VI, 407 сл. (*Б. Ферјанчић*).

[203] *A. Theiner – F. Miklosich*, Monumenta spectantia ad unionem ecclesiarum Graecae et Romanae, Vindobonae 1872, No. 8 29-33 (грчки текст), 33-37 (латински текст).

[204] Опширно о овој епистоли в. *Радић*, Време Јована V, 257 сл. са навођењем многобројне литературе.

цуској – послати свог другорођеног сина Манојла Палеолога, тада дечака од пет и по година, као таоца и будућег папиног штићеника који ће бити васпитаван у западном духу. Међутим, ове необичне замисли никад нису доживеле оживотворење. Инођентије VI је као искусан политичар био свестан нереалности царевих обећања, те их није ни схватио одвише озбиљно, а одговорио је учтивим писмом пуним богословске реторике не коментаришући широкогруде предлоге Јована V Палеолога.[205]

И чувени цар, монах и историчар Јован Кантакузин доживео је под старе дане да буде талац свога унука Андроника IV Палеолога. Пошто га је после трогодишње владавине, почетком лета 1379. године, отац Јован V потиснуо с престола, млади василевс је побегао у Галату, код својих пријатеља Ђеновљана. Да би се осигурао, као таоце је повео мајку Јелену и две њене сестре Марију и Теодору, па чак и деду по мајци Јована Кантакузина, сада монаха Јоасафа, који је већ био навршио осамдесет година живота.[206] Тако је Јован Кантакузин са ћеркама био приморан да проведе готово две године у мучним условима сужањства, лишен довољно хране и под будном паском неотесаних чувара.[207]

Један од најубедљивијих примера како се таоци могу употребити за политички и било какав други притисак – нећемо нимало претерати ако то назовемо најстрашнијом уценом – поново је везан за Јована V Палеолога и његовог сина Манојла. Десило се то у последњим месецима 1390. године, када је византијски цар, уплашен могућношћу да Турци нападну престоницу, одлучио да одређеним фортификационим захватима ојача бедеме и одбрамбену моћ Цариграда. Међутим, Бајазит I је у корену сасекао тај његов подухват достојан хвале. Затражио је да се све што је подигнуто одмах сруши, а беспоговорност свога захтева пропратио је претњом да ће у противном ослепети Манојла Палеолога који се у складу са обавезама Царства као вазала султана све

[205] *Радић*, Време Јована V, 260.

[206] Kleinchroniken 182-183 No. 20; Funeral Oration 111. Cf. *Nicol*, Kantakouzenos, 91, 135, 137; *Barker*, Manuel II, 35; *Радић*, Време Јована V, 405.

[207] Једно писмо које је Димитрије Кидон упутио царици Јелени Кантакузини Палеологини у јуну 1392. године, дакле знатно после поменутих догађаја, речито казује о тешким условима у којима су обитавали таоци младог Андроника IV Палеолога. В. Cydonès, Correspondance, II, No. 222, 107. Cf. *Barker*, Manuel II, 39.

време налазио код Турака. Ни за тренутак не посумњавши да ће свирепи Бајазит I остварити свој наум, стари василевс је невољно али послушно и темељно испунио султанов захтев.[208]

Прогонства

Још из историје античког света позната је пракса да се неке угледне личности због различитих облика неподобности из престоница или главних центара шаљу у прогонство. И у Византијском царству била је на снази оваква врста обрачунавања са политичким или верским противницима. Многе истакнуте личности су своју каријеру, често и живот, завршиле у удаљеним местима. Навешћемо само неколико примера: царица Ирина 802. протерана је на Лезбос, чувени црквени отац Максим Исповедник скончао је у егзотичној Лазици, цариградски патријарх Пир је протеран у северну Африку, цар Јустинијан II у Херсон на Криму, Роман Лакапин и његови синови Стефан и Константин на Принчевска острва, војсковођа и узурпатор Варда Фока је 971. одведен на Хиос и замонашен, Андроник I Комнин је у више наврата био у прогонству.[209]

И у позној Византији срећемо овакве случајеве. Говорећи о страховлади Андроника I Комнина, испуњеној великим прогонима аристократских кругова и разним облицима кажњавања, Никита Хонијат каже да је василевс неке закључао у тамницу, друге осудио на изгнанство из отаџбине, а део погубио на различите начине.[210]

Осим у време владавине Андроника I Комнина, велики број прогонстава посведочен је у време царевања Михаила VIII Палеолога, пре свега због неслагања са василевсовом унионистичком политиком. Георгије Пахимер истиче да је знатан број људи отеран у изгнанство и био лишен имовине.[211] За такве прилике чак су били припремани посебни бродови који су осуђене одвозили ка одредиштима њиховог прогонства, најчешће на остр-

[208] Doukas, 77. Cf. *Barker*, Manuel II, 467-468.
[209] *Острогорски,* Историја, 129, 135, 153, 192, 268, 280, 371.
[210] Chon. Historia, 267.
[211] Pachym. (F), II, 409-411.

ва Лемнос, Скирос или Кос, а известан број је одаслан у Никеју, чувену по своме затвору.[212] Међу изгнаницима, наравно, било је пуно црквених лица који су се тврдокорно залагали за доследан курс православља и били неспремни на компромисе са Латинима. Један од таквих, на пример, био је преподобни Мелетије Галисиот кога је Михаило VIII Палеолог протерао на острво Скирос.[213] Овај духовник је рехабилитован за владе Андроника II Палеолога, а неколико година по упокојењу, године 1325, православна црква га је прогласила за свеца.[214]

Једно од места где су изгнаници упућивани била је острвска тврђава Хил надомак обала Црног мора. Према вестима Георгија Пахимера, тамо је у пролеће живот био веома угодан, али су зиме биле изузетно хладне и непријатне, из простог разлога што је острво изложено снажним и студеним ветровима који дувају са севера.[215]

Веома је индикативан случај породице Метохит која је чак у две генерације, једна за другом, доживела да њени чланови буду протерани. Георгије Метохит, човек од великог поверења цара Михаила VIII Палеолога, који је чак путовао у важне дипломатске мисије код папа Гргура X и Иноћентија V 1276. године, доживео је да падне у немилост. У складу са оштрим антиунионистичким курсом који је одмах по ступању на престо заузео Андроник II Палеолог, већ 1283. године Георгије Метохит је био протеран у тврђаву Светог Григорија у Никомедијском заливу. Уз њега је био и његов тринаестогодишњи син Теодор Метохит. После седам дугих година изганства, отац и син су се око 1290. поново обрели у Цариграду. Док је Георгије Метохит до краја живота (1328) остао непоколебљиви противник Андроника II, његов син Теодор је текао сјајну политичку каријеру код цара који је својевремено оца и њега осудио на изгнанство.[216] С друге

[212] Ibid. 501.

[213] У његовом житију срећемо податак о томе како је прогнан на острво Скирос. В. *Spyridon Lauriotis*, Βίος καὶ πολιτεία καὶ μερικὴ θαυμάτων διήγησις τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Μελετίου τοῦ Ὁμολογητοῦ, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς 5 (1921) 620. Cf. *Th. N. Simopoulos*, Μελέτιος ὁ Γαλησιώτης (1230–1307), Athina 1978, 52.

[214] За основне податке о овом чувеном монаху в. PLP 7 (1985) No. 17753.

[215] Pachym. (F), II, 533.

[216] Виз. извори, VI, 63-65 (*И. Ђурић*) са навођењем свих извора и релевантне литаратуре.

стране, василевс није желео да се лиши савета и помоћи брињантног интелектуалца какав је био Теодор Метохит.

Стицајем различитих околности тегобна судбина изгнаника поново је погодила Теодора Метохита. По ступању на престо младог Андроника III Палеолога, који је приморао деду Андроника II на абдикацију, неминован је био и пад првог министра старог цара. Теодор Метохит је лишен целокупне имовине – а важио је за једног од најбогатијих Византинаца – и протеран у Дидимотику.[217] После две године, Андроник III је старом научнику и политичару дозволио да се врати у Цариград и последње дане живота проведе у своме манастиру Хора.

Дидимотика, после Једрена највећи град у Тракији, била је место прогонства и патријарха Јована XIV Калекаса. Као члан регентства које је прогласило Јована Кантакузина за велеиздајника и као свештеник који га је касније екскомуницирао, он није могао да прође некажњено после узурпаторове победе у грађанском рату. Са положаја васељенског патријарха свргла га је већ царица Ана Савојска, дан уочи Кантакузиновог уласка у престоницу, а нови господар Византије га је отерао у Дидимотику.[218] Претходно је Јован Калекас гордо одбио амнестију коју му је Јован Кантакузин понудио. Умро је после неколико месеци – ипак у Цариграду! – сасвим заборављен и ван жиже догађаја у којима је донедавно играо једну од главних улога.

Византијској пракси није била непозната и нека врста часног изгнанства. Можда најадекватнији пример за такву врсту поступања са побеђеним политичким противницима имамо у личности и судбини Матије Кантакузина. Премда се његово име не може срести на листама византијских царева, он је 1353. проглашен, а 1354. године у Цариграду чак и крунисан за василевса Ромеја.[219] Радило се о раздобљу када је његов отац Јован VI Кантакузин био истински господар Византијског царства и када је настојао да сасвим потисне царски дом Палеолога и оснује властиту династију. Међутим, Кантакузинов пад и примање монашког пострига (1354) није могло да остане без последица по

[217] Greg. I, 428. Уп. Виз. извори, VI, 70 (*И. Ђурић*).
[218] *Радић*, Време Јована V, 168.
[219] *Nicol*, Kantakouzenos, No. 24, 113-115.

његовог најстаријег сина. После сукоба који су потрајали три године, Јован V Палеолог је 1357. победио свог шурака Матију Кантакузина и приморао га да се одрекне највише власти. Царску титулу, која сама за себе није много значила, могао је да задржи – она се није могла изгубити или „укинути" – али су планови о новој династији заувек били осујећени.[220] Извесно време се бавио у Цариграду, а онда се 1361. године са оцем и читавом породицом запутио на Пелопонез где је његов млађи брат Манојло са пуно успеха владао византијским поседима. Судећи према једном писму, бивши цар Матија Кантакузин ни у „часном изгнанству", у далекој Мореји, није престајао да снује о царском престолу.[221]

Судбина интелектуалаца у провинцији

Животна судбина римског песника Овидија, који је из „вечног града" био протеран у далеку варош Томе на обали Црног мора, на особен начин је постала симбол прогнаних интелектуалаца.

Веома сложени и вишезначни односи између престонице и провинције, својствени скоро свим друштвима и свим епохама, на посебан начин су се преламали кроз вести о боравку истакнутих и умних људи у забитим областима. Најчешће се радило о црквеним прелатима који су по службеној дужности морали дуго да бораве дубоко у унутрашњости, а тако далеко од гламурозног сјаја Цариграда. Њихове жалопојке стога неретко попримају обележја општих места, али то не умањује њихову искреност. Сасвим је разумљиво да су ондашњи образовани људи били веома везани за Цариград и да су одлазак у провинцију доживљавали као прогонтсво или страдање.

Врло подесан пример незадовољног, па и озлојеђеног интелектуалца у провинцији је Теофилакт, који се крајем XI и у првим годинама XII столећа налазио на положају охридског архиепи-

[220] *Радић*, Време Јована V, 265-269.

[221] Реч је о писму непознатог аутора које је упућено Матији Кантакузину. В. *A. Constantinides Hero*, An unknown Letter to Matthew Kantakouzenos, Harvard Ukrainian Studies 7 (1983) /=Okeanos. Essays presented to Ihor Ševčenko on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students/ 280-288. Уп. *Радић*, Време Јована V, 269 н. 80.

скопа. Његова сачувана писма речито казују колико је био разочаран боравком у тамошњој нецивилизованој средини. За паству охридске архиепископије с којом је долазио у додир он је записао да су нечисти варвари који смрде по задаху својих кожуха и који су још сиромашнији средствима за живот него што су богати злоћудношћу, а онда је завапио: „Ослободите ме из тог срамотног ропства, ви који то можете, јер ћу вам иначе отићи пре часа који утврђује Бог, због срџбе, као син који није учинио ништа достојно оца."[222] Слично незадовољство провејава и из сведочанстава других црквених великодостојника који су службовали далеко од престонице. Духовник Никола, митрополит Крфа и савременик и кореспондент Теофилакта Охридског, за паству у својој дијецези каже да је зла и да ко год тамо живи има само штету.[223] Никола Музалон, који је од 1110. до 1115. године био архиепископ Кипра и који је поднео оставку на свој положај, спреман је да тамошње становнике назове дивљацима.[224]

И у раздобљу које нас занима било је сличних интелектуалаца који су силом прилика морали да бораве у провинцијама, те су стога били гневни и веома нерасположени према људима који су их окруживали. Као два специмена за ову појаву изабрали смо ученог Михаила Хонијата, митрополита Атине од 1182. до 1204. године и старијег брата историчара Никите, и Теодора Потамија, интелектуалца из друге половине XIV и првих година XIV столећа.

У богатој писаној заоставштини Михаила Хонијата можемо да прочитамо и следеће речи: „Изгубио сам језик, одузет ми је глас, једном речју постао сам варварин јер дуго живим у Атини!"[225] Добро је познато да је Атина, један од најважнијих средишта античког света, у византијској епоси доживела судбину да буде релативно безначајан провинцијски град.[226] Штавише, Михаило Хонијат је склон да је упореди са Хадом.

[222] Théophylacte d'Achrida lettres, éd. *P. Gautier*, Thessalonique 1986, No. 5, 145. Превод: Виз. извори, III, 264 (*Р. Катичић*) са незнатном изменом због разлике у оригиналном грчком тексту између наведеног новог и старог издања (PG, 126, col. 508).
[223] *Sp. Lambros*, Κερκυραικὰ 'Ανέκδοτα, Athina 1882, 23. Уп. Виз. извори, III, 266 н. 29 (*Р. Катичић*).
[224] Виз. извори, III, 266 н. 29 (*Р. Катичић*).
[225] Mich. Chon., II, 43-44. Уп. Виз. извори, III, 266 н. 29 (*Р. Катичић*).
[226] О византијској Атини в. *K. M. Setton*, Athens in the Middle Ages, VR, London 1975.

Теодор Потамије је живео у другој половини XIV и почетком XV столећа. По својој прилици, школовао се у Солуну или Цариграду, а после 1370. године морао је да напусти отаџбину и око тринаест година проведе негде међу неотесаним људима који су говорили варварски језик. Није лако одгонетнути да ли је то било у областима којима су владали Турци или, вероватније, на подручјима под влашћу Латина.[227]

И цареви су били само људи

Према једној од основних постулата византијске царске идеологије, василевс је божји изасланик на земљи и, следствено томе, господар хришћанске васељене. У дугачкој листи ромејских владара који су седели на престолу Константина Великог – реч је о више од деведесет царева који су се смењивали од 324. до 1453. године, то јест од Константина I Великог до Константина XI Драгаша Палеолога – било је великих и генијалних царева, али и потпуно безначајних личности.

Упркос свему, и василевси су били људи са слабостима које су својствене сваком човеку. И они су могли да буду жртве страха не разликујући се при том од свих осталих обичних људи који су били њихови поданици. Цареви су се бојали преврата, зазирали су од смрти,[228] страховали од болести и епидемија,[229] стрепели од упада непријатељских војски.

Несвакидашњи страх није давао мира цару Андронику I Комнину: он се бојао грчког слова „јота“ на почетку речи, сматрајући да је јота опасна и погубна по његову власт. Због тога се веома плашио свог рођака Исака Комнина – чије је име почињало јотом (Ἰσαάκιος) – и који се отпадио на острву Кипру.[230] Иронија живота и историје показала је да његов бизарни страх није био без основа – свргнуо га је Исак, али не Комнин него Анђео.

[227] Potamios, 1-4. Cf. PLP 10 (1990) No. 23601.
[228] О томе ће више бити речи у XII поглављу.
[229] Подробније о томе расправљано је у III поглављу.
[230] Chon. Historia, 292. О Исаку Комнину в. *Th. Vlachos*, Ὁ τύραννος τῆς Κύπρου Ἰσαάκιος Κομνηνός (1184–1191). Βυζαντινά 6 (1974) 169-177; ODB II, 1012-1013 (*C. M. Brand*).

Георгије Акрополит саопштава да је Теодора I Ласкариса обузео велики страх када му је иконијски султан Гијасудин Кајхусрев I јавио да се код њега налази цар Алексије III Анђео чију је власт незаконито присвојио оснивач Никејског царства.[231] Прибојавања Теодора I Ласкариса нису била без реалне подлоге јер су то још увек биле тешке године када је новообразована држава била принуђена да пролази кроз разна искушења. Тек је велика победа никејских одреда над трупама селџучког владара, 1211. године, када је погинуо и сам султан, учинила да Теодор I Ласкарис може да одахне, поготово ако се зна да је том приликом заробио и бившег византијског цара и свог таста Алексија III Анђела.[232]

Тако је, на пример, никејски цар Јован III Ватац после завере која је 1224. године уприличена против њега појачао мере за власту безбедност. Наиме, приликом саслушавања уротника, иначе људи из василевсове најближе околине, један од њих, извесни Макрин, према сопственом признању, док се налазио иза цара више пута био је у искушењу и покушавао је да извуче мач и усмрти га. После тога василевс је постао много опрезнији: умногоме је ограничио приступ до себе, заповедио је да телохранитељи буду уз њега и дању и ноћу. Према речима Георгија Акрополита, на томе је нарочито истрајавала царица Ирина.[233] Ова епизода умногоме подсећа на касније примере са османским владарима. Како саопштавају подаци Хронике о турским султанима, извора који је састављен на грчком језику али у поствизантијско време, Османлије су после битке на Косову, 15. јуна 1389. године, забрањивали да се било који изасланик слободно приближи султану. Познато је да је Милош Обилић тако усмртио Мурата I, па је због непријатног изненађења од тог времена уведен пропис према којем су султанови људи држали за обе руке сваког емисара који је прилазио да целива емирову руку.[234]

---

[231] Acrop. 15.

[232] *Остирогорски*, Историја 403.

[233] Acrop. 37.

[234] *G. Zoras*, Χρονικὸν περὶ τῶν τούρκων σουλτάνων (κατὰ τὸν Βαρβερινὸν ῾ελληνικὸν κώδικα 111), Athina 1958, 27. Уп. Р. Радић – Д. Кораћ, Занемарени подаци грчких извора о бици на Косову 15. јуна 1389. године, Свети кнез Лазар. Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја 1389-1989, Београд, 1989, 246. Модерни истраживачи су склони да прихвате овај податак Хронике о турским султанима, мада турски научник *S. Bastav*, Les sources d'une histoire de l'Empire Ottoman rédigée par un auteur anonime grec (1374-1421), Belleten 21, N. 81 (1957) 163 изражава сумњу у његову веродостојност.

Константин Михаиловић у опису једне аудијенције код султана наводи да су двојица његових људи узела између себе изасланика и извела га пред свог господара.[235]

Да је страх од евентуалног губитка власти код неких царева нарастао до необичних размера, пример је Андроник II Палеолог који је годинама зазирао од свог млађег брата Константина Порфирогенита Палеолога. Андроник II је био рођен у Никејском царству, пре рестаурације Византије, а Константин Палеолог је први царски син рођен у ослобођеном Цариграду. Колико се старији брат прибојавао млађег речито говори чињеница да га је често, затвореног у кавезу, водио уз себе када је морао да избива из Цариграда.[236]

И Андроник III Палеолог, иначе чувен по својој срчаности и храбрости, имао је тренутке слабости. У време опасности од српског краља Стефана Душана и византијског пребега Сиргијана, у лето 1334. године, он је био веома уплашен за властити положај. Добро свестан снаге владара Србије и способности и угледа свог некадашњег сарадника и пријатеља, цар је, према казивању Нићифора Григоре, у солунској луци увек држао спремну једну брзу тријеру како би се у шкрипцу са својим људима укрцао и журно отпловио за Цариград.[237] Занимљиво је, али не и необично да Јован Кантакузин, царев најбољи пријатељ и очевидац многих оновремених догађаја, не наводи детаљ о хитром броду приправном да заплови ка престоници на Босфору.

Да ни цар Јован VI Кантакузин, вероватно најистакнутија политичка личност Византијског царства у XIV столећу, није био отпоран према страху казује нам једна епизода из времена његове владавине. Када је у лето 1351. године дошло до приближавања младог василевса Јована V Палеолога, који је тада боравио у Солуну, и српског цара Стефана Душана, према писању Нићифора Григоре Кантакузинове мисли је „обузео страх гори од смрти".[238] Наравно, сам Јован Кантакузин, који такође описује ове догађаје, склонији је да своје тадашње расположење означи и представи

---

[235] Јаничарове успомене, 47.

[236] О њему в. *Ф. Баришић*, Константин Порфирогенит Палеолог, ЗРВИ 22 (1983) 43-58; PLP 9 (1989) No. 21492.

[237] Greg. I, 500. Уп. Виз. извори, VI, 220 (*С. Ћирковић*).

[238] Greg. III, 149. Уп. Виз. извори, VI, 281-282 (*Б. Ферјанчић*).

као забринутост и старање за сигурност Царства.[239] Остајемо у убеђењу да је истинско расположење старог цара у лето 1351. после неочекиваних вести из Солуна било ипак ближе опису који доноси Нићифор Григора.

Као што се зна, византијски цар је требало да брине о материјалним потребама својих поданика, док је васељенски патријарх у Цариграду, у складу са савршеном равнотежом световне и духовне власти, водио рачуна о спиритуалним потребама Ромеја. Као и василевси, и византијски првосвештеници су ипак били само људи са врлинама, али и манама и слабостима. Тако је и пресвети Филотеј Кокин подлегао страху када је Јован V Палеолог крајем 1354. године ушао у Цариград. Оптерећен сазнањем да је крунисао Кантакузиновог сина Матију и пристао на уклањање законитог владара, он се уплашио одмазде и сакрио се у једну тајну одају Свете Софије. Реч је о малој просторији коју су звали „пећница" и била је налик на нишу.[240] Наравно, био је то поступак недостојан достојанства и угледа васељенског патријарха, али у исто време сасвим разумљив за човека кога је притискало осећање нечисте савести и кривице.

[239] Cant. III, 204 sq.

[240] Greg. III, 247-248. Уп. *Радић*, Време Јована V, 241-242.

VII СТРЕПЊА ПРЕД МОРЕМ

„Умрети у валима мора страшно је!“
(Хесиод, Послови и дани, 687)

Ако су прве цивилизације поникле у источном Медитерану, на Блиском истоку – а уз извесне ограде може се изрећи таква оцена – онда ваља нагласити да море само по себи у почетку није било узрочник свему томе. Тачно је да је одавно проницљиво и духовито примећено да цивилизацијске лествице, уз које се још увек пењемо, полазе из слане воде. Један писац, више склон књижевним метафорама него егзактним научним чињеницама, уобличио је и сажео такво мишљење у једноставну и живописну литерарну синтагму да је Средоземље материца цивилизације. Ипак, обазрив и темељан истраживач прошлости подсећа да је море током више хиљада година заправо остало празно, на неки начин више пусто од бескрајних пешчаних пустиња, што значи да је Медитеран некада више био препрека него веза између људи који су веома рано настањивали његове обале.[1] Једном речју, цивилизација пространог средоземног басена своје прве кораке чинила је на рубовима и изван мора.

Добро је познато да је код свих технички слабо опремљених цивилизација, које су изложене насртајима каткад загонетне и углавном претеће околине, страх био свуда присутан. Али постоји једно место на којем се он угодно сместио, нећемо претерати ако додамо и заувек настанио, где ће га историчар без оклевања и непогрешиво открити. Тај простор јесте море.[2] Само за одважне и ретке појединце оно је представљало изазов, а за огромну већину људи свих епоха било и остало – место страха. Тај исконски људски страх од мора на посебан начин је уобличио римски лирски песник Овидије којег је злехуда судбина довела у прогонство у црноморски град Томе. Он је једноставно закључио да се бродоломник плаши и мирних вода.[3] Премда је реч о истини која представља опште место – и има безброј реплика међу послови-

[1] *Brodel*, Mediteran, 61.
[2] *Delimo*, Strah na Zapadu, I, 45.
[3] Овидије, Ex Ponto, II, 7, 8.

цама свих народа (укључујући, наравно, и нашу „Кога су змије клале, тај се и гуштера плаши!“[4]) – њена веродостојност не подлеже било каквој сумњи.

Од античких времена до XIX столећа, на широком простору од Бретање до Русије, мноштво је мудрих изрека које саветују да се човек не отискује на море. Латини кажу: „Хвалите море, али се држите обале!“, а руска пословица уз уобичајени тамошњи фолклорни додатак само унеколико варира исту тему: „Хвали море, седећи крај пећи!“. Једна личност из списа Еразма Ротердамског вели: „Каква лудост поверити се мору!“[5] Док Холанђани с једне стране поносно подсећају: „Бог је створио море, а Холанђани обале!“, с друге препоручују: „Боље је на суву са старим колицима, него на мору у новој лађи!“ У духовним ризницама свих народа, па чак и оних који су незнатно повезани са морем, налазимо обиље оваквих упута. И међу српским пословицама можемо да прочитамо следеће: „Ко ће комод, нек не иде у брод“ и „Море неверно поље“.[6]

У низу истоветних или у најмању руку сличних изрека као светогрђе звучи Помпејев поклич: „Пловити је нужно, живети није нужно!“ који му приписује Плутарх.[7] Римски државник га је наводно изговорио када је са натовареним лађама жита требало да се врати са Сицилије, али је избила страшна олуја и довела у питање читав подухват. Уплашени морнари нису хтели да исплове, па је Помпеј први ускочио на брод и дао поменуту заповест. Није потребно посебно наглашавати да је дисонантни тон његовог поклича више чедо чији су родитељи надахнуће и срчаност, а мање разборита оцена проистекла из наталоженог искуства.

Уосталом, као да су за вечност уклесане познате Хесиодове речи које смо узели за мото поглавља о страху византијског човека од мора. „Умрети у валима мора страшно је, ја ти велим“ – упозоравао је грчки песник VII столећа пре наше ере. – „А ти у срцу своме промисли шта сам ти реко.“[8] Потресно звуче речи

[4] *В. С. Караџић*, Српске народне пословице (Сабрана дела Вука Караџића, књ. 9), Београд 1987, 149.
[5] *Delimo*, Strah na Zapadu, I, 45.
[6] *Караџић*, н. д., 164, 183.
[7] Plutarh: Usporedni životopisi, prijevod i beleške *Z. Dukat*, II, Zagreb 1988, 378.
[8] Heziod: Poslovi i dani, prev. *A. Bazala*, Zagreb 1970, 47, 687-688.

које је записао хроничар Трапезунтског царства Михаило Панарет. У невеликом спису, у којем је веома сажето описао готово два столећа историје понтске царевине династије Великих Комнина, он даје одушка и својој породичној несрећи. Најпре је нагласио да је 19. јула 1368. отпутовао у Цариград, а онда записао следеће: „мој вољени син Константин, авај, авај мени несрећном и грешном, на празник Преображења (=6. август) упао је у море, близу манастира Свете Софије, и удавио се, у узрасту од петнаест година."[9] Но, несрећа Михаила Панарета није окончана губитком сина Константина. За његовог боравка у византијској престоници, који је трајао три и по месеца, у Трапезунту је изгубио и другог сина. Наиме, његов седамнаестогодишњи син Роман Панарет настрадао је од дизурије убрзо пошто му се млађи брат Константин удавио.[10]

Иначе најчувенији византијски „пацијент" који је боловао од таласофобије био је цар Ираклије. У последњим годинама владавине, сломљен незадрживом инвазијом Арабљана и тешким размирицама унутар владарске породице, он је запао у стање потиштености и нервног растројства. Старог василевса је обузимао ужасан страх од призора мора, па је после повратка из Сирије дуго боравио у Хијерејском дворцу на малоазијској обали. Вест да се у Цариграду припрема завера приморала га је да пређе мореуз Босфора, али на посебно направљеном пловилу које су његови људи застрли зеленилом и песком како би њихов господар за време релативно краткотрајне пловидбе имао утисак да се ипак налази на копну.[11]

Наравно, цар Ираклије представљао је екстреман случај болесника од таласофобије и не може послужити као типичан узорак Ромеја за проучавање његовог односа према мору. Будући да је Византија геополитички увек добрим делом била ослоњена на море, да је морала бити окренута ка басену Средоземља, па и умногоме упућена на медитерански саобраћај, за поданике Царства је море одувек представљало саставни и нераскидиви део свако-

---

[9] Panaret. 76. Ово је, наравно, једини податак у изворима о несрећном дечаку Константину Панарету. В. PLP 9 (1989) No. 21646.

[10] Panaret. 76. И Роман Панарет је једино поменут у Трапезунтској хроници коју је написао његов отац Михаило. В. PLP 9 (1989) No. 21653.

[11] *Острогорски*, Историја, 126-127.

дневног живота.[12] Византинци су вековима живели са морем, али то не значи да га се нису плашили. У томе смислу је веома карактеристично једно сведочанство из новијег времена. После великог егзодуса хеленског живља из Мале Азије, које су Турци протерали почетком треће деценије XX столећа, део Грка је насељен на полуострво Сунион, недалеко од Атине. Упадљиво је да су дошљаци подизали куће чији зидови према мору нису имали прозоре. „Је ли то било због ветра? Можда: али, без сумње, пре свега зато да не би по читав дан гледали непрекидну претњу таласа."[13]

Хесиодово завештање

У току календарске године страх од мора не мора увек да поседује исту снагу него у знатној мери зависи од једног до другог месеца и умногоме следи циклично смењивање годишњих доба. Стога од памтивека људи који су настањени уз обале Средоземља добро знају када се може релативно мирно и сигурно отиснути према морској пучини, а када пловидба прети да постане пустоловина са неизвесним завршетком. Они имају посебно рачунање времена, којег се придржавају као неумољивог природног закона, а које је још стари Хесиод преточио у стихове пуне поуке, али и опомене.

Чим се на врху смокве јави толико лишће
Колик је траг од стопе што га кораком својим
Остави врана, онда на море може се поћи.
У време пролећа тад је за пловидбу згодан тренутак.[14]

Наук је једноставан и не дозвољава другачију интерпретацију, а изричито препоручује да се пловидбе не предузимају у зимским месецима. Мора се сачекати наилазак пролећа када

---

[12] О значају мора за историју Византијског царства говори већ класична књига *H. Ahrweiler*, Byzance et la mer. La marine de guerre la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles, Paris 1966, 7 sq. Такође в. *K. Alexandris*, Ἡ θαλασσία δύναμις εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, Athina 1957; *H. Glykatzi-Ahrweiler*, The Importance of the Sea in the Byzantine Period, Greece and the Sea, ed. *A. Delivorrias*, Amsterdam 1987, 63-72.
[13] *Delimo*, Strah na Zapadu , I, 46.
[14] Heziod: Poslovi i dani, 47, 679-682. Up. *Brodel*, Mediteran, 47.

Медитеран престаје да буде горопадан, када се примири и постане тром и успорен. Треба похитати и на време – користећи се благодетима пролећних и летњих месеци – обавити све предвиђене послове за које је неопходна пловидба. Јер, као иза бусије, вреба ново Хесиодово упозорење:

Не чекај новога вина нити јесенску кишу
Или долазак зиме, страшног јужњака струје,
Који валове диже, пратећи од бога кишу
Таман у јесен када и море постаје тешко.[15]

Добро је знано да је Медитеран ретко када мирно море, спремно да служи. Напротив, он се чешће појављује у супротној улози која застрашује житеље његових острва и обала. Средоземно море је превасходно море олује. Додуше, лети је све у реду, па могло би се рећи чак исувише добро. "У то доба" – како га надахнуто описује један зналац – „море је плаво, мирно, цакли се и блиста као уље, и тада чак и ратне лађе, узане галије са ниским газом, посебно крхке, могу да исплове сасвим некажњено. У доба лета пирују рат и путовања."[16] Због тога је и славни ђеновски кондотијер и прекаљени морски вук Андреа Дорија, коме је поморство било као матерњи језик и који је Средоземље познавао боље него сопствено двориште, имао обичај да лаконски нагласи како у медитеранском басену постоје само три сигурне луке – Картагина, јуни и јули.[17] Није без значаја да се истакне да је то изрека искусног адмирала из XVI столећа, дакле, из раздобља које је следило епоху великих географских открића и снажног напретка поморске вештине. Добро је познато свим морнарима да истинске невоље почињу са приближавањем јесење равнодневнице када долази и до прилично нагле промена времена. И данас, примерице, путовање дуж источне обале сурог атоског полуострва почев од половине септембра није много пријатно.

[15] Heziod: Poslovi i dani, 47, 674-677.

[16] *Brodel*, Mediteran, 46.

[17] *F. Braudel*, The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II, vol. I, New York – Evanston – San Francisco – London 1972, 257. Реч је о шпанској луци Картагини, а не о древном северноафричком граду чији су житељи на тлу Пиринејског полуострва подигли нову колонију са истим именом. За основне податке о Адреи Дорији в. Dizionario biografico degli Italiani, t. 41, Roma 1992, 264-274 (*E. Grendi*).

Није на одмет подсетити да су у Венецији још 1569. – после епохе великих географских открића и снажног узлета поморства друге половине XV и прве половине XVI столећа – била забрањена зимска путовања у периоду од 15. новембра до 20. јануара. И на источном Средоземљу није било другачије. Напротив, житељи Леванта су имали свој календар према којем су пловили само од дана Светог Георгија до дана Светог Димитрија, дакле од 23. априла до 26. октобра.[18] Веома дуго је овај „хајдучки" календар био у употреби широм источног Средоземља.

Истина, не може се порећи да је у касном средњем веку, пре свега у другој половини XIII и на почетку XIV столећа дошло до крупних промена у поморској вештини. У праксу се све више уводе бусола и астролаб, усавршене су поморске карте, знатно је побољшана конструкција пловила, повећана је брзина бродова и проширена сезона пловидбе тако да се није исплովљавало само у периоду пролеће-јесен, него су лађе кретале и у зимским месецима. Византијски писац Георгије Пахимер наглашава да су Ђеновљани захваљујући повластицама које им је дао василевс Михаило VIII Палеолог господарили пловидбом у Црном мору и да су на посебним бродовима тамо путовали чак и усред зиме.[19] Мора се, међутим, имати у виду да се очигледни напредак поморске вештине само делимично односио на византијски свет, а много више на државе западне Европе. Штавише, умесно је говорити о такозваној „латинској трговачко-поморској револуцији" у XIII веку.[20] Као последица тих промена уследило је раздобље нових географских открића – довољно је сетити се само подвига венецијанског морепловца Марка Пола у завршним деценијама XIII столећа – и појачаних комуникација између удаљених делова ондашњег света.

Ипак, зимске пловидбе су се предузимале више по нужди и из невоље, а поменути технички изуми нису могли да јемче сигурност и удобност путовања. Тако је, на пример, принцеза Ана Савојска, будућа супруга цара Андроника III Палеолога и доц-

---

[18] *Brodel*, Mediteran, 47-48.
[19] Pachym. (F), II, 535.
[20] *A. R. Lewis – T. J. Runyan*, European Naval and Maritime History, 300-1500, Bloomington 1985, 72; *С. П. Карпов*, Путями средневековых мореходов. Черноморская навигация Венецианской республики в XIII-XV вв. Москва 1994, 6.

није мајка василевса Јована V, путовала по зимском времену у Цариград. Она је најпре из Шамберија, савојске престонице у Алпима, дошла у Савону, град на обали Лигуријског залива, недалеко од Ђенове.[21] Ту је боравила од 18. октобра до краја новембра 1325. године, уз пратњу коју су сачињавали један капелан, три фрањевачка калуђера и неколико витезова и дворских дама. Пошто су обављене све неопходне припреме за далек и напоран пут са западног на источно Средоземље, брод је запловио пут византијске престонице. Путовање је трајало преко два месеца, од краја новембра 1325. до фебруара 1326. године, када је савојска делегација приспела у Цариград.[22] Поједини подаци сведоче да се радило о тешком и мучном путу који није остао без последица по здравствено стање тада двадесетогодишње Ане Савојске. Пошто се будућа византијска царица осећала лоше, предвиђено венчање Андроника III Палеолога и принцезе из Алпа обављено је тек у октобру 1326. године,[23] осам месеци након њеног доласка. Једну непријатну пловидбу у позну јесен описује и цариградски патријарх Григорије II Кипарски.[24]

И василевс Манојло II Палеолог је на своје чувено путовање у западну Европу кренуо у зимско време. Како саопштава једна Кратка хроника, са породицом је на млетачким лађама напустио Цариград 10. децембра 1399. године.[25] На једно зимско путовање одважио се и деспот Константин Палеолог, каснији последњи византијски цар, који је 14. новембра 1423. кренуо из престонице и преживео велико невреме у водама Мраморног мора, па је чак једна од његових лађа била приморана да се врати у Цариград.[26] Невоље на путовању у зимским месецима имао је и цар Јован VIII Палеолог приликом повратка из Италије када је закључио Фирентинску унију. У зиму 1439/1440. године његова флотила је због неповољних ветрова била принуђена да проведе

---

[21] *D. Muratore*, Una principessa sabauda sul trono di Bisanzio. Giovanna di Savoia imperatrice Anna Paleologina, Mémoires de l'Académie des sciences, belles lettres et arts de Savoie, IVe série, tome XI, Chambéry 1909, 266-272; *Laiou*, Andronicus II, 303.

[22] Cant. I, 204. Cf. *Laiou*, Andronicus II, 303; *Радић*, Време Јована V, 56.

[23] Cant. I, 204-205; Greg. I, 383-384. Cf. *Laiou*, Andronicus II, 304; *van Dieten*, Gregoras II-1, 185-187 n. 184.

[24] Gregoriou tou Kypriou, Epistolai, No. 158, 118. Уп. *Бибиков*, Григорий Кипрский, 60.

[25] Kleinchroniken, 285, No. 5. Уп. *Ћурић*, Сумрак Византије, 94.

[26] *Ћурић*, Сумрак Византије, 256-257.

месец дана на острву Лемносу.[27] Кипарски хроничар Леонтије Махерас помиње како је страшна олуја достигла на отвореном мору флоту кипарског краља Петра I Лузињана у недељу 7. јануара 1367. године.[28]

И Георгије Сфранцес помиње једно путовање до којег је дошло у касну јесен. Он најпре каже да је 10. октобра 6952. (=1443) године његов господар деспот Константин Палеолог испловио из Цариграда за Мореју, а у децембру је на истом броду са Пелопонеза за византијску престоницу отишао деспот Теодор II Палеолог.[29] Дакле, не би се могло утврдити да се зими уопште није пловило по Средоземном мору, али су таква путовања ипак предузимана релативно ретко.

Загонетке и пословице

Једна византијска загонетка, а извесно је да су загонетке семе мудрости у свим народима, на јасан и недвосмислен начин казује о томе како су Ромеји доживљавали горопадност мора. Она гласи:

Оца имам, мајку немам; оца заклех да не будем на месту повишем, јер ако будем – куку, јао целом свету!
(Решење: Море, а отац је Бог)[30]

Потребно је нагласити да је загонетка прилично неодређено формулисана, али се претпоставља да смисао није у томе да је море заклело свог творца, него да је он мору наредио да се држи одређених граница. Уосталом, послушност мора према створитељу – као узор за човека! – чест је топос хришћанске књижевности.[31]

Осим загонетки требало би се обратити и пословицама које су у средњем веку имале веома важну улогу. Постојала је потре-

[27] Исто, 361.
[28] Makhairas, I, 170, No. 191. Cf. *Edbury*, Kingdom of Cyprus, 169.
[29] Sphrantzes, 92.
[30] *Миловановић*, Византијске загонетке, 105, бр. 166.
[31] *Н. Радошевић*, Шестоднев Георгија Писиде и његов словенски превод, Београд 1979, 380 сл. Уп. *Миловановић*, Византијске загонетке, 158, бр. 166.

ба да се сваки случај из живота представи као морални пример, свако мишљење огрне у сентенцу, речју, сваки процес кристализације мисли налазио је веома подесно отелотворење у пословици. У употреби их је било на стотине и скоро све су биле језгровите и умесне. Мудрост која одзвања из пословице понекад је трезвена, каткад благотворна и дубока, док је њен тон ироничан, расположење углавном добродушно и увек резигнирано.[32] Једна пословица која има веома дугу традицију у историји грчког света на помало циничан начин казује о ћудљивости мора и људском осећању које као да је застало на пола пута између зазирања и страха. Она гласи:

Три су зла и три су добра на свету: ватра, жена и море.[33]

У писаној заоставштини Јована Геометра, византијског песника из друге половине X столећа,[34] срећемо кратку световну песму под називом „О жени",[35] са истоветном поентом да су море, ватра и жена – управо тим редоследом! – велике невоље, али без којих се људски живот не може замислити. У овом случају аутор истрајава на томе да је рђава жена највеће од зала, али истовремено признаје да у животу човека нема ничег лепшег и бољег од ватре и добре жене.[36] Наравно, треба допустити могућност да је идеја о поменутом тројству *море-ватра-жена* старија од Јована Геометра. С друге стране, није искључено да се код других народа може наћи истоветна или донекле различита изрека која на особен начин повезује море, ватру и жену.

На једном месту у свом историјском спису Никита Хонијат наводи три зла: море, глад и смрт![37] Његово се тројство само једном трећином поклапа са поменутим тројством море-ватра-жена.

[32] *Хојзинга*, Јесен средњега века, 313-314.
[33] *Kolitsaras*, Paroimiai, III, 274 No. 5553.
[34] За основне податке о Јовану Геометру в. Виз. извори, III, (*Б. Ферјанчић*); The Progymnasmata of Ioannes Geometres, ed. *A. R. Littlewood*, Amsterdam 1972, 1-102; ODB, II, 1059 (*A. Kazhdan*).
[35] PG, 106, col. 955; *Trypanis*, Greek Poetry, 46, No. 43.
[36] За коментар в. *K. T. Argoe*, John Kyriotes Geometres, A Tenth Century Byzantine Writer, 69 (докторска дисертација у рукопису, одбрањена на Универзитету Висконсин 1938. године – Библиотека Дамбартон Оукс у Вашингтону).
[37] Chon. Historia, 370.

Није без значаја чињеница да је у оба случаја заједнички именитељ – море!

И, напослетку, поменућемо још две пословице које постоје у богатој ризници умотворина грчког народа. Једна једноставно вели да море никада не мирује, а друга гласи: „Разљућена жена, разбеснело море!"[38]

Књижевне метафоре

О томе колика је била заокупљеност византијских писаца морем (читај: страхом од мора!) казује и чињеница да у богатом арсеналу њихових књижевних метафора има много оних које се односе на море, односно на страх од мора. Иначе, тема брода који плута по узбурканом мору била је заступљена у позноантичкој и ранохришћанској литератури,[39] па је на неки начин преузета и наставила је да живи у византијској књижевности.[40] Склони смо да верујемо како осим уобичајеног подражавања античких аутора, толико својственог писцима Царства Ромеја, честа употреба метафора са мотивима мора – бродолом, олујни ветар, запенушани таласи, мирна лука – одсликава и сасвим одређено страховање пред побеснелом воденом масом. У таквој светлости донекле видимо и мисао коју наводи Никита Хонијат: „Несрећа за несрећом, као талас за таласом!"[41] Утисак је да сумњива оригиналност ове изреке губи на снази у поређењу са њеном искуственом подлогом.

Описујући нерасположење цара Манојла I Комнина изазвано политичким питањима, Никита Хонијат каже да је василевс успламтео гневом као узбуркано и дивље море када дува североисточни или северни ветар.[42] Исти писац наглашава да су становни-

[38] *Kolitsaras*, Paroimiai, II, 109, No. 2320; I, 307, No. 1381.
[39] О томе в. *H. Rahner*, Symbole der Kirche. Die Ekklesiologie der Väter, Salzburg 1964, 239-564; *Т. А. Миллер*, Образы моря в письмах каппадокийцев и Иоанна Златоуста (Опыт сопоставительного анализа), Античность и современность (К 80-летию Федора Александровича Петровского), Москва 1972, 360-369.
[40] На ту тему је веома подстицајан чланак *Каждан*, „Корабль в бурном море", 3-16 где је пажња усредсређена на примере из дела Никите Хонијата и Нићифора Григоре.
[41] Chon. Historia, 539.
[42] Ibid. 171.

ци малоазијског града Клаудиопоља,[43] који су Турци опсели 1179. године, дочекали спасоносни долазак василевса Манојла I Комнина више него што се морепловци радују повољном ветру.[44] Никита Хонијат упоређује Андроника I Комнина са бурним морем, потом говори о мору несреће, неуспешан поход изједначава са бродском хаваријом, пропаст 1204. године види као пловило које је бура разбила.[45] Премда је историјско дело Георгија Акрополита неупоредиво мање по обиму и он мање склон разливеној нарацији, ипак и историчар Никејског царства понекад посеже за сличним изражајним средствима. На једном месту образлажући нагли и мрачни успон Михаила VIII Палеолога он наглашава да је после прераног смрти василевса Теодора II Ласкариса ситуација налагала да кормило државе преузме неко ко би могао да спаси брод царства Ромеја у времену када у њега дувају многобројни супротни ветрови, када га запљускују и опасно угрожавају силни таласи, укратко када се налази усред велике узбурканости и стога има потребу за поузданим крманошем, кадрим да се носи са претећим невољама.[46] Сличну оцену даје Нићифор Григора за никејског цара Јована III Ватаца истичући да је био изванредан кормилар на лађи ромејске државе.[47]

Манојло Фил у једној песми наводи да се василевс Андроник II Палеолог „решивши мало пре све буре од јужног ветра, усрећио неузбурканом пловидбом лађе".[48] Како је протумачено, ромејски поета је имао у виду стање у Византији настало после средине 1313. године када је царска војска, уз значајну подршку српских одреда, поразила Турке.[49]

Један од омиљених израза ромејских људи од пера казује о томе да је неко после буре нашао мирну луку, луку спаса. Говорећи о своме службовању у европским провинцијама Никејског

[43] Реч је о граду у северној Битинији. В. *Magoulias*, City of Byzantium, 385 n. 536.
[44] Chon. Historia, 198.
[45] *Каждан*, „Корабль в бурном море", 3 доноси побројане и још пуно сличних примера уз навођење изворних података.
[46] Acrop. 157.
[47] Greg. I, 28.
[48] Manuelis Philae carmina inedita, ed. *A. E. Martini*, Neapoli 1900, 15.
[49] *С. Кисас*, Данило II и солунска околина. Белешке о византијско-српским односима почетком XIV века, (Архиепископ Данило II и његово доба, Међународни научни скуп поводом 650 година од смрти, децембар 1987), Београд 1991, 33.

царства, на које га је 1256. са титулом претора поставио Теодор II Ласкарис, Георгије Акрополит описује невоље које су га задесиле приликом обиласка поверених му области и олакшање које је осетио када се поново нашао у своме седишту у Прилепу. Учинило му се да је достигао мирну луку.[50] Касније се испоставило да је то био само привид и увод у многобројне невоље које је морао да искуси познати државник и писац, а које су свој врхунац имале у његовом заробљавању и одласку у двогодишње заточеништво код епирског владара деспота Михаила II Анђела.

И великан византијске историографије XIV столећа Нићифор Григора је био склон да прибегава литерарним метафорама у којима се паралеле налазе у невољама које море доноси људима. Тако је негде на самом почетку своје „Ромејске историје", која почиње са крсташким освајањем Цариграда 1204. године, забележио да се том приликом Византијско царство попут великог брода који није у стању да се бори са налетима ветра распало на мноштво малих делова.[51] У више наврата у свом волуминозном историјском спису Нићифор Григора метафорички помиње хаварију брода у морској олуји.[52] На другом месту, описујући завршну фазу грађанског рата између деде и унука, Андроника II и Андроника III Палеолога, која је почела 1327. године, Нићифор Григора наглашава да је превага била на страни млађег такмаца, па је стари василевс доспео у велики шкрипац. Међутим, онда је – бележи Григора – Андроник II неочекивано „нашао луку после олује и страшнога бродолома".[53] У жељи да искористи византијске несугласице бугарски цар Михаило Шишман је прешао на страну старога цара и у том тренутку је знатно поправио василевсов положај у односу на унука. Мотив проналаска мирне луке Нићифор Григора наводи неколико пута,[54] а на једном месту му је Средоземље постало тесно, па се отискује чак на Атлантик. Наиме, описујући сукобе изазване унионистичком политиком василевса

[50] Acrop. 143.
[51] Greg. I, 13.
[52] *Каждан*, „Корабль в бурном море", 4 даје примере са позивањем на податке из историјског списа Нићифора Григоре. Такође в. Культура Византии, III, 284-285 (*М. В. Бибиков – С. К. Красавина*).
[53] Greg. I, 411.
[54] Ibid. 17, 338.

Михаила VIII Палеолога, он записује како су сва осећања милосрђа и сажаљења таласи разнели и сакрили на дну Атланског океана.[55] Када говори о томе да је Јован VI Кантакузин у јесен 1347. године доделио сину Матији области од Дидимотике до Христопоља, исти писац, између осталог, василевсу приписује следеће речи: „А ја те постављам као неку брану наше власти и државе, да ти буде омогућено да попут стене стојећи те таласе бескрајног мора Трибала (sc. Срба) претвориш себи у прилике за сјајне победе а нашим стварима даш сигурност."[56]

У опширном опису свога путовања у Србију у пролеће 1327. године Нићифор Григора између осталог каже: „Оно што је нарочито доприносило нашем задовољству била је побожност, а и чињеница што се налазимо у врлетном крају и далеко од својих блиских, као на неком острву усред великог мора, када и радост изгледа много већа него што је у ствари."[57] У пригодном обраћању василевсу Андронику III Палеологу поводом смрти његове мајке царице Марије-Рите-Ксеније, која се упокојила у Солуну 1333. године,[58] ромејски полихистор је изрекао занимљиву опаску. Он је тренутни положај Византије упоредио са ситуацијом у којој би крмарош, затечен буром усред мора где се таласи подижу на брод а ветрови цепају једро, дозволио себи дремеж.[59]

И Алексије Макремволит у арсеналу изражајних средстава има метафоре које се односе на море. Тако на једном месту помиње „спокојно море живота" и „луку спаса".[60] Та скала литерарних синтагми у којима је море главни мотив нарочито је разуђена код Димитрија Кидона.[61] И у спису о боравку Мазариса у царству мртвих помиње се бура у метафоричком значењу. Говорећи о својој тешкој болести, он саопштава да га је она попут олује двадесет један дан мучила непрекидним нападима грознице, силним грчевима, вртоглавицом која му је замрачивала свест и другим боловима који су следили један за другим.[62]

[55] Ibid. 172.
[56] Ibid. II, 815. Превод: Виз. извори, VI, 273-274 (*Б. Ферјанчић*).
[57] Greg. Epist. No. 32, 121. Превод: Виз. извори, VI, 624 (*Н. Радошевић*).
[58] PLP 9 (1989) No. 21394.
[59] Greg. I, 492.
[60] Dialogue, 207. Уп. *Поляковская*, Портреты, 223.
[61] *Сметанин*, Византийское общество, 137 са навођењем многобројних примера.
[62] Mazaris' Journey, 2-4.

Многобројност изнесених примера не би требало да представља изненађење: с једне стране реч је о литерарној традицији, како античкој тако и новозаветној, а с друге о животним опажањима народа који обитава уз море.[63] Не потцењујући први од два изнесена разлога, уосталом, одавно уочен и врло добро познат, у овом случају смо склони да нагласимо други проистекао из вишевековног искуства које је између осталог подразумевало и страх од ћудљивих и бескрајних морских површина. Карактер општих места који се са пуно разлога може приписати наведеним примерима из дела византијских писаца ипак не умањује оцену о њиховој заокупљености морем.

Усковитлано море

У делима позновизантијских писаца може се наћи велики број случајева хаварија бродова и разних невоља које су доживели путници на отвореној пучини. Готово да нема аутора који не наводи бар један такав пример. Одавно је запажено да су описи невоља које на мору доживљавају морепловци, трговци, ходочасници, пирати, радозналци, мисионари или пак немирни пустолови углавном уобичајени и стереотипни до ступња лаке препознатљивости. Од Хомера и Вергилија до нашег времена нема епопеје без буре, а она се, наравно, појављује и у средњовековним текстовима. „Има ли баналније теме од теме гнева океана? Мирно море нагло обузима срџба. Оно тутњи и бесни. Њему пристају све метафоре беснила, сви животињски симболи помаме и јарости."[64] Могло би се пуно говорити у прилог „замора" и потрошености теме усковитланог и запенушаног мора које подстицано олујним ветром прети да здроби крхке лађе и прогута њихове путнике. У таквим случајевима устаљени описи, безброј пута поновљени са незнатним разликама, неправедно умањују снагу и веродостојност исказа и често прете да читаоце оставе равнодушним. Међутим, нека нам буде допуштено да приметимо како и у до провидности излизаној фрази „Киша је лила као из кабла!"

---

[63] *Каждан*, „Корабль в бурном море", 3.

[64] *Delimo*, Strah na Zapadu, I, 46-47.

има много истине. Каткад смо склони да због скучених изражајних средстава поклонимо мању веру описима неких догађаја – у овом случају невоља на узбурканом мору. Ипак, не треба губити из вида једноставну чињеницу да помањкање маштовитости и проблематична убедљивост услед исувише честе употребе не могу оборити снагу истине коју неке баналне формулације поседују.

Јован Кинам наводи један случај олује на мору 1149. године када је цар Манојло I Комнин заповедио великом доместику Јовану Аксуху да крене у Анкону која је требало да му послужи као база за даља војевања у Италији. Он није извршио василевсово наређење јер је ромејску флоту захватио олујни ветар и знатан број пловила је нестао у таласима. Премда се приближавало време јесење равнодневнице, када пловидба иначе постаје несигурна, Кинам налази за сходно да кривицу за хаварију припише великом доместику. Он наглашава да Јован Аксух није бродовље увео у реку која се улива у море, и тако их заштитио, него их је оставио на отвореном уз морску обалу.[65] Исти писац саопштава да су Византинци изгубили велики број бродова на повратку из експедиције против Египта 1169. године.[66]

Међу неколико олуја на отвореном мору које помиње у свом историјском делу Никита Хонијат најживописније пише о оној која је задесила василевса Алексија III Анђела у зиму 1200/1201. године. Пошто је најпре боравио на истоку, а потом лечио костобољу у топлој бањској води, исловио је из Астакинског залива са намером да иде у Цариград.[67] Одједном је дунуо олујни ветар и подигао високе таласе. Брод, заливен водом са свих страна, сасвим се нагнуо напред и запретила је опасност да нестане у воденој маси. Посаду, која се својски трудила да спаси угрожену лађу, обузело је осећање ужаса будући да су исцрпли све напоре. Са свих страна су се чули крици, призивања Бога, јауци очаја и запомагања престрављених путника. Како Хонијат саопштава, реч је о представницима угледних родова, како мушкарцима тако и женама, којима је земља била посебно драга, поготово у тренуцима када је владала неизвесност да ли ће тле уопште и угледати.

---

[65] Cinn. 102. Cf. *Chalandon*, Les Comnène, II-1, 333-334.

[66] Cinn. 280.

[67] Овај залив је добио назив по тамошњем античком граду Астакосу. В. *Magoulias*, City of Byzantium, 403 n. 1425.

Претрпевши пуно страха и невоља, путници су се некако докопали најпре Принчевских острва, а потом и Халкедона.[68]

Ништа мање нису занимљиви описи невоља на мору у историјском делу Георгија Пахимера. Дана 25. јула 1265. године Михаило VIII Палеолог је послао делегацију духовника – међу њима и младог Георгија Пахимера – на једно острвце у Мраморном мору, близу малоазијског града Кизика, где се у прогонству налазио свргнути патријарх Арсеније. Смењени првосвештеник је претходно екскомуницирао василевса јер је ослепео легитимног наследника престола дечака Јована IV Ласкариса. На повратку у Цариград изасланство је имало велике невоље. Они су изабрали пловидбу дуж западне обале острва јер је ветар био повољан и прилично снажан. Међутим, море се напрасно ускомешало и велики валови су запретили да потопе брод, па је посада крајњим напорима успела да пристане у једној луци. Међутим, то није био крај невоља василевсових емисара које Пахимер доводи у везу са чињеницом да нису имали патријархов благослов за повратак. У поноћ је уследио силан земљотрес који је довео до одроњавања дела брдовите обале у море, па је дошло до поплаве. Георгију Пахимеру и његовим сапутницима, који су стајали тик уз море, чинило се да ће и сами неизоставно потонути. Ипак, после многих невоља у пловидби успело им је да се 16. августа 1265. године врате у Цариград.[69]

У покушајима да некако предупреди веома агресивне и по Византију опасне планове Карла Анжујског, краља Сицилије и Напуља, византијски василевс Михаило VIII Палеолог је 1270. године упутио једно посланство његовом брату, француском краљу Лују IX Светом (1226-1270). Георгије Пахимер, који описује ове догађаје, наводи да су цареви изасланици били хартофилакс Свете Софије Јован Век, потоњи васељенски патријарх, и архиђакон Константин Мелитиниот. Они су најпре од Цариграда до Авлоне путовали копном, а онда су се укрцали на брод и отпловили пут Сицилије. Тамо су сазнали да је Луј IX Свети отишао на северноафричку обалу у крсташки поход. И они су запловили према Картагини, али их је у Сицилијском мору за-

[68] Chon. Historia, 530.
[69] Pachym. (F), II, 373-377. За хронологију в. *Failler*, Chronologie, II, 175-176.

хватила велика олуја, тако да умало нису потонули. После много перипетија ипак су се докопали афричке обале и пронашли француског краља.[70]

Исти писац веома подробно описује још једну бурну пустоловину византијских емисара. Била је то трочлана делегација која је у марту 1274. године кренула да склопи унију са римском црквом у француском граду Лиону. Сачињавали су је велики логотет Георгије Акрополит, бивши цариградски патријарх Герман III и никејски митрополит Теофан. Када је био Велики четвртак, 29. марта 1274. године, требало је да наставе путовање из Малеје, места на југоисточном Пелопонезу, али су их снашли велико невреме и бродолом. Силовит ветар који је дувао са Хелеспонта је подигао велике таласе и облацима прекрио море и копно и све завио у непрозирну таму тако да се чинило као да је наступила ноћ. На несрећу, бура је раздвојила бродове тако да једни нису знали шта се догађа другима. Због подивљалих валова крмароши нису били у стању да пловила усмеравају у жељеном правцу него су били принуђени да их препусте непредвидивој ћуди ускомешаног мора. Посада тријере у којој су се налазили бивши патријарх Герман III и велики логотет Георгије Акрополит управо је тако и поступила. Налети ветра су их одвели на отворено море што се показало као исправно решење. Међутим, морнари на другом броду, сматрајући да је боље приближити се обали и упловити у неку од лука, грозничаво су се држали обале. Будући разборити, они нису потцењивали опасност и бојали су се плићака где би пловило могло да се насуче и настрада, али их је више плашила помисао да доспеју на отворено море. Ипак, није им пошло за руком да спрече да брод изненада удари о обалу и потоне у воду заједно са свим царским поклонима и драгоценим одеждама. Бродолом је преживео само један од путника који је испричао подробности тешке несреће. На другој страни, брод на којем се се налазили бивши патријарх и велики логотет провео је бесану ноћ у борби са ветром и таласима и умало га море није прогутало. Ипак, у освит зоре изнурена посада и путници су се докопали луке Модона и спасоносног копна. Неколико дана су провели у

---

[70] Pachym. (F), II, 463-467. Cf. *Geanakoplos*, Michael VIII, 226. О Јовану Веку в. ODB, II, 1055 (*A.-M. Talbot*), а о Константину Мелитиниоту в. PLP 7 (1985) No. 17856.

напетом ишчекивању вести о судбини другог брода и узалудном надању да ће се све окренути на добро. Дознавши тужну истину, нису сматрали да је потребно да се враћају у Цариград него су запловили према Западу.[71] Упркос чињеници да као изразити противник црквеног сједињења није могао бити сагласан са циљем путовања потписника Лионске уније, не би се могло рећи да Георгије Пахимер њихов удес види као заслужену казну, па чак ни као опомену због оног што су намеравали да ураде.

У једном писму Димитрије Кидон наглашава да је у пролеће 1346. године имао веома напорно и мучно путовање морем.[72] Слично искуство имао је и Никола Кавасила на путовању од Цариграда до Солуна, о чему пише у епистоли из 1363. године.[73]

Византијски писац и државник Георгије Сфранцес такође наводи случајеве када су се они који користе морске путеве нашли у невољи због невремена. Он каже да је 14. октобра 6958. (=1449) године као изасланик цара Константина XI Палеолога отпутовао у дипломатску мисију која је обухватала посете владарима Грузије и Трапезунтског царства. Требало је у једној од двеју држава наћи невесту за византијског василевса, и о свему потанко писмено известити господара Цариграда. Георгије Сфранцес је све урадио према договору, али су посланици које је послао у византијску престоницу доживели бродолом крај града Амисоса, на северним обалама малоазијског полуострва. Док је василевс сазнао шта се десило и док је његов секретар послао друге емисаре прошло је много времена, тако да се Георгије Сфранцес на путу задржао непланирано дуго – нешто мање од две године.[74]

Црно море, као најзабаченији део пространог медитеранског басена, смештено северније од осталих мора у Средоземљу, истовремено је и најнегостољубивије за пловидбу. Још од времена древних аргонаута који су бродили дуж његових јужних обала позната је његова тешко предвидива ћуд. Црноморје одликују честе и брзе промене времена, као и хладни и снажни ветрови који дувају из јужноруских степа.[75] Из средњовизантијске истори-

[71] Pachym. (F), II, 507, 509. Cf. *Geanakoplos*, Michael VIII, 259.

[72] Cydonès, Correspondance, I, No. 19, 48. Уп. *Поляковская*, Портреты, 35.

[73] *Сметанин*, Византийское общество, 70.

[74] Sphrantzes, 102, 104.

[75] Pomorska enciklopedija, II, Zagreb 1955, 286-291 (*O. Oppitz*); *С. П. Карпов*, Трапезундская империя и западноевропейские государства в XIII-XV вв, Москва 1981, 7.

је сачувана је занимљива прича о томе како је свргнути и протерани василевс Јустинијан II Ринотмет 705. године бежао из Хазарије у Бугарску са жељом да се врати на престо. Брод којим је пловио преко Црног мора захватила је бура и сујеверни морнари који су пратили бившег (и будућег!) цара су препоручивали василевсу да опрости грехе својих противника, рачунајући да ће се у том случају Бог смиловати и умирити невреме. Ношен силном жељом за осветом, он се, упркос олујном ветром који је опасно претио да једноставно здроби брод, заклео да неће поштедети ниједнога и да ће их све побити.[76]

Невоље пловидбе по Црном мору морао је да искуси и чувени арапски путник Ибн Батута. На свом дугом путовању он се почетком 1332. године обрео у граду Синопи на јужним обалама Црног мора.[77] Његов боравак се продужио на четрдесет дана јер је чекао повољну прилику да би исписловио пут Крима. Унајмио је брод од неких Грка у Синопи и морао је да сачека још једанаест дана да дуне повољан ветар. Напослетку су се отиснули од обале, али када су се нашли на отвореном мору, после три ноћи, дунуо је олујни ветар тако да се Ибн Батута нашао у великом шкрипцу и чинило се да им прети најгоре. Он је седео у бродској кабини заједно са једним пратиоцем, и наредио му је да изађе на палубу и осмотри стање на мору. Овај је тако учинио и вратио се у кабину потпуно обесхрабрен рекавши Ибн Батути: „Ја те препоручујем Богу!“ Олуја се толико разјарила у беспримерној љутини да је ветар променио правац и вратио их на домак Синопе. Један тамошњи трговац је чекао у луци, али је Ибн Батута спречио заповедника брода да га укрца. После тога ветар је изненада попустио и брод је могао да настави пловидбу. Међутим, када су се нашли на отвореном мору поново је дунула бура, па су били принуђени да опет прођу кроз скоро истоветне невоље. Ипак, када се олуја смирила, ношени повољним ветром успели су да пристигну на обале Крима.[78]

---

[76] История Византии, II, 45 (*М.Я. Сюзюмов*).

[77] Ibn Battuta, II, 468, 531. Хронологија је слабија страна путописа Ибн Батуте, тако да научници дозвољавају могућност да се његов боравак у Синопи датује и у 1334. годину, што је за нашу тему од небитног значаја. В. *R. E. Dunn*, The Adventures of Ibn Batuta, a Muslim Traveler of the 14th Century, Berkeley – Los Angeles 1986, 162-163. О Синопи в. *A. Bryer – D. Winfield*, The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos, Washington 1985, 69-98; ODB, III, 1904 (*C. Foss*).

[78] Ibn Battuta, II, 468-469.

О негостољубивости Црног мора писао је и шпански поклисар Руј Гонзалес Клавихо који је не само описао једну буру коју је сам доживео него је покушао и да објасни зашто је Понт тако ћудљив. Према његовом мишљењу, то је отуда што је Црно море округло и затворено, а једини излаз је узани теснац Босфора. Оно нема равне него стрме обале, па не може да се излије, што постаје нарочито важно када се зна да се у њега уливају многобројне реке које обилују водом. Због тога Црно море кипи и његова вода се креће у круг, што се појачава у случајевима снажних ветрова својствених Понту. Отуда је посебно тешко приликом упловљавања из Црног мора у Босфор и лако се догоде хаварије пловила.[79] Тако је непознавање локалних струја у мореузу који одваја Понт од Мраморног мора скупо платила арагонска флота у чувеној међународној поморској бици која се одиграла 13. фебруара 1352. године. На једној страни су били Ђеновљани, а на другој здружени Млеци, Каталанци и Византинци. Ниједна страна није задобила одлучујућу превагу док су сви имали знатне губитке, поготово бродовље арагонског краља које је доживело праву хаварију.[80] У ове податке о негостољубивости Црног мора уклапају се и две пословице које живе у традицији Грка са Понта. Према једној, већ када се уђе у август долази се пред врата зиме, а друга вели да празник Светог Николе, 6. децембар, полови зиму![81]

Георгије Сфранцес износи и једно сопствено искуство забележивши да се 6. априла 6964. (=1456) године вратио у Патрас, град на северним обалама Пелопонеза, пошто се само уз божију помоћ спасио од буре која их је снашла на путу.[82] Један бродолом помиње се у Мазарисовом путовању у царство мртвих,[83] а један недавно публиковани венецијански документ, који је саставио канцелар Модона Себастијано Борса, веома речито казује о тешкоћама пловидбе у источном Средоземљу, односно о невољама на које су наилазили они који су из Сирије, преко луке Модон

---

[79] Clavijo, 95, 98-100, 104-107.

[80] *M. Balard*, A propos de la bataille du Bosphore. L'expédition génoise de Paganino Doria à Constantinople (1351–1352), TM 4 (1970) 431-469; *M. Costa*, Sulla battaglia del Bosforo (1352), Studi Veneziani 14 1972) 197-210.

[81] *Kolitsaras*, Paroimiai, II, 65, No. 2049; 17, No. 1730.

[82] Sphrantzes, 146.

[83] Mazaris' Journey, 52.

на Пелопонезу,[84] пловили ка Венецији.[85] И шпански путник Перо Тафур је искусио драматичан бродолом који се у време Божића десио близу острва Хиоса, а спасао се тако што се придржавао за комад олупине у студеној морској води.[86] Да је пловидба од Хиоса до Родоса опасна било је познато и Тафуровом старијем земљаку Руј Гонзалесу Клавиху. Он наводи два разлога: близина малоазијског копна које су држали Турци и временске непогоде.[87]

Веровало се да је заштитник свих оних који су пловили морима био Свети Никола.[88] Хришћански путници су у њему имали брзог заступника у невољама не само на мору него и на копну.[89] Реч је о светитељу чије су представе биле веома честе у византијској уметности.[90]

Морски разбојници

Три су велике несреће које могу задесити поморце и трговце на мору: олуја, пожар и гусари.[91] У источном Средоземљу и у басену Црног мора током антике и у римско доба „пиратерија" је имала ендемичан карактер. У Византијском царству цветала је у временима када држава није била у стању да на прави начин надзире морске путеве. После осеке својствене за X-XI век, средином XII столећа гусарство је постало ендемично – Никита Хонијат говори о таласократији, односно превласти пирата на мору – док је успон доживело у периоду од XIII до XV века.[92] У то време су пирати најчешће потицали из италијанских република, пре

[84] О луци Модон на југу Пелопонеза коју су од 1204. до 1500. године држали Млечани в. *S. B. Luce*, Modon – A Venetian Station in Medieval Greece, Classical and Mediaeval Studies in Honor of E. Kennard Rand, New York 1938, 195-208; *Andrews*, Castles, 58-83; ODB, II, 1356 (*T. E. Gregory*).
[85] Документ из 1. јула 1443. године објавио је *S. P. Karpov*, From Syria to Modon and Venice: A Difficult Voyage of 1443 Described in an Unknown Document, Πρακτικά του Β' διεθνούς συμποσίου Η επικοινωνία στο Βυζάντιο 4–6 Οκτωβρίου 1990, επιμ. *N. G. Moshonas*, Athina 1993, 543-549.
[86] *Vasiliev*, Pero Tafur, 83.
[87] Clavijo, 31.
[88] *Delimo*, Strah na Zapadu, I, 47.
[89] *J. Радовановић*, Свети Никола: Житије и чуда у српској уметности, Београд 1987, 12.
[90] *N. P. Sevcenko*, The Life of Saint Nicholas in Byzantine Art, Torino 1983, 18 sq.
[91] *Б. Крекић*, Дубровник и Левант (1280–1460), Београд 1956, 70.
[92] ODB, III, 1679-1680 (*A. Laiou*).

свега Ђенове, али било је и Византинаца. У првим деценијама XIV столећа све више има Турака који су се бавили гусарењем; упркос чињеници да су били изразито континенталан народ, веома брзо су стекли потребна знања и искуства у поморској вештини.[93] Сматра се да је нарочит успон пиратерија забележила у смутним временима краја XIV, током XV и почетком XVI столећа.[94] Морски разбојници нису задавали страх само онима који су пловили морем него су се често искрцавали на обалу и пљачкали.

Јован Кинам говори о млетачким гусарима који су у трећем десетлећу XII века пустошили византијска острва Родос, Хиос и Лезбос, те се василевс Јован II Комнин с њима нагодио тако што је Венецији обновио раније трговинске привилегије.[95] Нови талас венецијанског пиратства исти писац наводи почетком седамдесетих година истог столећа.[96] Никита Хонијат помиње гусара Мегарита – и каже да је тада био најмоћнији међу морским разбојницима – који је помогао Исаку Комнину да се отпади и самостално загосподари острвом Кипром.[97]

Нарочите невоље Византинцима је задавао ђеновски гусар Гафорио, о којем пише Никита Хонијат. Он је пустошио приморске градове и у тежак положај довео острва на Егејском мору. Између осталог, Гафорио је опљачкао град Адрамитион где се докопао великог богатства.[98] Цариградска влада је напокон против њега послала извесног Јована Стириониса који је некада и сам био веома озлоглашени пират, али га је поклонима цар Исак II Анђео придобио да успешно ратује за Ромеје. Међутим, мимо очекивања Стирионис је претрпео пораз, па је Гафорио мирно могао да настави са пљачком лука и острва. Нови василевс

---

[93] О томе ће више бити речи у последњем XIV поглављу.

[94] *A. Krantonelli*, Ἱστορια τῆς πειρατείας στούς πρώτους χρόνους τῆς τουρκοκρατίας 1390–1538, Athina 1985, 21 sq. Такође в. *A. Tenenti*, Venezia e la pirateria nel Levante: 1300c.–1460c., Venezia e il Levante fino al secolo XV. I-2, (=Civiltà Veneziana, Studi 27), Firenze 1973, 705-771; *I. Katele*, Piracy and the Venetian State: The Dilemma of Maritime Defense in Fourteenth Century, Speculum 63 (1988) 865-889; *A. Krantonelle*, History of Piracy, I-II, Athens 1985–1991 (недоступно).

[95] Cinn. 281. Cf. *Chalandon*, Les Comnène, II-1, 156-158.

[96] Cinn. 285-286. Cf. *A. Kretschmayr*, Geschichte von Venedig, I, Gotha 1905 (reprint: Aalen 1964) 254-262.

[97] Chon. Historia, 370. О Исаку Комнину в. н. 230 у претходном VI поглављу.

[98] Адрамитион је град на северозападној обали Мале Азије. В. ODB, I, 227 (*C. Foss*).

Алексије III Анђео је убрзо после преврата који га је довео на престо (1195) морао да се суочи са овим опасним пиратом. Он је преко ђеновских посредника започео преговоре са Гафориом и обећао му издашне дарове, али је у исто време спремао и нову војну акцију која је поново поверена Јовану Стирионису. Овога пута, некадашњи гусар, а сада предводник византијске флоте, уз помоћ пизанског бродовља, изненадио је Гафориа, заробио га и лишио живота,[99] па је Царство најзад могло да одахне.

Занимљиву причу о томе како је гусарење каткад обављано уз прећутно одобравање царске власти доноси такође Никита Хонијат. У знатној мери нерасположен према василевсовој улози у приповести која следи – поново је реч о Алексију III Анђелу – византијски писац приповеда уз одређену дозу подсмеха. Цар је дао извесном Константину Франкопулу шест ратних бродова и послао га у Црно море тобоже да трага за товаром једног брода који је претрпео хаварију. Прави циљ ове флотиле био је да нападају трговачке бродове који су с теретом пловили у град Амисос на Понту и одузимају им робу. Константин Франкопул је без милости пљачкао све лађе било да су ишле у Цариград или се враћале из њега да би се после два месеца вратио. Један део нападнутих трговаца пао је као жртва обесног гусара док су они који су успели да преживе касније у више наврата узалуд тражили обештећење код световних и духовних власти. Нису, међутим, успели да умилостиве василевса Алексија III Анђела из простог разлога што је њихова роба већ била распродата и претворена у новац и у том облику једном за свагда ушла у царску благајну.[100]

Никита Хонијат приповеда о ђеновским гусарима и у годинама непосредно после 1204, када је Византија била срушена. Византијски писац их изједначује са изродима и шљамом човечанства и каже да су се снабдели бродовима и искрцали на Криту. У почетку су се понашали као трговци, али су потом запосели читаво острво.[101] И историчар Никејског царства Георгије Акрополит помиње опасност од ђеновских гусара.[102]

[99] Chon. Historia, 482-483. Cf. *Brand*, Byzantium, 213-214; *G. W. Day*, Genoa's Response to Byzantium, 1155—1204. Commercial Expansion and factionalism in a Medieval City, Chicago 1988, 32.
[100] Chon. Historia, 528. Cf. *Brand*, Byzantium, 138-139, 155.
[101] Chon. Historia, 639.
[102] Acrop. 87.

У говору који је ретор Манојло Холобол саставио у част василевса Михаила VIII Палеолога, при чему велича цареве подвиге можемо да прочитамо следеће: „Сви подухвати против Персијанаца (sc. Турака), против Миза (sc. Бугара), против Трибала (sc. Срба), против италијанских пирата на острвима, против разбојника у Илирику,[103] против оних који су Ахаји и на Пелопонезу[104] – све се наиме скупило заједно, као што се различити токови реке сливају у једну матицу, у један ток. Бог је, како му се свидело, твоју десницу, царе, повео на најбољи могући начин."[105] У овој занимљивој изворној вести највише нас занима податак о веома распрострањеном гусарењу у XIII столећу.[106] Беседник Манојло Холобол га ставља у исту раван са опасношћу од држава које су непријатељски расположене према Никејском, односно Византијском царству.

У својој аутобиографији византијски василевс Михаило VIII Палеолог се хвали како је море очистио од пирата.[107] Да ове цареве речи нису биле празно хвалисање, показује казивање Георгија Пахимера о томе како је оснивач последње ромејске династије ослепљењем казнио већи број ђеновских гусара који су се оглушили о његову заповед забране довоза стипсе са северних обала Црног мора. Ту наредбу је обзнанио због добрих веза са Манојлом Цакаријом, Ђеновљанином племенитог порекла којем је 1275. године дао малоазијски град Фокеју познату по богатству стипсе.[108] Стипса је имала широку употребу код мајстора који су различитим бојама украшавали вунене тканине.

---

[103] У овом случају се под Илириком подразумевају области данашње Албаније. Уп. Виз. извори, VI, 580 н. 15 (*Н. Радошевић*). О тамошњем војевању никејских трупа 1259. године в. *D. M. Nicol*, The Relations of Charles of Anjou with Nikephoros of Epiros, BF 4 (1972) 172.

[104] Под Ахајом и Пелопонезом подразумева се ахајска кнежевина Виљема Вилардуена, у то време озбиљног супарника Михаила VIII Палеолога. В. Виз. извори, VI, 580 н. 16 (*Н. Радошевић*). Ахајски кнез је после битке код Пелагоније 1259. године допао никејског ропства, о чему ће више бити речу у VIII поглављу.

[105] Manuelis Holoboli Orationes, II, ed. *M. Treu*, Progr. Victoria-Gymn., Postdam 1907, 66. Превод: Виз. извори, VI, 580 (*Н. Радошевић*).

[106] Посебно о томе в. *P. Charanis*, Piracy in the Aegean during the Reign of Michael VIII Palaeologos, Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves 10 (1950) 127-136.

[107] Виз. извори, VI, 580 н. 14 (*Н. Радошевић*).

[108] *W. Miller*, The Zaccaria of Phoacea and Chios (1275–1329), Journal of Hellenic Studies 31 (1911) 42-55 /=Essays on the Latin Orient, London 1921 (reprint: Amsterdam 1964) 283-298/; *W. Heyd*, Histoire du commerce du Levant au Moyen Age, I, Leipzig 1923, 438, 463.

Манојло Цакарија је желео да има неку врсту монопола на трговину овим артиклом, па је стога тражио и добио василевсову забрану да други Ђеновљани доносе стипсу са северних обала Црног мора. Већина житеља лигуријске републике се придржавала царевог прописа, али се једна група вештих ђеновских помораца, користећи повољан јужни ветар, запутила пут Крима свесно кршећи донети пропис. Пошто су се на Понту извесно време бавили гусарством и натоварили свој брод разним производима, па и знатном количином забрањене стипсе, вратили су се на Босфор. Чувши за ову дрскост, Михаило VIII се силно разгневио и пожелео је да му латински непослушници падну шака. Ова царева жеља, примећује Георгије Пахимер, није остала непозната ђеновским гусарима, те су предузели све мере предострожности да избегну византијске замке. Сачекали су долазак за њих повољног и снажног такозваног „танаитског" ветра – од давнина званог по реци Дону (Танаис) – који са севера дува према теснацу Босфора. Уз то, бокове свог брода су обложили волујским кожама како би се сачували од фамозне грчке ватре.[109] Разбеснели цар је лично дошао са делом војске и бродовљем како би спречио пролазак ђеновских пирата. Најстрашније је запретио својим командантима за случај да им гусарски брод умакне. Упркос великим напорима ромејских морнара, силан ветар и изузетно висока палуба ђеновског пловила осујетили су сваки покушај да се нешто учини. Цар, који је све то посматрао и већ себе видео као предмет подсмеха, у последњем тренутку се досетио да употреби један големи каталански брод и тако су, после огорчене трке у водама Босфора, непослушни Ђеновљани били ухваћени. Велики број њихових морнара је био ослепљен, а василевсов бес је био толико велики да је у једном тренутку чак наредио Манојлу Музалону да побије све Ђеновљане.[110] Извршавајући цареву заповед, војска је опколила домове поданика лигуријске републике и чинило се да ће доћи до правог погрома јер је број Ђеновљана у Цариграду био прилично велики. Обузети ужасом и заборавивши на гордост, Латини су се својски потрудили да молбама одобровоље Михаила VIII Палеолога. Он је напослетку по-

---

[109] О грчкој ватри и мерама заштите од њеног погубног дејства више ће бити речи у одељцима IX поглавља која се односе на пожаре.

[110] О њему в. PLP 8 (1986) No. 19445.

пустио, а Ђеновљанима је – завршава своју приповест Георгије Пахимер[111] – остао наук да је царска реч јача од њихове охолости.

Посебно поглавље у гусарењу чине напади на јединствено пребивалиште православних монаха – Свету гору. У житијима светих постоје подаци о томе како су их гусари узнемиравали и реметили им свакодневни живот и спокој. На пример, у житију Германа Агиорита помињу се напади турских пирата који су се 1325. године устремили на полуострво Атон.[112] Наведени податак, наравно, није остао усамљен у оваквој врсти историјских извора. Напротив, разнолики византијски извори доносе обиље вести о упадима гусара на јединствену републику православних калуђера.[113]

Гусарске нападе помињу многи византијски писци, као што су, на пример, патријарх Герман II,[114] цар Манојло II Палеолог,[115] Дука,[116] Критовул са Имброса,[117] кипарски хроничар Леонтије Махерас.[118]

Да гусарске авантуре понекад могу да изазову прави „међународни" скандал и опасну затегнутост односа двеју држава, најбоље показује један догађај из првих година друге половине XIV столећа. Наиме, један грчки пират из малоазијског града Фокеје је у лето 1356. године заробио Халила, најмлађег сина емира Орхана, дечака у узрасту од десетак година који је наводно испловио да би пецао рибу. О овој необичној епизоди пре свега пишу византијски историчари Јован Кантакузин и Нићифор Григора, као и фирентински хроничар Матео Вилани.[119] Био је то почетак озбиљног међудржавног инцидента у који је Византија увучена ми-

---

[111] Pachym. (F), II, 535-543. Cf. *Geanakoplos*, Michael VIII, 250.

[112] Philotheos Kokkinos, Erga, 142-143. Уп. *Радић*, Време Јована V, 59.

[113] *Živojinović*, O napadima, 5-19. Овај рад је објављен и на енглеском језику. В. *M. Živojinovic*, Concerning Turkish Assaults on Mount Athos in the 14th Century, Based on Byzantine Sources, Prilozi za orijentalnu filologiju 30 (1980) /= III međunarodni simpozijum za predosmanske i osmanske studije, Sarajevo, 18-22. septembar 1978/ 501-516.

[114] MM, III, 62. Уп. *Сметанин*, Византийское общество, 217.

[115] Funeral Oration, 115.

[116] Ducas, 403.

[117] Critobulos, 92.

[118] Makhairas, I, 60, No. 64, 630, No. 651.

[119] Cant. III, 320-322; Greg. III, 504-509; Croniche storiche di Giovanni, Matteo e Filippo Villani a miglior lezione ridotte coll aiuto dei testi a penna corredate. Da una prefazione del professore *Michele Sartorio*, da note filologische di *Ignazio Moutier* e da copiose appeudici storico-geographische compilate da *Francesco Gherardi Dragomanni*, VI, Milano 1848, 62 sq.

мо њене воље. Обрадован несвакидашњим уловом, гусар из Фокеје је одвео свог малог али угледног и злата вредног заробљеника у град у којем је живео. Убрзо је уследила реакција са највишег места у османском емирату: Орхан, озлојеђени и брижни родитељ киднапованог Халила, затражио је од византијског цара Јована V Палеолога да посредује како би се немио случај безболно разрешио. Василевс који је ионако имао пуно невоља на почетку своје самосталне владавине – свог старијег супарника и таста Јована VI Кантакузина је натерао на абдикацију децембра 1354. године – морао је бити врло узнемирен због неочекиваног догађаја. Са моћним Османлијама је требало избегавати сукобе по сваку цену. Он је у више наврата безуспешно посредовао код Лава Калотета, византијског управника у Фокеји,[120] који је схватио да је улучио згодну прилику да уцењује цариградску владу па је за себе тражио богату новчану награду. У недостатку другог решења, Јован V Палеолог је са малом флотом, почетком пролећа 1357. године, започео опсаду Фокеје. Спор се окончао тако што су испуњени захтеви Лава Калотета који је одолео опсади. Он је добио богату откупнину – према Нићифору Григори и Јовану Кантакузину сто хиљада, а према подацима које доноси Матео Вилани шездесет хиљада перпера[121] – и био је удостојен титулом паниперсеваста. Занимљиво је да су новац за откуп османлијског принца, осим Јована V Палеолога, дали житељи Цариграда, али и сам емир Орхан.[122]

---

[120] О Лаву Калотету в. PLP 5 (1981) No. 10617.

[121] Cant. III, 322; Greg. III, 505; Villani, VI, 68.

[122] О овој епизоди византијско-турских односа подробно је писао *F. Tinnefeld*, Kaiser Ioannes V. Palaiologos und der Gouverneur von Phokaia 1356-1358: ein Beispiel für den Verfall der byzantinischen Zentralgewalt um die Mitte des 14. Jahrhunderts, Rivista di Studi Bizantini e Slavi 1 (1981) /=Miscellanea Agostino Pertusi, t. 1/ 259-271. Уп. *Радић*, Време Јована V, 283-285.

САДРЖАЈ

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

980.58(495.02)"1180/1453"
РАДИЋ, Радивој
Strah u poznoj Vizantiji : 1180 - 1453. 1 / Radivoj Radić. - Beograd : Stubovi kulture, 2000 (Sopot : Artprint). - 283 str. ; 21 cm. - (Stubovi kulture; knj. 4)

Tiraž 1000. - Beleške uz tekst.

316.647(495.02)"1180/1453"
949.502 „1180/1453"
a) Strah - Vizantija - 1180-1453 b) Vizantija - Kuilturna istorija - 1180-1453

ID=82969868

Радивој Радић
СТРАХ У ПОЗНОЈ ВИЗАНТИЈИ 1180-1453. I

Уредници
Предраг Марковић
Гојко Божовић

Опрема
Душан Шевић

Лектор
Александра Рашић

Коректор
Десанка Сандуловић

Прелом књиге и припрема корица
„Стубови културе“, Београд

Издавач
„Стубови културе“, Београд
Градиштанска 15
тел: 403-122, 404-687
e-mail: redakcija@stubovi.co.yu
www.stubovi.co.yu

За издавача
Милан Пајевић

Штампа и повез
„Арт принт“, Сопот

Тираж
1000 примерака